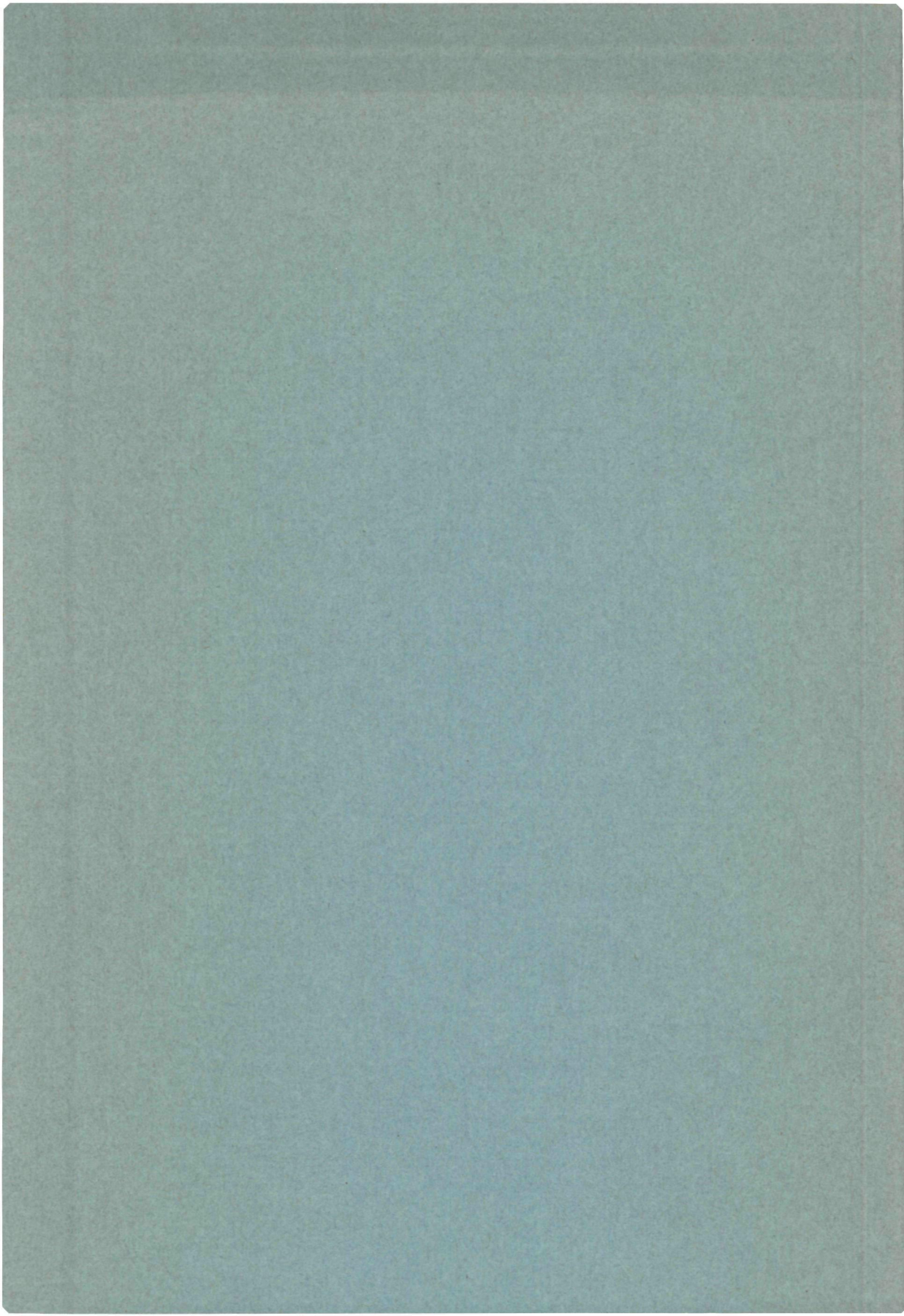

3442

DEMOCRATIE OP HET NIVEAU VAN NATIONALE SAMENLEVINGEN

Verklaringen en resultaten van empirisch onderzoek

A. Th. Derksen

DEMOCRATIE OP HET NIVEAU VAN NATIONALE SAMENLEVINGEN

Verklaringen en resultaten van empirisch onderzoek

A.Th. Derksen

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor in de Sociale Wetenschappen
aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen, op gezag van de Rector
Magnificus Prof.Dr. B.M.F. van Iersel volgens besluit van het College
van Decanen in het openbaar te verdedigen op woensdag 3 juni 1987 des
namiddags te 1.30 uur precies

door

Abraham Theo Derksen
geboren te Oldenzaal

Pressa Trajectina Utrecht

	pagina
Inleiding: <u>Achtergrond en opzet van het boek</u>	1
Hoofdstuk 1: <u>Centrale probleemstelling</u>	3
1.1 Nationale samenlevingen variëren naar democratisch niveau	3
1.2 Het verklaren van variaties in democratisch niveau	4
1.3 Omlijning van het begrip democratisch niveau van een samenleving	6
Hoofdstuk 2: <u>Economische verklaringen van democratie: inhoud en geschiedenis</u>	13
2.1 Inhoud van economische democratieverklaringen	10
2.2 Geschiedenis van economische democratieverklaringen	11
Hoofdstuk 3: <u>Interpretaties van economische democratieverklaringen</u>	15
3.1 Inleiding	15
3.2 Overzicht van interpretaties	15
3.3 Andere vereisten voor een uitgewerkte democratieverklaring	24
Hoofdstuk 4: <u>Kwantitatief-empirisch onderzoek bij de economische verklaringswijze van democratie</u>	26
4.1 Cross-sectionele toetsingen tot het eind van de jaren zeventig	26
4.2 Tekortkomingen van cross-sectioneel onderzoek	30
4.3 Studies met tijdsdimensie	32
4.4 Eigen onderzoek bij recente ontwikkelingen in Latijns-Amerika	35
4.5 Afsluiting	39
Hoofdstuk 5: <u>Enkele case-studies bij de economische democratieverklaring</u>	40
5.1 Inleiding: aanmerkingen bij longitudinaal kwantitatief-statistisch onderzoek	40
5.2 Lipsets verklaring van democratische omwentelingen in drie zuid-Europese landen	41
5.3.1 De case-studie Spanje	42
5.3.2 De case-studie Portugal	46
5.3.3 De case-studie Griekenland	49
5.4 Afsluiting	52
Hoofdstuk 6: <u>Historisch onderzoek bij de "bourgeoisie-verklaring" van democratie</u>	53
6.1 Afbakening van het begrip bourgeoisie	53
6.2 Onderzoeksmateriaal bij twee Franse revoluties	53
6.3 Gegevens over de politieke opstelling van Duitse ondernemers	54
6.4 Een onderzoek naar de politiek-liberale opstelling van de eerste modern-kapitalistische industriëlen in Nederland	55
6.4.1 Inleiding	55
6.4.2 Modern-kapitalistische industriëlen in Nederland vóór 1848	55
6.4.3 Liberale oppositie tegen een sterk autocratisch régime	62
6.4.4 De uitkomsten van het onderzoek	65

Hoofdstuk 7: <u>Theorieën die confirmaties én falsificaties aangeven voor de economische verklaringswijze</u>	68
7.1 Inleiding	68
7.2 Overzicht van alternatieve verklaringen	69
7.2.1 Staley	69
7.2.2 Dahrendorf	70
7.2.3 De Schweinitz	71
7.2.4 Kautsky	72
7.2.5 Moore Jr.	73
7.2.6 Theorieën van de late economische ontwikkeling	75
7.2.7 Dependenciatheorieën	78
7.2.8 Een theorie die omslagen in het democratisch niveau toeschrijft aan legitimiteitsverlies voor de politieke elite	82
7.2.9 Afsluiting	84
Hoofdstuk 8: <u>Structurele democratieverklaringen: effecten van "grootte"</u>	85
8.1 Inleiding: culturele en structurele democratietheorieën	85
8.2 Overzicht van structurele democratietheorieën	86
8.3 "Grootte" en democratie: uiteenlopende specificaties	87
8.4 Verricht onderzoek betreffende "grootte" en democratie	91
8.5 Eigen onderzoek betreffende "grootte" en democratie	92
8.6 Afsluiting	
Hoofdstuk 9: <u>Invloeden van de internationale context: oorlog en democratie</u>	99
9.1 Verschillende vormen van externe beïnvloeding	99
9.2 Oorlog en democratie: uiteenlopende proposities	100
9.3 Empirisch onderzoek bij proposities over oorlog en democratie	104
9.3.1 Therborns studie	105
9.3.2 Eigen onderzoek	106
9.4 Afsluiting	111
<u>Algemene afsluiting</u>	112
<u>Summary</u>	115
<u>Noten</u>	117
<u>Literatuur</u>	135
<u>Bijlagen</u>	152
<u>Curriculum vitae</u>	159

Grondslag van deze dissertatie is een aantal opstellen met eenzelfde algemene probleemstelling. Alle werden geschreven vanuit de vraag waarom nationale samenlevingen variëren naar democratisch niveau (Derksen 1979 t/m 1986^b).

De specifieke inhoud van die bijdragen loopt in verscheidene opzichten uiteen. Een bepaalde democratietheorie is weliswaar vaak onderwerp van studie, maar een paar artikelen richten zich op afwijkende verklaringen. Tegenover een zuiver "theoretische" publicatie staan onderzoeksartikelen. Sommige daarvan proberen vast te stellen hoe algemeen houdbaar geformuleerde verklaringen zijn; de overige gaan daarentegen na hoe goed bepaalde theorieën, specifieke, aan tijd en plaats gebonden gebeurtenissen, kunnen verklaren. Een aantal bijdragen rapporteert alleen over onderzoek van anderen, terwijl resterende opstellen (ook) studies van de auteur weer geven. Een daarvan onderscheidt zich door de presentatie van historisch bronnenonderzoek.

In weerwil van deze verscheidenheid bouwen de artikelen inhoudelijk op elkaar voort. Aansluitingen werden overigens amper gelegd: elk paper verscheen als een op zichzelf staande eenheid, die weinig of geen woorden besteedde aan de relatie met de voorgaande en/of volgende bijdrage(n).

Dit proefschrift leunt weliswaar sterk op die opstellen, maar het kwam allerm minst tot stand door ze simpelweg aaneen te rijgen. Inleidende en verbindende teksten werden aangebracht om een doorlopend en samenhangend verhaal te creëren. Talrijke passages ondergingen een wijziging; inkortingen vonden plaats ter voorkoming van dubbelures en uitbreidingen namen informatie op die oorspronkelijk ontbrak. Enkele publicaties, die als eenheid minder goed pasten in de dissertatie-opzet, kregen her en der in verknijpte vorm plaats. De overige behielden in grote lijnen hun oorspronkelijke structuur, zij het ook dat ze zijn omgevormd tot onderdeel van nieuw geschreven hoofdstukken. Globale inhoud daarvan ziet er als volgt uit.

Hoofdstuk 1 analyseert de centrale probleemstelling van dit boek: waarom vertonen nationale samenlevingen variaties in democratisch niveau? Dit probleem is meerledig: niet alleen democratiseringsprocessen, maar ook ontwikkelingen in tegengestelde politieke richting moeten worden verklaard. De auteur gaat in op het karakter van die taakstelling en omlijnt de inhoud van het te hanteren democratiebegrip.

Hoofdstuk 2 gaat over inhoud en geschiedenis van een categorie democratieverklaringen die centraal staat in deze studie: uitspraken die een positieve relatie leggen tussen het economisch ontwikkelingspeil en het democratisch niveau van een natie. Zij heten hier kortweg gesproken economische democratieverklaringen (1). In de historische schets van die verklaringswijze krijgt de "moderniseringstheorie" ruime aandacht.

Hoofdstuk 3 is geschreven vanuit de gedachte dat een economische democratieverklaring onvoldoende is uitgewerkt, als ze niet aangeeft waarom economische groei (achteruitgang) de kans vergroot op een toename (resp. afname) van het democratische gehalte. Antwoorden op die vraag worden weergegeven

en er volgen nog andere eigenschappen van een volledige democratietheorie. De volgende drie hoofdstukken rapporteren resultaten van verschillende soorten toetsingen bij de economische verklaringswijze.

Hoofdstuk 4 geeft een samenvatting van verricht kwantitatief-statistisch onderzoek. De auteur betoogt daarbij dat de meeste toetsingen vanwege hun cross-sectionele opzet relatief ongeschikt zijn om oorzakelijke uitspraken te testen. Geargumenteerd wordt dat longitudinale studies de voorkeur verdienen.

Hoofdstuk 5 stelt dat longitudinaal onderzoek van kwantitatief-statistische aard nog een betrekkelijk zwakke basis vormt voor een causale uitleg van waargenomen sequenties. Ter aanvulling bepleit de schrijver longitudinaal onderzoek in de vorm van case-studies. Met behulp van dat onderzoekstype gaat hij na in hoeverre een drietal recente democratiseringen in zuid-Europa voortvloeiden uit economische vooruitgang.

Hoofdstuk 6 geeft onderzoeksresultaten bij een interpretatie die democratiseringen toeschrijft aan het ijveren van de "opkomende" kapitalistische "bourgeoisie". Die bevolkingscategorie liet zich daarbij volgens sommigen leiden door een motief van materieel eigenbelang. De weergegeven onderzoeksresultaten betreffen een beperkt aantal landen en zijn welbeschouwd uitkomsten van longitudinale studies (2). Het overgrote deel van de tekst rapporteert het onderzoek van de schrijver onder vroege Nederlandse industrieën.

De drie resterende hoofdstukken behandelen kritieken bij economische democratieverklaringen.

Hoofdstuk 7 gaat in op de vraag waarom economische groei (achteruitgang) soms wel, en andere keren niet het voorspelde politieke effect heeft. Een samenvatting van geformuleerde antwoorden wordt aangevuld met een verslag van empirische studies.

De laatste hoofdstukken behandelen voornamelijk theorieën die verschillen in democratisch niveau uitsluitend toeschrijven aan niet-economische factoren (3).

Hoofdstuk 8 sluit aan op commentaar bij (economische) verklaringen die democratisering "eenvoudigweg" laten voortvloeien uit een verlangen daarnaar van politieke underdogs (Personen die geheel of gedeeltelijk zijn uitgesloten van democratische rechten). Die theorieën moeten ten onrechte voorbijgaan aan hun machtsrelatie met de politieke elite.

Na een overzicht van verklaringen die deze veronderstelde fout nadrukkelijk niet maken, volgen uitspraken die het democratisch niveau relateren aan bepaalde "grootte" -aspecten van een natie. Deze theorieën kennen niet zelden grote betekenis toe aan zojuistgenoemde machtsverhouding.

Hoofdstuk 9 gaat in op de kritiek dat economische democratieverklaringen geen oog hebben voor de rol van "internationale" factoren. Vormen van veronderstelde externe beïnvloeding worden onderscheiden en één daarvan krijgt nadere aandacht. Het gaat daarbij om de stelling dat oorlogsvoering veranderingen in het democratisch niveau stimuleert. Specificaties van deze uitspraak passeren de revue en een aantal ervan wordt geconfronteerd met resultaten van empirisch onderzoek.

Het boek eindigt met een korte afsluiting die bevindingen samenvat en richtlijnen geeft voor vervolgstudies.

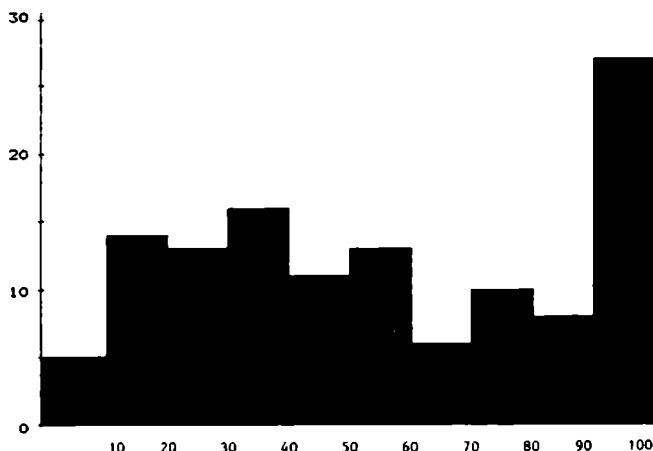
Hoofdstuk 1: Algemene probleemstelling

Dit hoofdstuk analyseert de inhoud van de centrale vraagstelling. Beklemtoond wordt dat het een verklaringsprobleem betreft. Tevens vindt een afbakening plaats van hetgeen moet worden verklaard.

1.1 Nationale samenlevingen variëren naar democratisch niveau

Overkoepelende probleemstelling van dit boek is de vraag waarom nationale samenlevingen verschillen laten zien in democratisch gehalte. Deze vraag veronderstelt uiteraard dat zulke variaties bestaan. Empirisch onderzoek laat weten dat dit inderdaad het geval is: verkiezingen voor vertegenwoordigende organen zijn bijvoorbeeld niet overal even vrij en zogenoemde mensenrechten (1) worden in sommige naties beter nageleefd dan in andere (2) (Zie onder andere Cutright 1963; Neubauer 1967; Gastil 1973, 1979; Coulter 1975; Jackman 1975; Hewitt 1977; Bollen 1980; Bertrand 1981; Laband 1984). Figuur 1.1. geeft ter illustratie de uitkomsten weer van een meting onder ruim honderd twintig landen. De daarbij gehanteerde democratiedimensies waren "volkssoevereiniteit" en "politieke vrijheden". De eerste verwijst hoofdzakelijk naar de aanwezigheid van een via "eerlijke" verkiezingen samengestelde volksvertegenwoordiging, die het overheidsbeleid in beslissende mate kan beïnvloeden. Het andere aspect betreft de mate van persvrijheid, de mogelijkheid tot vorming van oppositiepartijen en andere kenmerken van politieke "bewegingsvrijheid". De twee democratie-aspecten wogen bij de berekening van de totale landenscores even zwaar (Bollen 1980: 357-377).

Figuur 1.1: Frequentieverdeling van ruim honderd twintig naties naar democratisch niveau op basis van Bollens meting voor het jaar 1965; scores variëren van 0 (minimaal) tot 100. Zie Bollen 1980: 387-388.

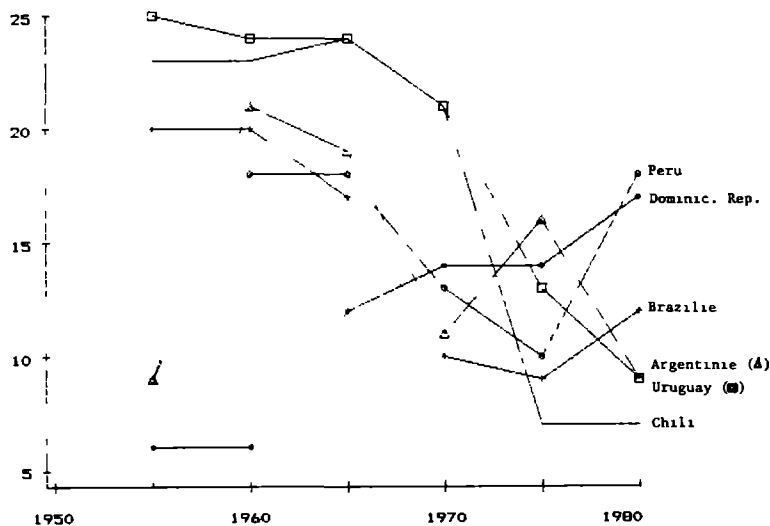

De figuur toont duidelijk aan dat verscheidene staten (aanzienlijke) verschillen vertonen op de gemeten variabele (3). Omdat het democratisch ge-

halte van een samenleving in de tijd kan veranderen, kunnen metingen op een ander tijdstip afwijkende verdelingen opleveren (4).

Laatste opmerking verwijst naar variaties in democratisch niveau tussen tijdstippen - of perioden - binnen een natie. Zulke verschillen traden bijvoorbeeld op in het recente verleden van Spanje, Portugal en Griekenland (Zie hoofdstuk 5). Het democratisch niveau van verscheidene Latijnsamerikaanse landen fluctueerde toen eveneens. Zie daarvoor figuur 1.2; zij weerspiegelt oordelen van Latijns-Amerika-deskundigen over aanwezige vrijheid van verkiezingen, politieke partij-organisatie, meningsuiting, alsmede over "onafhankelijkheid van de rechtsspraak" en "civiele suprematie" (5) (Zie Johnson 1976^{a, b}, 1982 en bijlage 1 van dit boek).

Figuur 1.2: Democratische niveaus van zes Latijnsamerikaanse landen in de jaren 1955, '60, '65, '70 en '80 volgens oordelen van Latijns-Amerika-deskundigen; een score van 25 staat voor een maximum, een 5 voor een minimum aan democratie

Hoewel de algemene probleemstelling betrekking heeft op verschillen tussen én binnen landen, gaat het, zoals volgende paragraaf uitlegt, primair om het tweede soort variaties in democratisch niveau (6).

1.2. Het verklaren van variaties in democratisch niveau

Antwoorden op de vraag naar het waarom van verschillen in democratisch niveau, heten hier (en elders) democratie-verklaringen of -theorieën. Ze geven conditie(s) aan, waaronder deze variaties zouden optreden. Zo'n verklaring stelt bijvoorbeeld dat als een natie in economisch opzicht hoger is ontwikkeld dan een andere, zij ook democratischer is. In volledig uitgeschreven vorm bestaat een verklaring steeds uit minimaal drie uitspraken

die samen een deductieve afleiding vormen. Naast de verklarende of algemene wetmatigheidsuitspraak, is er ten minste één aanvangsvoorwaarde en een conclusie. Het eerstgenoemde type uitspraak vertelt wanneer een verschil in democratisch gehalte aanwezig is, dan wel zal optreden (Bijvoorbeeld: als het ene land een hoger opleidingspeil heeft dan het andere, of: als het opleidingspeil stijgt in een samenleving). De aanvangsvoorwaarde geeft een aan plaats en tijd gebonden beschrijving ("Het opleidingspeil stijgt in land A"), terwijl de conclusie de logische consequentie van die twee uitspraken is ("Land A wordt democratischer").

Omdat een verklaring een (de) oorzaak van een verschijnsel pretendeert aan te wijzen, zou de algemene uitspraak in deterministische termen moeten luiden (7) ("Als ..., dan steeds democratisering"). In de praktijk van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek wordt echter vaak een probabilistische terminologie gehanteerd (8) ("Een toename van het opleidingspeil vergroot de kans op democratisering")(9). Die meer terughoudende opstelling is ook in dit boek aanwezig.

Verklaringen zijn overigens lang niet altijd keurig geformuleerd in deductieve termen. Vaak wordt bij voorbeeld eenvoudigweg opgemerkt dat een samenleving relatief (on)democratisch is, omdat ze een bepaald kenmerk mist (bezit), of omdat ze daarop betrekkelijk laag, dan wel hoog scoort. Zo'n summiere formulering veronderstelt logischerwijs echter steeds een propositie met een formele structuur "als x, dan y", of "hoe meer van x, des te meer y". Ook aanvangsvoorwaarde(n) en conclusie zijn steeds te expliciteren.

Onderwerp van dit boek zijn, zoals gezegd, verklaringen van verschillen in democratisch niveau tussen en binnen nationale samenlevingen. Een verklaring van het eerste type variatie impliceert altijd een algemene wetsuitspraak over het optreden van het tweede soort. Een antwoord op de vraag waarom samenleving A democratischer is dan B, veronderstelt met andere woorden een uitspraak van het soort "Hoe hoger (lager) een natie scoort op variabele X, des te democratischer is deze natie". Wanneer bijvoorbeeld A democratischer dan B zou zijn, omdat de eerste welvarender is, wordt er immers vanuit gegaan dat welvaartsvermeerdering in A er het democratisch niveau ten goede komt (10).

Hier is aan toe te voegen dat men bij de verklaring van een internationaal verschil, gemakkelijk veronderstelt, dat die variatie tot stand kwam doordat dat de ene samenleving wél vooruitgang maakte op de verklarende variabele (of dat in een sneller tempo deed), en dat de andere natie dat niet (of op een tragere manier) deed. Deze assumptie spreekt echter allerm minst vanzelf. Het is namelijk ook goed mogelijk dat het verschil in democratisch gehalte ontstond door een daling op het veronderstelde oorzakelijke kenmerk (Het verschil in democratisch gehalte tussen A en B werd dan teweeggebracht door een achteruitgang van het welvaarts- of opleidingsniveau in B). In zo'n geval moest dus niet worden verklaard waarom het democratische niveau steeg, maar waarom dat daalde.

Men kan hierop reageren met de opmerking dat het om het even is of nu een toename, dan wel een afname van het democratische niveau onderwerp van verklaring is. De zojuist gehanteerde algemene wetsuitspraken zijn immers allerm minst strijdig met beweringen dat een daling van het educatieve peil resp. welvaartsniveau wordt gevolgd door een afname van het democratische gehalte. Een theorie die democratisering verklaart, zo zou men daar genera-

liserend aan toe kunnen toevoegen, kan tegelijkertijd aangeven waarom een politieke ontwikkeling in tegengestelde richting optreedt. Hier valt echter tegen in te brengen dat bepaalde democratieverklaringen deze tweeledige functie niet kunnen vervullen. Neem de stelling dat oorlog de kans op democratisering vergroot (Zie hoofdstuk 9). Zij beweert allerm minst dat bij afwezigheid van oorlogsvoering het democratische niveau daalt. Daarenboven is het de vraag of theorieën die in principe zowel een stijging als een daling van het democratische niveau kunnen voorspellen, dat beide in de praktijk wel even goed doen. Niet uitgesloten is dat meer van X doorgaans wel tot een toename van Y leidt, maar dat minder van X meestal niet wordt gevolgd door een afname van Y (11).

Aangezien het verklaren van internationale variaties dus meestal (zie laatste opmerking noot 10^b) neerkomt op de verklaring van variaties binnen landen, verdient het vaak de voorkeur om eerstgenoemde verschillen expliciet te vertalen in termen van intranationale verschillen. Na zo'n herformulering is het immers pas duidelijk of nu een stijging dan wel een daling (of een stijging en een daling) van het democratische niveau moet worden verklaard. Het centrale probleem van dit boek laat zich dan ook wel herformuleren tot volgende twee deelvragen:

- onder welke omstandigheden maakt een nationale samenleving een democratisering door (en wanneer blijft haar democratische niveau onveranderd), en
- onder welke omstandigheden daalt het democratische niveau van een nationale samenleving (en wanneer blijft haar democratische gehalte ongewijzigd)? (12)

Opgemerkt moet worden dat de eerste deelvraag in dit boek aanzienlijk meer aandacht krijgt dan de tweede.

Met het voorgaande is aangegeven dat deze studie theoretisch is georiënteerd: haar algemene vraag is een verklaringsprobleem. De inhoud van het boek is overigens allerm minst theoretisch in de zin van a-empirisch: verscheidene democratieverklaringen worden getest op hun empirische houdbaarheid. Dat gebeurt enerzijds aan de hand van onderzoek door de auteur en anderzijds op basis van door anderen verrichte studies. Methodologische aspecten van gedane toetsingen krijgen daarbij eveneens aandacht.

1.3. Omlijning van het begrip democratisch niveau van een samenleving

De vraag wat democratie is, leent zich voor meer dan één uitleg. Ze kan zijn bedoeld om het "wezen" van de democratie op te sporen, of om de "ware" ("eigenlijke") betekenis van die term te achterhalen (Zie Dahl 1965: 561; Riker 1953: 6; Sloodman 1983: 33). Daarnaast is het mogelijk dat men met die vraag wil weten welke betekenis of betekenissen anderen aan het woord "democratie" toekennen.

Eerstgenoemde twee vragen zijn zinloos binnen het kader van een empirische wetenschap, omdat antwoorden daarop niet toetsbaar zijn (Zie Hospers 1975). Hiermee is overigens niet beweerd dat discussies over democratiedefinities steeds onzinnig zijn. Men kan een omschrijving soms wraken omdat ze, strikt gesproken, een eenduidige en voldoende gedifferentieerde klassifikatie van onderzoekseenheden in de weg staat (13).

Democratiedefinities zijn verder te beoordelen op hun inhoudelijke gelijkheid met eerder gegeven omschrijvingen. Als ze elkaar niet in sterke mate dekken, kunnen vergelijkingen van verklaringen en onderzoeksresultaten zinloos zijn. Die hebben dan immers betrekking op verschillende verschijnselen.

Omdat dit boek zich concentreert op door anderen geformuleerde democratietheorieën, is het gewenst om hier een definitie uit te kiezen, die qua inhoud overeenstemt met door hen gehanteerde democratiebegrippen. Uiteraard is dat alleen doenlijk als die concepten duidelijk en niet tegenstrijdig zijn. Hoewel verscheidene uitspraken dat niet doen vermoeden (14), blijken de explananda van gegeven democratieverklaringen elkaar sterk te dekken (Zie bijvoorbeeld Bollen 1980: 372; Shils 1959/1960: 382; Dahl 1971: 3; Lenski 1966: 319; Linz 1978: 5; Lipset 1959: 71; Neubauer 1967: 1005; Moore Jr. 1966: 414; Rostow 1971: 268, 269; De Schweinitz 1964: 14, 15; Coulter 1975: 1; Therborn 1977: 4; O'Donnell 1984: 6).

Deze en andere personen hanteren omschrijvingen die vallen onder de noemer van de "liberale politieke democratie", een begrip dat twee dimensies kent: "zeggenschap" ("medezeggenschap") en "vrijheidsrechten". Het eerste aspect verwijst naar de aanwezigheid van een nationale volksvertegenwoordiging, samengesteld op basis van "eerlijke" en geheime verkiezingen, waarbij alle "volwassen" inwoners een formeel even zware stem kunnen uitbrengen. Het aantal daaraan deelnemende partijen is in principe onbeperkt en daarnaast geldt dat alle samenlevingsleden de vrijheid hebben om zich te kandideren (15). Het representatieve orgaan kenmerkt zich verder door de uitoefening van een wetgevende taak: het oordeelt over het lot van wetsvoorstellen die het al dan niet zelf heeft opgesteld. De besluitvorming over deze en andere zaken vindt in beginsel plaats na vrije en openbare beraadslagingen (16). Daarbij wordt recht gedaan aan het principe dat de meeste stemmen gelden (17). Leden van de volksvertegenwoordiging hebben de bevoegdheid om regeringsleden ter verantwoording te roepen over hun gevoerde of te voeren beleid. Dit beleid behoeft "in laatste instantie" de goedkeuring van de meerderheid der afgevaardigden (18).

Zojuistomschreven dimensie van liberale democratie betreft dus de invloed van de samenlevingsleden op de politieke besluitvorming (Er wordt hier niet gesteld dat het overheidsbeleid steeds de instemming geniet van de meerderheid der bevolking).

Het tweede democratie-aspect verwijst naar bepalingen die het overheidsgedrag zo binden, dat de samenlevingsleden een bepaalde (19) vrijheidsruimte wordt gegarandeerd. Het gaat onder andere om regels die verhinderen dat een regering naar eigen believen beschikt over levens en bezittingen van de burgers (Denk aan Habeas Corpus en andere elementen van de "rechtsstaat"). Daarnaast betreft het "klassieke" grondrechten, die vrijheden van meningsuiting, drukpers, godsdienst(uitoefening), vereniging en vergadering vastleggen. De bedoeling van dit soort bepalingen is niet alleen dat de overheid de samenlevingsleden in bepaalde opzichten "met rust" laat. Ze dient er ook toe dat zij op vreedzame manier kunnen ageren tegen haar beleid. Die vrijheden zijn dus eveneens grondslag voor een vrije en eerlijke concurrentiestrijd om de politieke macht (20).

Tot de eigenschappen van een liberale democratie wordt soms ook expliciet de aanwezigheid gerekend van een rechtsspraak die onafhankelijk is van de regering en toeziet op naleving van vrijheidsrechten en democratisch tot stand gekomen wetten (Zie bijvoorbeeld Johnson 1976^{a, b}).

Men kan zich afvragen hoe de gewichten van de twee onderscheiden dimensies zich tot elkaar verhouden. Bij metingen gaat men er doorgaans vanuit dat ze even zwaar zijn: toegekende scores worden doorgaans simpelweg, en zonder verantwoording, opgeteld (Zie bijvoorbeeld Cutright 1963; Neubauer 1967; Smith 1969; Coulter 1975; Jackman 1975). Volgens onderzoek van Bollen & Grandjean is die handelwijze gerechtvaardigd. Hun factoranalyses ondersteunden de veronderstelling dat de componenten "volkssouvereiniteit" en "politieke vrijheden" van gelijke zwaarte zijn (1981: 657,658). Hierbij is aan te merken dat Bollen en Grandjean hun onderzoek uitvoerden op resultaten van één zogenaemde dwarsdoorsnede-analyse (21). Tevens valt te vermelden dat zij niet ingingen op de vraag waarom de elementen binnen elke democratiedimensie even zwaar zouden wegen.

De betekenis van de term "democratie" blijft in dit boek beperkt tot hier-voorvermelde elementen: het gaat uitsluitend om een nationale regeringsvorm (22) gekenmerkt door "medezeggenschap" en "vrijheden". Overigens komt in volgende hoofdstukken wel eens een democratiebegrip aan de orde dat alleen of voornamelijk verwijst naar één van die twee aspecten. Tenzij anders vermeld, gaat de schrijver van dit boek er - terecht of ten onrechte - vanuit dat in zulke gevallen ook de meest brede omschrijving van toepassing is.

"Democratie" heeft in deze studie dus een zuiver "politieke" betekenis: het gaat om een specifieke regeringsstijl en niet om een bepaalde maatschappij-inrichting:

"It [political democracy] does not refer to social, economic, or industrial democracy, which generally apply to types of human equality in context other than juridico-legal equality, for example, "leveling", equal income, equal power with regard to control of the means of production and distribution, social justice, collective ownership of the means of production, etc. Nor is democracy as used here meant to imply equality of power relationships in firms, factories, families, educational institutions, or other similar social structures" (Coulter 1975: 154).

Op grond van deze "negatieve" inhoud is de politieke of liberale democratie ook wel aangeduid als "formeel": het gaat daarbij allerm minst om de zeggenschap van een bevolking over haar onmiddellijke leef- en werkomstandigheden (Zeitlin 1968: 24; O'Donnell 1984). Die regeringsvorm, zo is ook opgemerkt, is in feite een facade zijn voor de heerschappij van "de bourgeoisie" (Lenin 1947: 149). De liberale democratie zou "zuiver bedrog" ("a mere sham") zijn (Therborn 1977: 3; O'Donnell 1984). Ervaringen met totalitaire stelsels wijzigden dat oordeel wel eens:

"The bitter experiences of Fascism and Stalinism, and the enduring legacy of the latter, have taught the firmest revolutionary opponents of capitalism that bourgeois democracy cannot be dismissed as a mere sham" (Therborn 1977: 21; zie ook O'Donnell 1984)

Een burgerlijk-democratisch regime geeft inderdaad een verhoudingsgewijs sterke bescherming aan de samenlevingsleden; het verbiedt de overheid politieke oppositie met fysieke geweldsmiddelen te bestrijden (23). Omdat de machtspositie van de regering er sterk wordt begrensd, is machtsmisbruik door die categorie ook relatief gering. Verschillen in liberaal-democratisch niveau zijn dus niet zonder "praktische" betekenis.

Bij de omschrijving van het te hanteren democratiebegrip werden zoŕven eigenschappen vermeld van een zuiver democratisch bestel. Het spreekt vanzelf hoe afwijkingen van dat normbeeld kunnen variŕren: het kiesrecht kan voorbehouden zijn aan uiteenlopende proporties van de totale bevolking, verkiezingen kunnen verschillen naar de mate waarin ze open zijn en het is mogelijk dat de macht van de volksvertegenwoordiging in verscheidene landen (of van periode tot periode binnen eenendezelfde samenleving) uiteenloopt. Daarnaast bestaat de waarschijnlijkheid dat klassieke vrijheidsrechten niet altijd, of niet overal, in dezelfde mate worden gerealiseerd.

Nationale samenlevingen of staten zijn hier steeds die geografische eenheden, die doorgaans als zodanig worden erkend (Hanteerbaar criterium is vandaag de dag erkenning door de Verenigde naties).

Hoofdstuk 2: De economische verklaringswijze van democratie: inhoud en geschiedenis

Dit boek concentreert zich op theorieën die een positieve relatie leggen tussen het economisch ontwikkelingspeil van een samenleving en haar democratisch niveau. Dit type democratieverklaringen viel in de afgelopen decennia grote belangstelling ten deel. Zij werd op ruime schaal empirisch getoetst en velen beantwoordden de vraag waarom deze democratiebenadering (soms) faalde. Dit hoofdstuk omschrijft de inhoud van de economische verklaringswijze en schetst met grove streken haar geschiedenis.

2.1 Inhoud van economische democratieverklaringen

Het denken over maatschappelijke oorzaken van verschillen in democratisch niveau kent relatief veel belang toe aan variaties in economisch ontwikkelingspeil:

"Perhaps the most widespread generalization linking political systems to other aspects of society has been that democracy is related to the state of economic development" (Lipset 1959: 75).

Een zeer gangbare specificatie van dit veronderstelde verband is de bewering dat economische vooruitgang democratisering teweegbrengt. Vaak wordt aangenomen dat het economisch ontwikkelingsniveau van een natie recht evenredig varieert met haar democratisch gehalte. Ervan uitgaand dat laatste variabele niet alleen stijgt, maar ook daalt, zou economische achteruitgang dus een daling van het democratische niveau bewerkstelligen. Opmerkelijk genoeg is die laatste hypothese veel minder vaak expliciet geformuleerd dan de uitspraak dat economische groei democratisering bevordert (1).

Uitspraken die op de een of andere manier een positieve relatie leggen tussen het economisch ontwikkelingspeil en het democratisch niveau van een samenleving, heten hier economische democratieverklaringen (2). Op grond van deze ruime omschrijving betreft het een betrekkelijk heterogene verzameling. Zowel de bewering dat economische groei democratisering oproept, als de stelling dat economische achteruitgang een democratiebedreigende werking uitoefent, is zo'n democratietheorie. De uitspraak die beide samenhangen veronderstelt, behoort vanzelfsprekend tot dezelfde categorie. De geponeerde verbanden kunnen qua sterkte uiteenlopen: naast dwingende relaties zijn probabilistische samenhangen mogelijk (Zie daarvoor bijvoorbeeld Dahl 1971). Tot de verzameling economische verklaringen worden eveneens uitspraken gerekend, die de positieve relatie alleen vanaf, of tot aan, een bepaald niveau van economische ontwikkeling aanwezig achten (Zie Dahl 1971: 68; Neubauer 1967: 1007; Jackman 1975: 73; Bertrand 1981^a: 213; Van Snippenburg 1986).

Democratieverklaringen heten ook "economisch" als ze aan een specifieke vorm van economische vooruitgang een zeer beperkt aantal democratiseringen toeschrijven. Denk in dit verband aan uitspraken die de opkomst van "burgerlijke" democratieën relateren aan de overgang naar een industrieel-kapitalistisch produktiestelsel (Zie hoofdstukken 3 en 6).

Uit het laatste blijkt dat het begrip economische vooruitgang (achteruitgang) in dit boek geen eenduidige inhoud kent. Het hoeft niet alleen te

verwijzen naar een toename van materiële welvaart, maar kan tevens slaan op de vorming van een economie met meer "geavanceerde" produktietechnieken (3).

De vraag waarom er een positieve relatie zou bestaan tussen economisch ontwikkelingspeil en democratisch niveau, is onderwerp van hoofdstuk 3.

2.2 Geschiedenis van economische democratieverklaringen

De geschiedenis van de economische democratiebenadering kan men laten beginnen met Aristoteles. Hij stelde dat wijdverspreide armoede voorbestemt tot een dictatoriale regeringsvorm: of een "oligarchie" geleid door de "elite", of een "tyrannie" van de "massa". Een maatschappij met een brede en relatief welgestelde middenklasse zou daarentegen eerder een relatief democratische bestuursvorm aannemen (Lipset 1959: 31). Aannemend dat economische groei in een arme samenleving die middencategorie verbreedt, is Aristoteles' uitspraak dus "economisch" van aard (Ook valt te redeneren dat economische achteruitgang in een welvarende natie de middenklasse versmalt en zo de kans op een ondemocratische ontwikkeling vergroot).

Economische verklaringen duiken ook op in het werk van Franse en Schotse Verlichtingsdenkers uit de achttiende eeuw. Zij stelden dat toenemende welvaart, evenals commercialisering en "industrialisering" (4) in een agrarische economie, despotische regeerpraktijken ondermijnen en meer mensen een kans geven op politieke invloed (Hirschman 1977: 69-113; Derksen 1983: 102-109; zie verder paragraaf 3.2).

Karl Marx past eveneens in dit overzicht: hij ging er vanuit dat de opkomst van de industrieel-kapitalistische produktievorm leidde tot de vestiging van parlementaire instituties en politieke vrijheidsrechten. Achter deze instellingen ging weliswaar de heerschappij van de "bourgeoisie" schuil, maar haar regime was democratischer dan dat van het "feodaal-absolutistische" tijdperk (5).

De krachtigste verbreiding van de economische verklaringswijze vond plaats na de Tweede Wereldoorlog. Dat gebeurde onder invloed van het zogenoemde moderniseringsdenken, de stroming die in de jaren vijftig een centrale plaats innam binnen politieke en sociale wetenschappen (Zie bijvoorbeeld Hoetink 1966; Horowitz 1966; Eisenstadt 1970; 1973; Schmitter 1970-72; Huntington 1971; Sigelman 1971; Packenham 1973; Kesselman 1973; Zapf 1975; Black 1976; Chirot 1981; Peeters 1984).

De opkomst van de "moderniseringstheorie" zou verband houden met bepaalde gebeurtenissen uit de internationale politiek: het dekoloniseringsproces na WO II en de min of meer gelijktijdige intree van de "Koude Oorlog" tussen de U.S.A. en de Sowjet-Unie. De nieuwe denkrichting was volgens Tipps "het antwoord van Amerikaanse politieke elites en intellectuelen" op die ontwikkelingen (Tipps 1973: 200) (zie verder Black 1976; Cutright & Wiley 1969/70 37; Moskos & Bell 1967; O'Brien 1971/2: 351-357; Finer 1972: 229, 230; Eisenstadt 1973: 11; Chirot 1981).

Aanhangers van het moderniseringsdenken stelden dat nationale samenlevingen zich ontwikkelen van een "traditionele" naar een "moderne" fase. Nog onontwikkelde (of onderontwikkelde) maatschappijen (6) waren voorbestemd om de eigenschappen van de "ontwikkelde" (oftewel "westerse") industrielanden aan te nemen. Men dacht dus overeenkomstig Marx' uitspraak, dat "das industriell entwickeltere Land dem minder entwickelten nur das Bild der eigenen Zukunft zeigt" (Marx 1867, 1973: 12; Horowitz 1972: 3; Coleman 1968: 398).

"Modernisering" zou zich voordoen in verschillende sectoren van de samenleving: men onderscheidde economische (industrialisering, stijging van het per capita nationaal product, arbeidsverdeling en bijvoorbeeld schaalvergroting van de productie), sociale (urbanisatie, toenemende mobiliteit van de bevolking, functionalisering van relaties, toenemende positietoewijzing op basis van prestatie), politieke (staatsvorming, bureaucratisering, rationalisering van bijvoorbeeld de rechtsspraak, democratisering), en culturele "modernisering" (secularisering en bijvoorbeeld verwetenschappelijking (Peeters 1984: 95-98, 109).

Sommige moderniseringstheoretici poneerden weliswaar een sterke vervlechting tussen die componenten, maar onderkenden daarbij geen "eerste beweging" (Sigelman 1971: 12; Eisenstadt 1973: 15, 16). Anderen beschouwden economische modernisering (in de vorm van vrije ondernemingsgewijze industrialisatie) als de oorzaak van andere "moderne" ontwikkelingen. "In the course of economic development", aldus Deutsch, "...countries are becoming somewhat less like Ethiopia and somewhat more like the United States" (Deutsch 1961: 495) (Zie Sigelman 1971: 12; Eisenstadt 1973: 16; Packenham 1973: 59-69; O'Donnell 1973: 1-8).

Laatste gedachtengang behelst in feite een economische verklaring van democratisering: tot de gevolgen van economische vooruitgang (of industrialisatie) behoort immers politieke modernisering, een proces dat onder andere democratisering van het staatsbestel omvat (7). Het is dan ook niet verwonderlijk dat binnen het moderniseringsdenken ook expliciet de uitspraak is geformuleerd dat economische groei een democratisering van nationale regeringsvormen oproept (Eisenstadt 1973; Packenham 1973). Deze variant van de moderniseringstheorie deed ook sterk opgeld buiten de academische wereld. Ze lag in het begin van de jaren zestig ten grondslag aan president Kennedy's economisch hulpprogramma voor Latijns-Amerika. Dat stoelde op de veronderstelling dat economische vooruitgang (industrialisering) in "onderontwikkelde" naties democratische regeringsvormen helpt vestigen (Wolf Jr. 1965; Packenham 1973: 59, 70).

Het moderniseringsdenken kent verder de opvatting dat een eenmaal in gang gezet moderniseringproces niet halt maakt voordat het alle "traditionele" elementen in een samenleving heeft opgeruimd (Whitaker 1966/67: 190-198). Nauw verwant met deze voorstelling is de assumptie dat ontwikkelingen in de richting van een "moderne" samenleving onomkeerbaar zijn (Hoetink spreekt van het "nieuwe evolutionisme") (1966). Op basis van deze denktrant voorzag moderniseringstheoretici alleen ontwikkelingen in democratische richting; terugvallen in democratisch niveau waren kennelijk uitgesloten (8). Evenmin werd gesproken over democratiseringsprocessen in "moderne" samenlevingen; zij bezaten blijkbaar het hoogst bereikbare niveau van democratie (9).

De brede aandacht, die de moderniseringstheorie wekte voor de stelling dat economische groei democratisering teweegbrengt, riep een brede stroom empirisch-statistische toetsingen op. Het grootste deel daarvan beperkte zich tot de vraag in hoeverre economisch welvaartsspeil en democratisch niveau positief zijn gecorreleerd.

Deze reeks, die tot in het begin van de jaren tachtig reikt, laat men vaak beginnen met Lipsets bijdrage uit 1959 (1959)(10). Dit "pionierswerk" (O'Donnell 1973: 4) - een "landmark article", aldus Wilde (1978:69) - draagt overigens maar in geringe mate het stempel van het moderniseringsdenken (11). De aandacht van de auteur is sterk gefascineerd door de opkomst van dictatoriale regimes in de afgelopen jaren twintig en dertig. Zijn algemene probleemstelling is dienovereenkomstig de vraag waarom som-

mige landen wel en andere niet in staat zijn om een democratische bestuursvorm te handhaven (Lipset 1959: 71,72,86-96). De vraag naar de oorzaak van democratisering is weliswaar ook te onderkennen in Lipsets betoog, maar neemt een ondergeschikte en vaak impliciete plaats in. Lipset zette zich zijn bijdrage ook krachtig af tegen een deterministische uitleg van de stelling dat economische vooruitgang het democratisch niveau verhoogt. Volgens hem bestaat er geen grond voor "the optimistic liberal's hope that an increase in wealth, in the size of the middle class, in education, and other related factors will necessarily mean the spread of democracy ..." (1959: 103). De democratische stelsels van Europa, Amerika en "Australasia" dankten hun ontstaan aan een "unieke, misschien wel onherhaalbare" verstrengeling van elementen (1959: 85,103). Tegelijkertijd merkte Lipset trouwens op dat deze bewering "niet is bedoeld om ongepast pessimistisch te zijn". "Politieke democratie bestaat en bestond onder uiteenlopende omstandigheden en beter begrip van die condities kan de ontwikkeling van democratie elders wel eens mogelijk maken" (1959: 103).

Ruim twintig jaar later lijkt Lipset de economische democratieverklaring veel sterker te omhelzen (Zie Lipset 1981: 469-476). De bloei van de moderniseringstheorie is dan overigens al lang ten einde. Haar aantrekkingskracht verslapte halverwege de jaren zestig en deze ontwikkeling zette zo krachtig door dat de rol van het moderniseringsdenken reeds vóór 1970 uitgespeeld raakte. Niet alleen empirische "puzzles", maar ook "ideologische" momenten moeten daarbij van invloed zijn geweest. Het moderniseringsdenken kreeg het verwijt dat het als intellectuele dekmantel fungeerde voor zelfzuchtige economische en politieke belangen van het "westerse" establishment. Die kritiek werd gevoed vanuit een alternatieve "tegencultuur", die zich in West-Europa en de U.S.A. tegen het eind van de zestiger jaren, breed maakte. Tegen deze achtergrond bloeide de "dependentie-theorie" op, een stroming die menig uitgangspunt van het moderniseringsdenken op zijn kop zette. Waar laatste stroming hoopvol sprak van "ontwikkelingslanden", zagen dependentie-theoretici een structureel verankerde "onderontwikkeling". Sleutelwoorden als "economische groei" en "politieke modernisering", werden vervangen door termen als "economische uitbuiting" en "politieke onderdrukking". Laatste verschijnselen zouden inherent zijn aan industrialisatie in niet-"westerse" landen (12) (Zie voor uitgebreidere informatie paragraaf 7.2.7 van dit boek) (Frank 1967; Tipps 1973; Bodenheimer 1968,1971; Fagen 1977; Chirot 1981).

Empirische kritiek op het moderniseringsdenken wees er onder andere op dat samenlevingen ook invloeden van buiten ondergaan: hun veranderingen zijn niet uitsluitend het gevolg van interne factoren. Verwezen is bijvoorbeeld naar "such significant variables as the impact of war, conquest, colonial domination, international political and military relationships, or of international trade and the cross-national flow of capital" (Tipps 1973: 212; Skocpol 1979; zie verder hoofdstuk 9). Verder is geconstateerd dat "traditionele" elementen niet alleen plaats maken voor "moderne": ze gaan er ook verbanden mee aan. Moderniseringsprocessen zouden zelfs zijn gestimuleerd door "traditionele" factoren. De attributen van een "moderne samenleving" moeten allerminst een "seamless web" zijn geweest, zoals aanhangers van de moderniseringstheorie wel dachten (Millikan & Blackmer 1961: 44; Stepan 1966; Tipps 1973; Black 1976)

Met het verval van het moderniseringsparadigma nam ook de kritiek toe op uitspraken die in economische groei een gangmaker zagen van democratische ontwikkelingen. Die kritiek komt verderop in dit boek nader aan de orde

(zie hoofdstukken 7, 8 en 9). Eerst wordt ingegaan op de vraag waarom er een positieve samenhang zou bestaan tussen economisch ontwikkelingspeil en democratisch niveau (Hoofdstuk 3). Hoofdstukken 4, 5 en 6 rapporteren over resultaten van empirisch onderzoek bij de economische democratieverklaring.

Hoofdstuk 3: Interpretaties van economische democratieverklaringen

Dit hoofdstuk gaat in op de vraag waarom economisch ontwikkelingspeil en democratisch niveau positief zouden samenhangen. Antwoorden daarop heten hier interpretaties van economische verklaringen. Geargumenteed wordt dat een economische democratietheorie zonder zo'n uitleg niet volledig kan zijn. Tot slot volgen nog andere vereisten voor een integrale democratieverklaring.

3.1 Inleiding

Een economische democratieverklaring is onvoldoende uitgewerkt als ze niet aangeeft hoe economische vooruitgang (achteruitgang) het democratisch niveau verhoogt (verlaagt). Economische ontwikkelingen brengen zélf immers geen politieke veranderingen teweeg: ze kunnen dat alleen doen door sociale processen (1) op te roepen die mensen aanzetten tot een bepaald gedrag. Een volledige democratieverklaring moet met andere woorden laten weten wie de dramatis personae zijn.

Interpretaties van economische democratietheorieën hebben overigens niet alleen een zuiver informatieve functie. Ze doen ook verklaringen aan de hand voor aangetroffen falsificaties. Als bijvoorbeeld wordt beweerd dat economische groei tot democratisering leidt omdat zij het opleidingspeil van de samenlevingsleden "doet" toenemen, roepen weerleggingen van die economische theorie gemakkelijk de gedachte op dat zij wel eens gevolg kunnen zijn van ontbrekende schakels tussen economische vooruitgang en verbreiding van educatie.

3.2 Overzicht van interpretaties

Geformuleerde interpretaties van economische democratietheorieën hebben in overgrote meerderheid betrekking op de uitspraak dat economische groei democratisering bevordert. Veel minder frequent is expliciet uitgelegd waarom economische achteruitgang het democratische gehalte aantast. Van laatstgenoemde relatie volgt hieronder maar één interpretatie (2) (De invloed van het moderniseringsdenken lijkt hier weer merkbaar).

Titels van eerstvolgende subparagrafen laten zich allemaal lezen als invullingen van de uitspraak "Economische vooruitgang bevordert democratisering in een natie, [omdat] ...".

a) ... omdat ze een politieke elite afhankelijk(er) maakt van de underdogs

Verschillende keren is een positieve relatie tussen economische vooruitgang en democratisering toegeschreven aan de omstandigheid dat eerstgenoemde ontwikkeling de politieke elite (sterker) aangewezen doet zijn op de medewerking van personen die (tot op zekere hoogte) zijn uitgesloten van (bepaalde) democratische rechten.

Deze gedachtengang deed al opgeld tijdens de Verlichting. Steuart (1712-1780), een Schotse vertegenwoordiger van die stroming, schreef dat "the establishment of trade and industry" het despotisme van de vorst aan banden legde, omdat die economische ontwikkeling hem afhankelijk maakte van zijn

onderdanen. Het ging daarbij om een "dialectisch proces" (Hirschman 1977: 83): machtsbegeerte prikkelde de monarch tot het stimuleren van handel en bedrijvigheid, deze brengen welvaart maar ondermijnen zijn machtspositie:

"...an opulent, bold and spirited people, having the fund of the prince's wealth in their own hands, have it also in their power, when it becomes strongly their inclination, to shake off his authority. The consequence of this change has been the introduction of a more mild, and a more regular plan of administration" (Steuart 1767:215).

Toenemende afhankelijkheid van de overheid van haar onderdanen speelt ook een belangrijke rol in Elias' economische verklaring van democratisering. Een ontplooiing van de geldhuishouding deed de arbeidsverdeling tussen de samenlevingsleden groeien en als gevolg daarvan raakten politieke elites sterker aangewezen op hun onderdanen. Laatste ontwikkeling resulteerde in een democratisering van het landsbestuur: terwijl dit aanvankelijk een privé-zaak was van de vorst, kreeg het steeds meer een openbaar karakter. De toewijzing van "sleutelposities" gebeurde vaker via regelmatig terugkerende "Ausscheidungskämpfe ohne Waffengewalt" (Elias 1969: 152,156,157).

Een verwante verklaring is gegeven voor het verschijnsel dat moderne industriële naties democratischer zijn dan hun agrarische voorgangers. Politieke machthebbers zijn in eerstgenoemde soort samenlevingen sterker aangewezen op de kennis van anderen, aldus Lenski. Hij gaat er daarbij vanuit dat die toegenomen afhankelijkheid de politieke elite er toe bracht om (eerder) in te gaan op het democratieverlangen van haar onderdogs (1966: 313,314,317, 318) (3). Eenzelfde gedachtengang steekt achter de zogenoemde convergentietheorie die stelde dat de politieke systemen van de U.S.A. en de U.S.S.R. steeds meer op elkaar zouden gaan lijken. Aangenomen werd dat de politieke top van de Sowjet-maatschappij wel moet democratiseren omdat zij steeds afhankelijker wordt van "technische intelligentsia" en "manager elites" (zie Azrael 1966: 3,4; Gellner 1979: 60,61).

Dit soort verklaringen (4) veronderstelt dat politieke elites democratiseren, omdat ze druk daartoe van onderdogs niet "kunnen" weerstaan. Hun onvermogen zou voortkomen uit de omstandigheid dat zij om redenen van eigenbelang (5) sterk zijn aangewezen op die "onderliggende" categorie.

b) ... omdat daardoor een politieke elite om redenen van eigenbelang (meer) baat krijgt bij democratisering

Er bestaan ook interpretaties die eveneens het toenemende eigenbelang van de elite als oorzaak aanwijzen, maar niet spreken over democratisering als reactie op pressie daartoe vanuit de "basis" van de samenleving. Ook deze interpretatie is reeds aan te treffen in de achttiende eeuw. Montesquieu liet weten dat de ontplooiing van een handelseconomie "mobiele welvaart" (waardepapieren etc) oproept, die de dragers ervan in staat stelt om hun vermogen relatief snel over de landsgrenzen te brengen. Die "mobilisering" deed de vorst kiezen voor een meer gedisciplineerde machtsuitoefening. Daarmee zou hij zijn materiële eigenbelang niet zo gemakkelijk schaden:

"Il a fallu depuis ce temps que les princes se gouvernassent avec plus de sagesse qu'ils n'auraient eux-mêmes pensé: car par l'événement, les grands coups d'autorité se sont trouvés si maladroits, que c'est une expérience reconnue qu'il n'y a plus que la bonté du gouvernement qui donne de la prospérité"(Montesquieu 1748: XXI,20;Hirschman 1977: 70-81).

De door Montesquieu gesignaleerde gedragsverandering is opmerkelijk tegen de achtergrond van zijn opvatting dat een vorst er sterk toe neigt om zijn machtspositie te "misbruiken" (1748: XI,IV,168). Montesquieu ging er kennelijk ook vanuit dat die neiging (tot op zekere hoogte) kan wijken voor het najagen van materiële welvaart. Steuart deelde deze gedachtengang. De "gecompliceerde moderne economie" is fijngevoelig als een horloge en verdraagt zich niet met willekeurig overheidsoptreden. Aangezien de vorst materiële welvaart op prijs stelt (6), is die economie volgens hem "de meest effectieve breidel die ooit werd gevonden tegen de dwaasheid van het despotisme" (1767: 278-279).

Een soortgelijke redeneergang kan men onderkennen in funktionalistisch georiënteerde uitspraken uit het recente moderniseringsdenken. Sommige daarvan beschouwen democratisering als zeer waarschijnlijk of onvermijdelijk, omdat een hoog ontwikkelde industriële economie moeilijk of helemaal niet verenigbaar is met een relatief ondemocratisch regime (Kerr et al 1960; Goldthorpe 1971; Dahl 1971; Eckstein 1970). Evenals de monarch uit Steuarts tijd, zou de politieke elite van bijvoorbeeld de Sowjet-Unie democratisering doorvoeren om economische stagnatie of "erger" (7) te voorkomen.

c) ... omdat daardoor (meer) politieke underdogs in economisch opzicht minder onzelfstandig worden

Economische vooruitgang moet democratisering eveneens bevorderen, omdat ze mensen minder afhankelijk maakt van anderen bij de voorziening in hun levensonderhoud (8). Ook in dit verband is Steuarts werk aan te halen. Hij stelde dat iemands "broodwinning" in een situatie van meer en minder sterke afhankelijkheid kan plaats vinden. Personen die niet zelf beschikken over de middelen waarmee ze de kost verdienen, zijn minder zelfstandig dan kooplui en "fabrikanten": die zijn alleen aangewezen op de kooplust van anderen (1767: 318). Als "de lagere klassen" in een samenleving sterk "onzelfstandige" beroepspraktijken verrichten, is het overheidsbestuur er relatief ondemocratisch: "I", aldus Steuart, "deduce the origin of the great subordination under the feudal government, from the necessary dependence of the lower classes for their subsistence" (1767: 319). De "moderne vrijheid" leidt Steuart dienovereenkomstig af uit de "onafhankelijkheid" van dezelfde klassen; oorzaak ervan is "the introduction of industry and circulation of an adequate equivalent for every service" (1767: 319). Is dit zelfde verband merkte hij op dat

"Those who have no other equivalent to give for their food and protection, must pay in personal service, respect and submission ... as they come to be in a situation to pay a proper equivalent for these dependences, so far they acquire a title to liberty and independence" (1767: 319).

Als economische vooruitgang ten goede komt aan zojuistaangeduide groep, zal dus een democratisch regime ontstaan. Wanneer alle samenlevingsleden zich in economisch opzicht zelf kunnen bedruipen zal men zich alleen nog aan die machtsuitoefening onderwerpen die zich richt op de bescherming van de persoon. Dat betekent dat er op een gegeven moment uitsluitend wetten bestaan die iedereen gelijke rechten toekennen, aldus Steuart (1767: 321). Millar, een tijdgenoot van Steuart, beweerde eveneens dat de verbreiding van meer "zelfstandige" beroepen het verlangen naar democratisering stimuleerde. Of een democratisering plaats zal vinden, hangt volgens hem overigens af van andere factoren (Zie Millar 1771: 289-291, 293 en hoofdstuk 8 van dit boek). Steuarts en Millars denktrant lijkt in zekere zin

verwant met Berniers stelling dat het ontbreken van privé-landeigendom oorzaak was van "desolate tyrannieën" (9) (Bernier 1710, 1934: 234-238).

Een recente formulering van een dwingend verband tussen "broodwinning" en politiek regime, kan men vinden bij Jameson. De politieke democratie in de U.S.A. kwam volgens hem voort uit de aanwezige economische democratie, een systeem van "peasant proprietorship", "...the owner of the land supplying the capital and working the fields with his own labor and that of his family" (Jameson 1956: 27,28) (Zie ook McCord 1965: 253-259).

d ... omdat ze een ("brede") "burgerij" in het leven roept, die om redenen van materieel eigenbelang baat heeft bij democratisering

Veel economische democratieverklaringen schrijven het veronderstelde politieke effect toe aan de omstandigheid dat economische groei een (relatief omvangrijke) "bourgeoisie" (of wel "middenklasse") doet ontstaan, die met succes ijvert voor een democratisering van het staatsbestel (Zie bijvoorbeeld Organski 1965; Moore Jr. 1966; Habermas 1961,1962; Kocka 1969; Collins 1975; MacPherson 1977; Chirot 1977; Robinson & Quinlan 1977). Die bevolkingsgroep is volgens Collins "the major group that prefers democracy" (1975: 396). Volgens Sholk vormt zij zelfs de enige categorie die een democratische omwenteling tot stand kan brengen (1982: 25). De aanwezigheid van een (brede) burgerij is wel beschouwd als een noodzakelijke voorwaarde voor de vestiging van een democratisch stelsel: "no bourgeois, no democracy" (Moore Jr. 1966: 418; zie verder Sartori 1968: 119; Dahrendorf 1969: 35).

Uitspraken dat de "opkomende bourgeoisie" een democratische rol vervulde, zijn ruim vertegenwoordigd binnen het marxisme (Sholk 1982: 25). Volgens die stroming was die categorie de drijvende kracht achter omwentelingen die feodaal-absolutistische (10) staten veranderden in liberaal-kapitalistische samenlevingen met een relatief democratische politieke "bovenbouw". Zij kenden naast een vertegenwoordigend orgaan dat de macht van de vorst strak begrensd een beperkt kiesrecht alsmede een aantal individuele vrijheidsrechten (Zie bijvoorbeeld McPherson 1972,1977). De "bourgeoisie"-verklaring van democratisering vindt trouwens ook veel bijval in "burgerlijke" kringen. Vertegenwoordigers van de Schotse Verlichting formuleerden haar (11) en het recente "moderniseringsdenken" bevat de voorspelling dat "de middenklassen" daadwerkelijk de koppeling leggen tussen economische en politieke modernisering (Zie Bodenheimer 1971: 117, 118; Alexander & Porter 1961: 38, 39; Veliz 1965: 2; Schmitter 1970-72: 94,95; Packenham 1973: 217; Graciarena & Franco 1978; Peeters 1984).

Als motief voor het politieke optreden van de burgerij geldt vaak het behartigen van materieel eigenbelang:

"Die Bourgeoisie musste sich ihren Anteil an der politischen Herrschaft vindizieren, schon ihrer materiellen Interessen wegen...Sie musste um ihren Zweck zu erreichen, ihre eigenen Interessen, Ansichten und die Handlungen der Regierung frei debattieren können. Das nannte sie das "Recht der Pressefreiheit". Sie musste sich ungeniert assoziiieren können. Dass nannte sie das "Recht der freie Assoziation". "Religionsfreiheit" und dergl. musste ebenfalls als notwendige Folge der freien Konkurrenz von ihr verlangt werden" (Marx 1960: 68).

De "democratische republiek", zo beredeneerde Lenin de samenhang tussen "burgerlijk" produktiestelsel en democratie, beschermde het kapitalisme

het best (Lenin 1970: 476). Collins merkte op dat de bourgeoisie een democratisch stelsel prefereerde omdat ze daaronder op indirecte en vreedzame manier kon heersen (1975: 396). Verder is beweerd dat het politieke gedrag van de opkomende burgerij voortkwam uit een behoefte aan grotere voorspelbaarheid in het sociaal-economische leven. Autoritaire regimes belemmerden met hun willekeur de ontplooiing van het jonge kapitalisme en moesten daarom plaats maken voor democratischer regeringsvormen (Habermas 1961: 18,19). Of zoals Max Weber het uitdrukte:

"Das Bedürfnis nach Berechenbarkeit und Verlässlichkeit des Funktionierens der Rechtsordnung und Verwaltung, ein vitales Bedürfnis des rationalen Kapitalismus, führte das Bürgertum auf den Weg des Strebens nach Beschränkung der Patrimonialfürsten und des Feudaladels durch eine Körperschaft, in der Bürger ausschlaggebend mitsprachen und welche die Verwaltung und Finanzen kontrollierte und bei Änderungen der Rechtsordnung mitwirken sollte" (Weber 1947: 174).

Burgerij-verklaringen van democratisering hebben niet alleen betrekking op de bevolkingsgroep die het industrieel-kapitalistische produktiestelsel tot ontwikkeling bracht. Van categorieën die commercialiseringsprocessen droegen in voor-industriële samenlevingen, is eveneens opgemerkt dat zij een democratisering van het staatsbestuur bewerkstelligden (12) (Hume 1741/42, 1963; 1747,1970; McPerson 1972,1977). Hume, de Schotse filosoof, liep vooruit op de "materieel eigenbelang"-verklaring: "politieke vrijheid" was voor "handelslieden" "the ultimate and surest safeguard of their more immediate interests" (Forbes 1963: 290). Adam Smith, de vader van de economie, liet weten dat zij die een zelfstandig beroep uitoefenen in handel of nijverheid een belang hebben bij een politiek bewind dat vrij is van despotische willekeur (1776: I,424). Of die voorkeur van de burgerij ook wordt gerealiseerd, hing voor Smith af van de machtsverhoudingen in de samenleving. De Engelse bourgeoisie was volgens hem politiek succesvol omdat de koning haar steun nodig had vanwege zijn conflict met de landheren. Smith wees daarbij tevens op het zwakke militaire apparaat en de deplorabele staat van de overheidsfinanciën: beide factoren speelden in de kaart van de middenklasse: "The king, on account of his urgent necessities, was forced to grant whatever they (13) asked, and thus the authority of the parliament established itself..." (Smith WN II: 322)(Skinner 1979: 100, 101). Smith formuleerde hier een bourgeoisie-verklaring die democratisering toeschrijft aan de omstandigheid dat de overheid in financieel opzicht afhankelijker is geworden van de "burgerij". Deze gedachtengang is vele keren herhaald (14) en regeringsleiders pasten haar toe om democratische concessies te vermijden (Tilly, Tilly & Tilly 1975: 220).

Op analoge manier is verklaard waarom in Spanje de ontwikkeling van een (prille) bourgeoisie niet een aantasting van het koninklijk absolutisme opriep: de aanvoer van brede stromen goud en zilver uit de Amerikaanse koloniën vrijwaarde de overheid van de noodzaak om aan te kloppen bij binnenlandse kapitaalbezitters (Hennessy 1978: 28; Alexander & Porter 1961: 12).

Andere verklaringen voor het veronderstelde succesvolle "progressieve" politieke handelen van "de burgerij" suggereren dat mensen in het bezit van materiële welvaart simpelweg willen aanvullen met het bezit van politieke zeggenschap (15) (Millar 1771: 12; Bendix & Lipset 1957: 85; Chirot 1977: 84; De Schweinitz 1964: 173; Millar 1771: 12). Tevens is erop gewezen dat leden van de "middenklasse" een relatief goede opleiding hadden en zich betrekkelijk gemakkelijk konden organiseren (Millar 1787: 39; Collins 1975: 396; Chirot 1977: 84, 85).

Volgens verscheidene uitspraken geldt de burgerij-verklaring alleen voor situaties waarin sprake was van een "brede" of krachtig ontwikkelde bourgeoisie (Chirot 1977: 84; Bendix & Lipset 1957: 85; Kautsky 1963: 33; De Schweinitz 1964: 188 189; Moore Jr. 1966: 286,437,444). Ook is beweerd dat een van "onderop" bedreigde bourgeoisie steun zocht bij een autoritair bewind (Collins 1975: 396).

e) ... omdat ze het opleidingspeil van politieke underdogs doet toenemen

Economische vooruitgang, zo wordt nogal eens beweerd, bevordert democratisering omdat ze het opleidingspeil van de politieke underdogs doet toenemen (Zie bijvoorbeeld Lipset 1959: 79,80; Lerner 1958: 59-64; De Schweinitz 1964: 24-26; Lenski 1966: 317; Hondrich 1970: 211; Bendix 1978: 522). Relatief ongeletterde mensen zouden ondemocratische machtsuitoefening gemakkelijk aanvaarden; ze denken "parochiaal" en hebben geen belangstelling voor politiek (Alexander & Porter 1961: 55; Lenski & Lenski 1974: 351). Scholing maakt personen daarentegen "self-assertive, jealous of their rights, and politically demanding" (Lenski & Lenski 1974: 351; zie ook Zeitlin 1966/67). Hoe hoger iemands opleiding is, des te waarschijnlijker zal hij democratische waarden en praktijken ondersteunen, aldus de onderzoeksresultaten waarnaar Lipset verwijst (Smith 1948; Trow 1957: 17; Stouffer 1955; Kido & Suyi 1954; zie ook Prothro & Grigg 1960 en Jackman 1972).

Zowel Lipset als De Schweinitz wijzen op het geval Duitsland: een relatief sterke uitbreiding van de educatie waar geen democratisering opvolgde. Eerstgenoemde citeert in dit verband Dewey's uitspraak dat de doelstelling van het Duitse onderwijs gelegen was in "disciplinary training rather than of personal development" (Lipset 1959: 79,80). Alleen een bepaalde scholing zou dus het bewuste effect hebben.

f) ... omdat daardoor het denken van politieke underdogs rationeler wordt

Een verklaring die in zekere zin aansluit op de onmiddellijk voorafgaande, is de theorie dat economische groei een rationalisering van het denken teweegbrengt en zo democratisering oproept. Deze gedachtengang is met grote stelligheid gepresenteerd door Thorstein Veblen (1939: 269). Dwang, persoonlijke heerschappij, zelfvernederen en onderwerping passen volgens hem in een maatschappij, waarin het denken gevat is in antropomorfe voorstellingen (1939: 189, 268, 269). Eigen aan de moderne beschaving is daarentegen de mechanistische denkwijze, die ten grondslag ligt aan de "machinetechnologie". In het bijzonder personen die met machines omgaan, ontwikkelen een "wetenschappelijke" kijk op hun omgeving; zij zullen diens gevolge niet langer een autoritair politiek regime ondersteunen:

"The discipline of the machine industry, simply in its direct incidence, has a certain character of impersonality, and will apparently not conduce to the stability or extension of personal government. It inculcates due appreciation of the sweep of mechanical processes, impersonal, and in that sense equitable, rather than subordination of the discretionary call of a personal superior. In so far as concerns the relations between the body of workmen and the technological elements with which their work associates them, the habit of mind induced by addiction to the modern methods of industry should favor an individualistic bias in civil relations and an impatience of authoritative government ... (Veblen 1939: 133, 134).

De "machine-discipline" was voor Veblen "the solvent that ate away thrones, principalities and powers, graven images and false gods" (Lerner 1948: 40,41).

g) ... omdat ze de communicatiemogelijkheden tussen underdogs verruimt

De ontplooiing van handel en nijverheid, aldus Millar, wekt onder underdogs niet alleen een verlangen naar vrijheid en zeggenschap, maar geeft hen ook betere mogelijkheden om democratisering af te dwingen. Die economische ontwikkeling verruimt namelijk de gelegenheid tot onderlinge communicatie:

"...when a set of magistrates, and rulers, are invested with an authority, confirmed by ancient usage, and supported, perhaps, by an armed force, it cannot be expected that the people, single and unconnected, will be able to resist the oppression of their governors; and their power of combining for this purpose, just depend very much upon their peculiar circumstances...[In] large kingdoms, the people being dispersed over a wide country, have seldom been capable of...vigorous exertions. Living in petty villages, at a distance from one another, and having very imperfect means of communication, they are often but little affected by the hardships which many of their countrymen may sustain from the tyranny of government; and a rebellion may be quelled in one quarter before it has time to break out in another.... (Zie Lehmann 1978: 330).

De ontwikkeling van handel en nijverheid doet zojuistbeschreven situatie echter veranderen. Dorpen groeien uit tot grote steden en er ontstaan sterke concentraties van werknemers

"...who by following the same employment, and by constant intercourse, are enabled, with great rapidity, to communicate all their sentiments and passions. Among these there spring up leaders, who give a tone and direction to their companions. The strong encourage the feeble; the bold animate the timid; the resolute confirm the wavering; and the movements of the whole mass preceed with the uniformity of a machine, and with a force that is often irresistible. In this situation, a great proportion of the people are easily roused by every popular discontent, and can unite with no less facility in demanding a redress of grievances. The least ground of complaint, in a town, becomes the occasion of a riot; and the flames of sedition spreading from one city to another, are blown up into a general insurrection" (zie Lehmann 1978 : 330-331).

Veblen was van mening dat de vorming van fijnmazige communicatienetwerken onderdanige attitudes doet verdwijnen; als gevolg daarvan zou een samenleving minder autoritair worden geregeerd (1934: 260, 261). Wittfogel ging er wellicht eveneens vanuit dat een verruiming van communicatiemogelijkheden een democratiserend effect heeft. Als reactie op de tegenwerping dat Ruslands weliswaar despotisch geregeerd werd, maar geen "agro-hydraulische" economie kende, merkte hij namelijk op dat de aanwezigheid van "verspreide dorpsgemeenschappen" een voldoende basis vormden voor zo'n politiek regime (Wittfogel 1981: xxi).

In dit zelfde kader past Lerner's democratieverklaring, die economische vooruitgang (in de zin van industrialisering) via verstedelijking laat resulteren in een uitbreiding van educatie en aantallen communicatiemedia. Uit de interactie tussen laatstgenoemde twee processen resulteert de

vestiging van democratische instituties (Lerner 1958: 60). De toename van "literacy" en "mass media" schiep het vermogen tot "empathy": een "capacity to identify with others, to imagine themselves improving their social statuses, and mastering their environments". "Empathisch" gedrag wekte vervolgens de behoefte aan politieke participatie (Almond 1973: 9). Lerner interpreteerde "de nauwe samenhang" (1963: 342) tussen de verbreiding van moderne communicatiemiddelen en democratisering ook zo:

"People participate in the public life of their country mainly by having opinions about many matters which in the isolation of traditional society did not concern them ... The mechanism which links public opinion so intimately with political democracy is reciprocal expectation. The governed develop the habit of having opinions, and expressing them, because they expect to be heeded by their governors. The governors, who had been shaped by this expectation and share it, in turn expect the expression of vox populi on current issues of public policy. In this idealized formulation of the relationship, then, the spread of mass media cannot impede but can only facilitate democratic development" (Lerner 1963: 342, 343).

Een toename van het aantal communicatiemogelijkheden moest democratisering tevens bevorderen omdat het leidt tot een beter geïnformeerde bevolking (McCrone & Cnudde 1967: 74). Het kan daarnaast weleens de samenleving beter "integreren": "thereby laying the basis for democratic political competition", aldus dezelfde auteurs (1967: 76).

h) ... omdat ze een "sociale mobilisering" van politieke underdogs oproept

Onder sterke invloed van het moderniseringsdenken, formuleerde Deutsch de stelling dat (economische) modernisering een proces van "sociale mobilisatie" teweegbrengt. Daaronder verstaat hij "the proces in which major clusters of old social, economic, and psychological commitments are eroded or broken and people become available for new patterns of socialization of behavior" (Deutsch 1961: 494). Deze ontwikkeling doet onder de bevolking een sterke behoefte aan allerlei - nog niet bestaande - overheidsdiensten ontstaan ("provisions for housing and employment, for social security against illness and old age, for medical care ..."; 1961: 494). Gevolg daarvan is weer "the generation of pressures and demands for the transformation of the nature of the political elite, such as the broadening and transformation of their functions, recruitment, and communications; ... increased political participation, especially in electoral terms" ... (Coulter 1975: 11; Deutsch 1961: 499). De beschreven "mobilisering" leidt, volgens Coulter (1975) tot de vestiging van een "liberale democratie".

1) ... omdat daardoor de samenleving pluralistischer wordt

Een paar elementen uit voorgaande interpretaties zijn te herkennen in de bewering dat economische groei democratisering stimuleert, omdat zij de samenleving "pluralistischer" maakt. Dahl geeft de volgende invulling aan die uitspraak:

"Because of its inherent requirements, an advanced economy and its supporting social structures automatically distribute political resources and political skills to a vast variety of individuals, groups and organizations. Among these skills and resources are knowledge; in-

come, status, and esteem among specialized groups; skill in organizing and communicating; and access to organizations, experts, and elites" (Dahl 1971: 77).

Op grond van zojuistgeschetste ontwikkeling zal in de maatschappij steeds minder met dwang en steeds meer met onderhandelen worden gereageerd op conflicten. Daardoor, aldus nog steeds Dahl, komt gemakkelijk een politieke subcultuur tot ontwikkeling die gekenmerkt worden door normen, "that legitimate negotiating, bargaining, logrolling, give and take, the gaining of consent as against unilateral power coercion" (Dahl 1971: 77) (Ook is het zo dat een geavanceerde economie efficiënter draait wanneer ze kenmerken van een bevelshuishouding vervangt door elementen van een onderhandelings-huishouding; 1971: 77,78).

Naarmate een samenleving pluralistischer wordt, gaan sommige leden daarvan een democratisering van het politieke bewind opeisen. Dahl beklemtoont overigens dat zij daarbij zeker niet altijd succesvol zijn (1971: 78,79).

j) ... omdat zij een georganiseerde arbeidersbeweging voortbrengt

Democratisering is niet alleen aan het gedrag van de "burgerij", maar ook aan de opstelling van de "arbeidersbeweging" toegeschreven (Kautsky 1903: 107-08). Organski brengt de overgang van de "burgerlijke" naar de "massa"-democratie in verband met een soort veranderingen dat in de positie van de underdogs die in een voor-gaande subparagraaf ook al groot belang werd toegekend "... increasing urbanization pulled the vast number of the working population into close proximity, where they were for the first time susceptible to organization" (Organski 1965: 112).

Rustow en anderen hebben opgemerkt dat algemeen kiesrecht werd nagestreefd als middel in de strijd voor een minder ongelijke sociale verdeling van de nationale welvaart (Rustow 1967: 21,22; Van der Hoeven 1971: 120).

Tot zover interpretaties van de bewering dat economische vooruitgang de kans op een democratisering doet toenemen (16). Het laatste onderdeel van paragraaf 3.2 geeft een uitleg bij de uitspraak dat economische achteruitgang het democratische niveau van een natie bedreigt.

k) Economische neergang bevordert een daling van het democratische niveau omdat ze de legitimiteit van een (relatief) democratisch stelsel aantast

Economische verklaringen van ontwikkelingen in ondemocratische richting stellen vaak dat economische neergang de geloofwaardigheid of legitimiteit van een relatief democratisch bestel ondermijnt. Zij zou ertoe leiden dat grotere groepen de vorming van een meer autoritair regime gaan opvatten als een effectief middel om gerezen economische problemen de baas te worden. Achteruitgang van de welvaart in een betrekkelijk democratische samenleving moet de positie versterken van een oppositie met autoritaire voorkeuren. Ook is er op gewezen dat een economische crisissituatie de geneigdheid van "militairen" om "orde op zaken" te stellen, vergroot. Dat zou in het bijzonder gelden voor samenlevingen met een instabiel politiek stelsel en een sterke traditie van militair ingrijpen (Lipset 1959: 86-91; Alexander & Alexander 1961: 8; Anderson 1967: 99; Cutright & Wiley 1969/70: 31,32; Dahl 1971: 80; Draper 1981; Hirschman 1979: 81,82).

3.3 Andere vereisten voor een uitgewerkte democratieverklaring

In de inleiding van dit hoofdstuk werd opgemerkt dat een uitgewerkte (economische) democratieverklaring antwoord moet kunnen geven op de vraag welke categorie(en) personen verantwoordelijk is (zijn) voor een voorspelde wijziging in het democratische niveau (17).

Van de weergegeven interpretaties voldeed Montesquieus democratieverklaring aan die voorwaarde. Volgens die theorie initieert de politieke elite (de vorst) democratisering. Zij zou dit doen om haar - huidige en toekomstige - welvaart veilig te stellen. Een andere groep personen komt in deze redenering niet voor. Een soortgelijke gedachtengang bevat het zogenoemde convergentiedenken: leden van de Sowjet-elite moesten wel op straffe van economische stagnatie tot politieke liberalisering overgaan.

Volgens een andere benadering komt democratisering voort uit de wens daartoe van politieke underdogs. Daarbij wordt er vanuit gegaan dat een elite dit verlangen naar meer democratie niet kan of wil frustreren.

Hoe houdbaar beide gezichtspunten zijn, kan alleen empirisch onderzoek uitwijzen. Wel valt op basis van bepaalde assumpties te argumenteren dat ze te simpel zijn. Die veronderstellingen zijn de volgende:

1. Personen die politieke macht bezitten (leden van de politieke elite dus), doen daar niet graag - geheel of gedeeltelijk - afstand van.
2. Democratisering tast de politieke macht van de politieke elite aan (18).

De stelling dat een politieke elite democratiseert om een verwacht negatief (economisch) effect te vermijden (zie bijvoorbeeld Montesquieu), is niet in strijd met die assumpties. Machthebbers kunnen immers met tegenzin afstand doen van politieke invloed om daarmee een ander gewaardeerd goed te behouden of uit te breiden. Wel doet ze de vraag rijzen tot in welke mate die personen bereid zijn om hun macht in te ruilen tegen een ander gewenst goed. Het antwoord op deze vraag is afhankelijk van het "grensnut", dat elk van deze goederen voor de desbetreffende personen vertegenwoordigt. Op grond hiervan is het mogelijk dat een politieke elite zich op een gegeven moment verzet tegen democratisering, hoewel ze weet dat ze daarmee een ander belang op het spel zet.

De andere opvatting, volgens welke een politieke elite het verlangen van underdogs naar meer democratie voetstoots inwilligt, is, uitgaand van de geformuleerde assumpties, weinig plausibel. Meer in overeenstemming ermee, is de uitspraak dat democratisering alleen een kans van slagen heeft, als die underdogs over middelen beschikken om zo'n politieke ingreep af te dwingen (Hoofdstuk 8 werkt die gedachte uit). Aan een uitgewerkte (economische) democratieverklaring kan men dus als eis stellen dat ze aangeeft waarom de politieke elite in een bepaalde situatie (geheel of gedeeltelijk) gehoor geeft aan het door de underdogs geuite verlangen naar meer democratie.

Overigens valt niet alleen het gedrag van de politieke machthebbers te problematiseren. Ook dat van de underdogs komt daarvoor in aanmerking. Zo is geconstateerd dat underdogs zeker niet per se verlangen naar meer democratie: zij zouden soms vrede hebben met een situatie waarin ze relatief weinig hebben te vertellen (Zie hiervoor Millar 1781: 289; Moore Jr., 1966: 101,107; Bendix 1978: 67,68). Verklaringen die democratisering (mede) laten voortkomen uit een verlangen daartoe van underdogs, moeten dus de oorzaak van dit verlangen aangeven. Verder past een vraagteken bij de vaak

gemaakte veronderstelling dat een wens om meer democratie uitmondt in daadwerkelijk handelen. Op grond van de waardeverwachtingstheorie is het onwaarschijnlijk dat iemand in actie zal komen als deze persoon de kans op succes klein of nihil acht en/of de waarschijnlijkheid van een forse bestraffing groot (Atkinson 1964). Dat gerichte actie vereist is voor democratisering, kan men "afleiden" uit de veronderstelling dat leden van de politieke elite hun positie graag handhaven. Ook valt in dit verband te verwijzen naar Olsons theorie over de produktie van collectieve goederen (Olson Jr. 1965). Meer democratie laat zich als zo'n goed omschrijven en op basis van Olson is dan af te leiden leden van omvangrijke groepen niet geneigd zijn om zich in te spannen voor de realisatie van hun democratisch verlangen.

Het verklaren van democratiseringsprocessen is volgens zojuistgevolgde gedachtengang dus een complexe aangelegenheid. Het impliceert de beantwoording van de volgende drie vragen:

1. waarom gaan politieke underdogs op een gegeven moment (sterker) verlangen naar democratisering;
2. waarom gaan ze over tot actief optreden om dat verlangen te realiseren en
3. waarom geeft de overheid op een bepaald moment toe aan die uitgeoefende pressie ?

Verscheidene van de hierboven geëxpliciteerde theorieën, die democratisering laten voortkomen uit de wens daartoe van politieke underdogs, zijn "onvolledig": de verkeringen van Lerner (1958), Veblen (1939), Deutsch (1961); McCrone & Cnudde (1967) gaan voorbij aan de zojuistgeformuleerde vragen 2 en 3. Millars democratietheorie (die hier overigens niet integraal werd weergegeven) beantwoordt zowel vraag 1 ("men is meer welvarend geworden en men voorziet op een minder onzelfstandige manier in eigen levensonderhoud"), vraag 2 ("men beschikt over gunstige mogelijkheden voor communicatie en organisatie"), alsmede vraag 3 ("de overheid heeft een relatief zwak leger en/of zit om geld verlegen") (Millar 1981: 284-295).

Uiteraard is een dergelijke evaluatie hypothetisch van aard. Zij zegt nog niets over de empirische houdbaarheid van de uitspraak dat economische vooruitgang - op een bepaalde manier - democratisering teweegbrengt. Het volgende hoofdstuk doet dat wel: het rapporteert uitkomsten van kwantitatief-empirische studies bij de economische democratieverklaring.

Zoals opgemerkt, stimuleerde het moderniseringsdenken uitgebreid onderzoek bij de economische verklaringswijze. De meeste studies zijn cross-sectioneel en kwantitatief-statistisch van aard: ze meten voor eenenhetzelfde tijdstip grote aantallen eenheden op economisch ontwikkelingspeil en democratisch niveau, en berekenen vervolgens de correlatie daartussen (1). Dit hoofdstuk geeft een overzicht van die toetsingen en becommentarieert de daarin gevolgde opzet. Daarna wordt gerapporteerd over kwantitatieve studies met een longitudinaal karakter. Weer andersoortig onderzoek komt aan bod in hoofdstuk 5, dat een aantal case-studies presenteert. Hoofdstuk 6 vervolgt de samenvatting van verrichte toetsingen bij de economische verklaringswijze.

4.1 Cross-sectionele toetsingen tot het eind van de jaren zeventig

Het moderniseringsdenken richtte de aandacht voornamelijk op de uitspraak dat economische groei democratisering bevordert, maar het daaruit voortvloeiende kwantitatief-empirische onderzoek toetste doorgaans tegelijkertijd de bewering dat economische achteruitgang het democratische niveau doet dalen (2).

Lipsets reeds genoemde studie uit 1959 geldt vrij algemeen als de eerste systematische test van die reeks studies (Zie Cutright 1963; Jackman 1975). Dat onderzoek betrof een kleine vijftig landen die waren opgedeeld in Europese en Engels sprekende naties aan de ene, en Latijnsamerikaanse staten, aan de andere kant. Een splitsing naar democratisch gehalte gebeurde bij de eerste groep op basis van twee criteria: de al dan niet voortdurende aanwezigheid van een politieke democratie sinds de eerste wereldoorlog, en het wel of niet bestaan van een of meer antidemocratische stromingen gedurende het tijdvak 1947-1959. Voor de Latijnsamerikaanse landen bestond het criterium uit de aanwezigheid van min of meer vrije verkiezingen tijdens het grootste gedeelte van de periode 1919-1950 (Lipset 1959: 73,74). De zo gekreëerde vier subgroepen werden gemeten op een aantal kenmerken van sociaal-economisch ontwikkelingspeil: welvaart (grootte van het per capita inkomen, aantallen doktoren, telefoons etc.), industrialisatie, edukatie en verstedelijking. De resulterende gemiddelden en variatiebreedtes deden de onderzoeker constateren dat de meer democratische landen steeds hoger scoorden op economisch ontwikkelingspeil (1959: 75).

Kritiek op Lipsets toets gold niet alleen de gevolgde methode, maar ook de zojuistvermelde evaluatie van de uitkomsten. Wat het eerste aangaat is de onderzoeker aangerekend dat hij voor de twee groepen landen ongelijkwaardige democratie-indicatoren hanteerde (Bertrand 1981^b: 48) en zijn democratiebegrip (3) gebrekkig operationaliseerde: te grof (Cutright 1963: 254,255; Bertrand 1981^b: 49), ruimte biedend voor willekeur (Hondrich 1970: 39, 40; Needler 1968: 889) en veeleer betrekking hebbend op de stabiliteit dan het democratisch niveau van een samenleving (Jackman 1975: 65) (4). Daarnaast is opgemerkt dat Lipsets "eenmalige" toetsing onvoldoende aansluit bij de uitspraak dat economische groei democratisering teweegbrengt (Therborn 1977: 6,7).

Lipsets conclusie is becommentarieerd met een verwijzing naar de overlap-

pingen in variatiebreedtes van democratische en dictatoriale landen. Tevens wees men erop dat de gemiddelden van Latijnsamerikaanse democratieën lang niet altijd hoger reikten dan die van Europese dictaturen (Retzlaff 1965: 807; Lively 1975: 66; Cutright 1963: 256). Het gevonden verband is dus minder sterk dan Lipset aannam. Volgens Cutright konden de weerleggingen in Lipsets data wel eens voortkomen uit de ruwheid van het gebruikte democratie-meetinstrument (Cutright 1963: 254, 255).

Cutrights eigen studie kende een uit twee indicatoren samengestelde democratie-index. De ene gaf de mate aan, waarin een samenleving een meerpartijenstelsel bezat; de ander stelde het democratische karakter van de uitvoerende macht vast. Onderzoek onder ruim zeventig landen over de periode 1940 t/m 1960, leverde een nulde-orde correlatie van .68 op voor de variabelen economisch ontwikkelingspeil en democratisch niveau. Het kenmerk "communications" (gemeten in termen van aantallen telefoons, kranten, poststukken etc.) liet een samenhang van 0.81 zien met democratisch gehalte. Multiële correlatie leverde een R van 0.82 op; de regressiecoëfficiënten voor "communication" en "urbanization" bedroegen 0.18 resp 0.23. "Agriculture", noch "education" oefende daarentegen een effect uit op de veronderstelde variabele (Cutright 1963: 257-259) (5).

Kritiek die Cutrights onderzoek op zijn beurt uitlokte, richtte zich op de manier waarop hij het democratisch gehalte vaststelde. Reële verschillen in democratisch niveau zouden met zijn index onvoldoende uit de verf komen: achter de formele aanwezigheid van een meerpartijenstelsel kon best een autoritair regime schuilgaan (Neubauer 1967: 1004; Smith 1969: 96; Needler 1968: 890; Jackman 1975: 68;). De even hoge scores die Nederland en Somoza's Nicaragua kregen, lijken die aanmerking te rechtvaardigen.

Smith gebruikte in zijn test van de economische democratieverklaring een combinatie van Cutrights index en een zelf geconstrueerde schaal. Deze betrof onder meer zaken als persvrijheid, representativiteit van de regering, vrijheid van oppositie, openheid van verkiezingen en politieke invloed van politie en militairen. Meting van zo'n honderd naties voor het tijdstip 1964-'65 leverde een samenhang van .60 op tussen economisch ontwikkelingspeil (gemeten via verstedelijkingsniveau) en politieke democratie. Uitgesplitst naar geografisch gebied bedroegen de nulde-orde correlatiecoëfficiënten: anglo-Europese landen 0.59, Latijns-Amerika 0.57, sub-Sahara 0.11, Noord-Afrika, Midden-Oosten en Azië 0.49 (Smith 1969).

Ook volgens Coulters onderzoek (1975) is de associatie tussen economisch ontwikkelingsniveau en democratisch gehalte niet overal in de wereld (nagenoeg) dezelfde. Hij vond eveneens de sterkste positieve samenhang aan onder anglo-Europese naties, maar trof, vergeleken met Smith, een veel zwakker verband aan voor Latijns-Amerika. Dat werelddeel liet zelfs negatieve relaties zien tussen welvaart en democratie wanneer de invloed van verstedelijking en industrialisatie werd uitgeschakeld (Coulter 1975: 22,57,72, 88,107)(6).

Letterie & Bertrand gewagen eveneens van uitkomsten die naar regio variëren. Tabel 4.1 vermeldt resultaten van hun regressievergelijkingen voor het tijdstip 1962-65. Europese landen vertonen opnieuw relatief sterke samenhangen en voor naties uit Azië en Afrika zijn de verbanden niet "significant".

Zulke naar regio afwijkende uitkomsten komen misschien (mede) op rekening van culturele eigenaardigheden (Zie Coulter 1975: 46,47). Daarnaast is mogelijk dat ze (mede) worden veroorzaakt door uiteenlopende niveaus van

economisch ontwikkeling. Niet uitgesloten is bijvoorbeeld dat onder Aziatische landen zo'n relatief geringe samenhang bestaat, omdat zij verhoudingsgewijs weinig ontwikkeld zijn in economisch opzicht. Wellicht is Dahls constatering dus terecht dat ontwikkelingspeil en democratisch niveau pas positief correleren als het per capita bruto nationaalproduct van een land een bepaalde omvang heeft aangenomen (Dahl 1971: 67, 68).

Tabel 4.1: Gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten bij regressies van liberale democratie op economisch ontwikkelingsniveau.
Bron: Letterie & Bertrand 1982: 27.

regio	liberale democratie	economische ontwikkeling	verklaarde variantie	aantal eenheden
wereldwijd	Dl =	+ .61X	.37	115
Europa	Dl =	+ .57X	.30	35
W.-Europa	Dl =	+ .49X	.21	24
Latijnsamerika	Dl =	+ .54X	.26	22
Azië, Midd.-	Dl =		n.s	31
Oosten, Afrika	Dl =		n.s	27

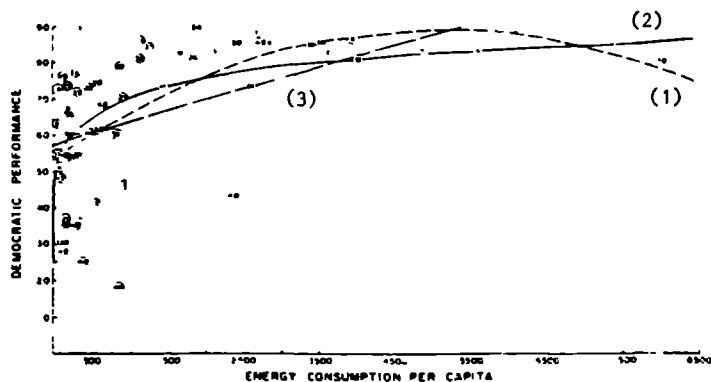
n.s. = statistisch niet significant

Denkbaar is niet alleen een benedengrens: het kan ook zijn dat relatief welvarende naties nauwelijks of geen democratiserend effect meer ondergaan van verdere economische groei. De laatste gedachte inspireerde Neubauer tot een onderzoek onder de drieëntwintig meest democratische naties uit Cutrights steekproef. Neubauers democratievariabele (7) vertoonde "eenvoudigweg" geen samenhang met de door Cutright gehanteerde indices van economisch ontwikkelingspeil. Deze uitslag zou aantonen dat de relatie tussen de twee bewuste variabelen inderdaad kromlijnig is (Neubauer 1967: 1004,1007).

Dezelfde conclusie trok Jackman uit zijn studie onder een in economisch opzicht tamelijk heterogene groep landen. Werkend met democratiecriteria (8) die maar weinig afweken van die van Neubauer vond Jackman gegevens die het best passen binnen kurvilineaire modellen: de krommen 1 en 2 uit figuur 4.1 verklaren wat meer variantie (0.344 resp. 0.319) dan de rechte lijn (0.258). Het kromlijnige model met een bovengrens (no. 1) kreeg Jackmans (lichte) voorkeur. (De concentratie van landen in de linkerbovenhoek toont overigens duidelijk aan dat de gevonden samenhangen verre van perfect zijn; de ene eenheid in de hoek rechtsboven - de U.S.A - beïnvloedt de aangetroffen relaties wellicht in niet geringe mate).

Ook andere onderzoeken (Dahl 1971; Bertrand 1981^a; Van Snippenburg 1986) suggereerden het bestaan van zo'n bovengrens. Dahl concludeerde dat die limiet aanwezig is als het bruto nationaal produkt per hoofd van de bevolking ongeveer zeven à acht honderd dollar bedraagt (1957 USA dollars). Bertrand vond in zijn studie onder honderdvijftien landen, de sterkste samenhang tussen "liberale democratie" en economisch ontwikkelingspeil bij een niet-lineair logaritmisch toetsingsmodel. Volgens dit uitgangspunt neemt het positieve effect van economische vooruitgang op democratisch gehalte weliswaar met het stijgen van het economisch ontwikkelingspeil af, maar het blijft aanwezig. De bijbehorende verklaarde variantie was volgens dit onderzoek 0.37 (Bertrand 1981^a: 213). Smiths onderzoek (zie hiervoor) bracht trouwens geen kurvilineair verband aan het licht (Smith 1969: 108,109).

Figuur 4.1: puntenwolk met krommen (1 en 2) en rechte (3) op basis van Jackmans onderzoek (Jackman 1975: 73).

De tot nu toe besproken toetsingen kennen alle een betrekkelijk geringe historische reikwijdte (Veruit het meest uitgebreid in dit opzicht was Lipsets studie, die een periode van zo'n dertig jaar bestrijkt). Onderzoekingen over een breder tijdsbestek staan op naam van Banks en Flanigan & Fogelman. Eerstgenoemde berekende samenhangen uit voor dertien tijdstippen uit de periode 1868-1963 (Banks 1969). De economische variabele werd met indices gemeten waarvan sommige (bijvoorbeeld omvang spoorwegnet, aantallen telegrammen en post per capita) voor het volledige tijdvak en andere (telefoons, radio's en motorvoertuigen) voor een gedeelte daarvan, golden. De mate van democratie stelde Banks vast met behulp van ordinale schalen die betrekking hadden op de manier waarop de "uitvoerende macht" werd gekozen, de effectiviteit van de wetgeving alsmede omvang van het kiesrecht. De gevonden korrelatiecoëfficiënten varieerden weer naar regio: alle zesendertig landen gemiddeld 0.43 (hoogste 0.58, laagste 0.33), de Latijnsamerikaanse 0.30 (-0.22 resp. 0.66) en de Amerikaans-Europese landen 0.47 (0.37 resp. 0.61). (Banks 1969: 410.) Aanvullende berekeningen brachten aan het licht dat van de onafhankelijke variabelen "communications", "urbanisatie" en "primary and secondary school enrollment", de laatste het sterkst samenhang met democratie (Banks 1972: 225).

Flanigan & Fogelman (1971) bepaalden voor iedere tienjarige periode uit het tijdvak 1800-1959, het economisch en democratisch niveau van vierenvestig landen. Urbanisatiegraad en relatieve omvang van de "agrarische werkgelegenheid" vormden de eerste variabele; de tweede verwees naar de manier waarop een regering wordt aangesteld, de aanwezigheid van politieke concurrentie, de reikwijdte van het kiesrecht en sterkte van politieke repressie. Berekening van relatieve aantallen democratische decennia per onderscheiden niveau van economische ontwikkeling, leverde (opnieuw) een kromlijngig verband op: tot en met het op één na hoogste peil van economische ontwikkeling steeg de bewuste proportie monotoon - van 0.04 tot ruim 0.80 - en daalde vervolgens tot 0.63 (9). Deze uitslag geldt overigens niet wanneer de twee indices van de economische variabele in combinatie worden gehanteerd. Bij maximale verstedelijking én minimale bezetting van de agrarische sector, is de proportie democratische decennia wel het grootst (0.86). Zowel bij sterke als matige "agricultural employment", blijkt een stijging van de urbanisatiegraad niet gepaard te gaan met een monotone stijging van rela-

tieve aantallen democratische decennia: de desbetreffende proporties zijn voor de drie waarden van verstedelijking namelijk 0.03, 0.14 en 0.00 resp. 0.20, 0.54 en 0.51 (Flanigan & Fogelman 1971b: 479).

Anders dan de meeste voorgaande onderzoekers, toetsten McCrone & Cnudde (1967) een paar interpretaties van de uitspraak dat economische vooruitgang het democratisch niveau verhoogt. Zij gingen op basis van Cutrights onderzoeksmateriaal (Cutright 1963) na, in hoeverre de door Lerner gepostuleerde ontwikkelingsgang van urbanisatie (U) tot democratie (D) reëel is. U zou via "educatie" (E) en aansluitend "communicatiemedie" (C) naar de afhankelijke variabele D lopen (Lerner 1959: 60; zie hoofdstuk 3.1.7). Op basis van de zogenaamde Simon-Blalock toetsingsmethode (10), concludeerden de onderzoekers dat urbanisering inderdaad via opleiding tot communicatie leidt; de afwijking tussen de voorspelde en de feitelijke waarde was bij dat model geringer dan bij alternatieve mogelijkheden (Relatie tussen E en C afwezig, dan wel een "pad" van C naar E). Aanvullende analyses leidden tot de constatering dat een "spurieuze" samenhang tussen C en D, met E als "testvariabele", afwezig was. Ook bestond er volgens de onderzoekers onvoldoende empirische grond om een rechtstreekse relatie tussen U en D te leggen: de padcoëfficiënt tussen die variabelen bedroeg maar .07. Overige paden waren beduidend sterker: $U \rightarrow E$: 0.75, $E \rightarrow C$: 0.85 en $C \rightarrow D$: 0.80 (McCrone & Cnudde 1967: 76-78). De Lerner-sequentie liet overigens een aanzienlijk ("significant") deel van de totale variantie onverklaard (11).

4.2 Tekortkomingen van cross-sectioneel onderzoek

Alle tot nu toe besproken empirische studies zijn cross-sectioneel van opzet: ze registreren voor een bepaald tijdstip de scores op de onafhankelijke en afhankelijke variabele en stellen vervolgens vast in hoeverre de rangschikking van die eenheden op het ene kenmerk parallel loopt met hun ordening op de andere variabele. Een perfecte symmetrie tussen de beide rangordes betekent een maximale ondersteuning voor de getoetste theorie.

Deze testprocedure doet geen recht aan de bewering dat economische vooruitgang - steeds of in een "significant" aantal keren - voorraft aan de bewuste politieke ontwikkeling. Er wordt alleen nagegaan in hoeverre landen die op een bepaald tijdstip relatief hoog (dan wel relatief laag) scoren op economisch ontwikkelingspeil, op (vrijwel) datzelfde moment een soortgelijke positie innemen wat betreft democratisch gehalte. "Positieve" resultaten van dergelijk onderzoek geven bijvoorbeeld geen uitsluitel bij de vraag of het verband tussen economie en democratie niet (geheel of gedeeltelijk) een richting kent die tegengesteld is aan de veronderstelde. Mogelijk is immers dat juist onder democratische regeringsstelsels de welvaart van een samenleving zich relatief sterk uitbreidt.

Maar ook als deze interpretatiemogelijkheid wordt uitgesloten, impliceert de aanwezigheid van een hoge, cross-sectioneel berekende, correlatie tussen economie en democratie, nog niet dat in relatief veel gevallen een democratisering volgt op een verhoging van het economische ontwikkelingspeil. Het is namelijk mogelijk dat het onderzoek betrekkelijk welvarende en relatief democratische landen omvat, die in het verleden wel een economische groei, maar geen democratisering doormaakten. Denkbaar is ook dat ze voorheen democratischer waren. Evenmin is het uitgesloten dat eenheden die op beide variabelen betrekkelijk laag scoren, vroeger in economisch opzicht wel, maar in democratisch opzicht niet hoger ontwikkeld waren. Ook kunnen "mid-scores" op zowel de economische als de politieke variabele het resultaat zijn van stijgende materiële welvaart én een dalend of gelijkblijvend

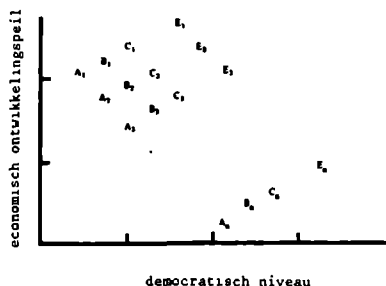
democratisch niveau.

Achter een hoge correlatiecoëfficiënt in de voorspelde richting kunnen dus heel wat falsificaties schuilen gaan. Cross-sectioneel onderzoek op verschillende momenten verandert niets aan zojuist uiteengezette tekortkoming. Stel in dit verband dat samenlevingen A t/m E een n-aantal keren worden gemeten op de bewuste kenmerken, en ga er daarbij vanuit dat steeds een perfect positief lineair verband aan de dag treedt. Die cross-sectionele samenhangen geeft figuur 4.2 met de van linksonder naar rechtsboven lopende reeksen ($A_1 - E_1$; $A_2 - E_2$, etc.). Zij laten steeds zien dat als de ene samenleving een hoger economisch ontwikkelingspeil heeft als de andere, zij op hetzelfde moment ook democratischer is als die laatste.

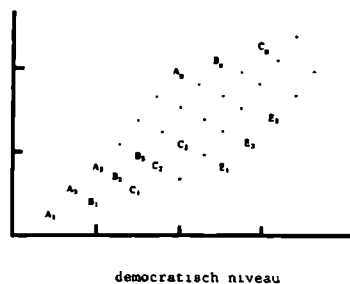
Waar het nu om gaat, is dat figuur 4.2 ondanks genoemde correlaties, de economische verklaring niet ondersteunt. Ze kan geen antwoord geven op de vraag of economische groei binnen een maatschappij het democratisch peil ervan verhoogt. Elke samenleving vertoont immers dalende niveaus van economische ontwikkeling in de tijd: zie de reeksen $A_1 - A_n$, $B_1 - B_n$ enz.). Het geconstrueerde patroon laat wel zien dat economische achteruitgang gepaard gaat met een toename van het democratisch gehalte (zie weer $A_1 - A_n$ enz.). Deze uitkomst nu, is gemakkelijk uit te leggen als een weerlegging van bewering dat economische groei democratisering bevordert. Alleen als iedere onderzoekseenheid in de tijd steeds hoger scoort op beide variabelen wijzen de positieve cross-sectionele verbanden op een bevestiging van de economische verklaring. Zie daarvoor figuur 4.3.

Figuren 4.2 en 4.3: Gefingeerde onderzoeksuitslagen van een n-aantal cross-sectionele metingen van landen A t/m E);
bron: Flanigan & Fogelman 1971b: 491.

Figuur 4.2

Figuur 4.3

Hoewel beide figuren perfecte cross-sectionele verbanden laten zien, ondersteunt alleen de laatste figuur de economische verklaring van democratie. Dwarsdoorsnede-analyses kunnen dus zeer geflatteerde uitkomsten opleveren.

Andere tekortkoming van dat type onderzoek is daarentegen juist de mogelijkheid dat het een ongunstig beeld geeft van reëel bestaande samenhangen: een cross-sectionele berekening veronderstelt namelijk dat onderzoekseenheden, die op de onafhankelijke variabele eenzelfde score boeken, dat ideali-ter ook doen op de afhankelijke. "Modelmatig" wordt er dus (tot op grote hoogte) vanuitgegaan dat voor elke eenheid eenzelfde intercept en regressiecoëfficiënt geldt. Als Brazilië en Uruguay bijvoorbeeld even welvarend zijn, moet bij een maximale cross-sectionele correlatie het democratisch

niveau van deze twee staten identiek zijn. Hierbij wordt dus aangenomen dat op het moment van de economische take-off (het tijdstip waarop de economie bij wijze van spreken op het nulpunt zat) het democratische gehalte van Brazilië even groot was als dat van Uruguay. Verder veronderstelt een dwarsdoorsnede-analyse dat een bepaalde hoeveelheid economische groei (achteruitgang) een gelijke toename (afname) van het democratische niveau teweegbrengt in deze twee naties (Die assumptie ligt opgesloten in het uitgangspunt dat een maximale correlatie eenzelfde score van de twee landen per variabele impliceert).

Wanneer men de assumpties van gelijke intercepten laat vallen, is het mogelijk dat een falsificatie volgens het cross-sectionele toetsingsmodel verkeert in een confirmatie (Stel dat natie X welvarender, doch minder democratisch is dan Y: een cross-sectionele falsificatie; als nu blijkt dat vóór het plaats vinden van de economische take-off Y ook al veel democratischer was dan X, hoeft er longitudinaal gesproken helemaal geen weerlegging te bestaan voor de economische verklaring).

De kans op zo'n omslag van de uitkomst wordt nog verruimd wanneer ook de veronderstelling van identieke regressiecoëfficiënten wordt opgegeven. Neem bijvoorbeeld een samenleving, die aanvankelijk in vergelijking met overige onderzoekseenheden, hoog scoorde op zowel de economische als de politieke variabele. Stel nu dat dit land op het eerste kenmerk een betrekkelijk geringe, maar op het tweede een relatief forse achteruitgang boekt. De cross-sectioneel berekende correlatiecoëfficiënt zal nu dalen en rapporteert dus een weerlegging. De uitspraak dat economische groei (achteruitgang) het democratisch gehalte verhoogt (verkleint) en wel in een mate die van land tot land kan verschillen, wordt echter bevestigd: op economische achteruitgang volgde immers een daling van het democratisch niveau.

4.3 Studies met tijdsdimensie

Boven besproken onderzoeken gingen dus niet na welke variabele in de tijd voorafging en welke daarop volgde. Om deze tekortkoming te ondervangen zijn een aantal toetsingen verricht die zogenaamde "time-lag"-correlaties berekenen. Gekeken werd of er positieve samenhangen uit de bus kwamen wanneer de onafhankelijke variabele eerder in de tijd werd gemeten dan de afhankelijke (12). Banks deed dat met gegevens over dertien tijd-stippen uit de periode 1868-1963 voor zesendertig landen (13). De verkregen "time-lag"-samenhangen deden hem concluderen dat er weliswaar "overweldigende steun" bestaat voor zo'n "correlatie-op-afstand", maar dat een causale volgorde waarbij democratie voorafgaat aan modernisering de meest waarschijnlijke is (Banks 1969/70: 412) (14).

Een paar jaar later deed Banks opnieuw verslag van uitgevoerde "time-lag"-correlaties. De resultaten daarvan zouden evenmin de veronderstelling steunen dat kenmerken van economische ontwikkeling (per capita "communications" en deelname aan primair en secundair onderwijs, alsmede relatieve verstedelijking) in de tijd vooraf gaan aan democratisering (1972: 227).

Een afwijkende conclusie leverde het onderzoek van Cutright & Wiley (1969/70) op. Hun "correlaties-op-afstand" (berekend onder veertig landen voor drie tienjarige, twee twintigjarige en een dertigjarige periode uit het tijdsbestek 1930-60), gaf "enige beperkte steun" voor de bewering dat sociaaleconomische ontwikkeling causale prioriteit bezit" (1969/70: 28). Deze bevinding is overigens gebaseerd op uitgerekende netto-effecten; als

alleen naar de bruto-effecten wordt gekeken wordt de geteste verklaring veel sterker bevestigd (1969/70: 30) (15).

Die "time-lag"-studies schenken weliswaar aandacht aan de omstandigheid dat een (economische democratie)theorie een effect in de tijd postuleert, maar ze zijn allerm minst longitudinaal in de hierboven omschreven betekenis (zie par.4.3.). De onderzoeksuitslagen kwamen namelijk niet (uitsluitend) tot stand door voor elke natie afzonderlijk vast te stellen of een bepaalde verandering in de als onafhankelijk gedachte variabele ook voorafging aan een bepaalde wijziging in de andere (16).

Een betere benadering van dit longitudinale toetsingsmodel geeft een studie van Winham, die "correlaties-op-termijn" uittrekende binnen de U.S.A. (1970). Significante "positieve" uitslagen impliceren in dit geval wel relatief sterke steun voor de uitspraak dat een toename (afname) op het ene kenmerk wordt gevolgd door een soortgelijke verandering op het andere (17). Winham's onderzoek dat een "dynamische" toetsing is van Lerner's verklaring van democratisering (zie Lerner, 1959 en hoofdstuk 3, alsmede de bespreking van McCrone & Cnudde's studie in paragraaf 4.1.), werkte met intervallen van tien en twintig jaar uit het tijdsbestek 1790-1960. De resultaten van deze toetsing geeft de volgende tabel. Als de "time-lag"-correlaties ($t=+10$, $t=+20$) in de door Lerner voorspelde richting afwijken van de $t=0$ -correlatie, wordt diens theorie bevestigd. Zie daarvoor tabel 4.2.

Tabel 4.2: Time-lag correlaties tussen urbanisatie (U), educatie (E), "communicatiemedia" (C) en democratie (D) binnen staten van de U.S.A. over de periode 1790-1960.

Variabelen	t=0	t=10	t=+20	"lagged variabele"	Lerner predictie
CD	.723	.765	.780	afhankelijke	toename
CD	.723	.670	.554	onafhankelijke	afname
ED*	.682	.647	.723	afhankelijke	toename
ED	.682	.575	.581	onafhankelijke	afname
UD*	.711	.686	.682	afhankelijke	toename
UD	.711	.688	.584	onafhankelijke	afname
EC	.871	.893	.871	afhankelijke	toename
EC	.871	.910	.921	onafhankelijke	afname
UE	.975	.976	.971	afhankelijke	toename
UE*	.975	.979	.961	onafhankelijke	afname
UC	.913	.849	.835	afhankelijke	toename
UC	.913	.953	.940	onafhankelijke	afname

* In Lerner's theorie en in de analyse van McCrone en Cnudde is volgens de letter geen rechtstreekse causale samenhang geponeerd. Bron: Winham 1970: 817.

Als urbanisatie als indicator geldt van economische groei, weerleggen deze gegevens de bewering dat zij voorafgaat aan democratisering. De time-lag samenhangen zijn in de eerste rij UD (met D als "variable lagged") namelijk lager dan de $t=0$ correlatie: .686 en .682 tegenover .711. Educatie en communicatie laten in meerderheid wel hogere verbanden-op-afstand zien met democratie als afhankelijke variabele. De Lerner-verklaring blijkt niet onverkort op te gaan (Kijk naar de laatste kolom en vergelijk de tweede kolom met de derde en de vierde).

Zuiver longitudinale toetsingen van de economische vooruitgangsthese zijn

relatief gesproken zeer dun gezaaid. Flanigan & Fogelman berekenden op basis van hun eerder besproken studie, zogenoemde "serial correlations" voor landen met "substantiële spreiding" op de variabelen "agricultural employment", "urbanization" en "democracy" (18). Zij vonden uitkomsten die afweken van hun cross-sectioneel berekende resultaten. De onderzoekers concludeerden dat "...if we want to know the likelihood that any one country will become more or less democratic, only longitudinal analysis of that country will suffice" (1971b: 492,493). Met gebruikmaking van longitudinale gegevens werden vervolgens de kansen berekend op het aanbleven van democratische en ondemocratische regeringsvormen (1971b: 494-496). Resultaat daarvan geeft tabel 4.3.

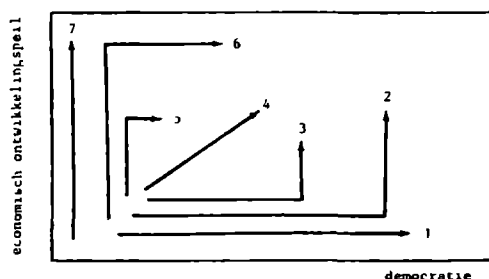
Tabel 4.3: Effect van economisch ontwikkelingspeil op democratisch niveau; zie ook noot 19 (bron: Flanigan & Fogelman 1971b: 496).

	economisch ontwikkelingsniveau			
	laag			hoog
regime blijft: democratisch		4/5	6/8	9/9
ondemocratisch	177/177 1.00	72/80 .90	11/15 .73	4/4

Bij het hoogste peil van economische ontwikkeling is de kans op behoud van de democratie maximaal: alle negen democratische landen behielden hun staatkundig bestel; Bij een lager peil (zie derde en tweede kolom) is die waarschijnlijkheid wat geringer (6/8 resp. 4/5). Deze cijfers bevestigen dus in zekere zin de theorie dat een relatief laag welvaartsniveau een democratiebedreigende werking uitoefent. De tabel laat echter ook zien dat de kans op het aanbleven van een ondemocratische regeringsvorm bij het hoogste niveau van economische ontwikkeling groter is dan bij twee lagere niveaus. Vergelijk daartoe de waarschijnlijkheden in de tweede rij (Het aantal eenheden in de vierde kolom is overigens wel heel gering). Laatste uitkomsten wijzen weer op het bestaan van een curvilineaire relatie tussen economie en democratie. De onderzoekers beklemtonen overigens dat hun zogenoemde patroonanalyse "tentatief" en "illustratief" is (1971b: 496).

Ook Pride's studie nam ontwikkelingspatronen tot uitgangspunt. Figuur 4.4 brengt ze in beeld.

Figuur 4.4: Zeven ontwikkelingspatronen: van links naar rechts opschuivend geeft een toename van democratisch gehalte weer; van beneden naar boven gaand, drukt een stijgend economisch ontwikkelingsniveau uit (bron: Pride 1970: 702).

Bij patronen 1, 2, 3 en 7 is er democratisering zonder economische ontwikkeling, bij patroon 4 gaan deze twee processen hand in hand, terwijl 5 en 6 gevallen zijn waarin economische groei vooraf gaat aan democratisering. Onderzoek van zesentwintig landen bracht de volgende spreiding aan het licht: twee keer de patronen 1, 4 en 8, drie keer 5 en 7, acht keer 2, zes maal 3, en geen enkele keer patroon 6. Een onverwacht patroon deed zich in twee samenlevingen voor: eerst een zwakke democratische ontwikkeling die al weer ongedaan gemaakt is voordat het economische groeiproces op gang komt. Prides gegevens toonden verder aan dat alle landen die reeds vóór de economische take-off een sterke democratische basis bezaten, stabiele democratieën werden. Samenlevingen waarin de democratisering pas inzette ten tijde van het economisch ontwikkelingsproces, groeiden in de jongste eeuw uit tot zogenaamde quasi- of onstabiele democratieën. Ook bleek dat alle landen, waarin economische vooruitgang vooraf ging aan een democratische ontwikkeling, de afgelopen tachtig jaar het laagst scoorden op democratisch gehalte. Bevindingen, die de economische verklaring dus tegenspreken (Pride 1970: 704,705).

4.4 Eigen onderzoek bij recente ontwikkelingen in Latijns-Amerika

Tot zover het overzicht van studies die verschenen vóór Lipsets "second thoughts" bij zijn "klassieke" bijdrage uit 1959 (Lipset 1981). Dat nawoord haalt resultaten aan van een reeks studies die "ook positieve relaties aantreffen tussen economische ontwikkeling en democratie" (1981: 470). Opmerkelijk is dat Lipset verwijzingen naar longitudinaal onderzoek achterwege laat en confirmaties voor de economische verklaringswijze sterk accentueert. Uitvoerig gaat de auteur in op een studie van Diamond (1980), die ruim honderd twintig naties in quintielen opdeelde naar per capita bruto nationaal produkt. Dat onderzoek bevestigde de resultaten van eerdere toetsingen, aldus Lipset. Drie kwart van de vijftientig welvarendste landen bleken democratisch; het resterende kwart zijn "olie-staten" of communistische regimes. Van het tweede quintiel is maar een derde democratisch en de drie laagste quintielen (ruim zeventig eenheden) bevatten slechts vier democratieën (1981: 471, 472). De correlaties, zo gaat Lipset verder, impliceren "natuurlijk" de aanwezigheid van discrepanties - arme democratieën en welvarende autocratieën -, maar enkele daarvan zijn recentelijk verdwenen (1981: 472). De auteur verwijst in dit verband naar ontwikkelingen in Portugal, de Filipijnen, Latijns-Amerika ("de discrepanties die Dahl registreerde zijn bijna verdwenen: Chili en Uruguay zijn ondemocratisch geworden") en Spanje (1981: 472, 473). Er bestaan uiteraard, zo vervolgt Lipset, nog enkele afwijkende gevallen: de meeste ervan zijn "oil-rich, otherwise less developed, highly inegalitarian, Middle Eastern states, or the more industrialized Communist regimes (20). But it should be noted that in Latin-America, we find Venezuela democratic, but similarly developed Argentina not; Colombia democratic, but similarly poor Paraguay and Ecuador dictatorial" (1981: 473).

Lipsets opmerkingen over Latijns-Amerika zijn merkwaardig, omdat ze met geen woord reppen over de felle kritiek die Latijns-Amerika-deskundigen in de afgelopen decennia uitoefenden op de economische democratieverklaring (21). Zij constateerden krachtige autoritaire ingrepen in landen die een onmiskenbare economische modernisering zouden doormaken. Men wees onder meer op politieke ontwikkelingen in Brazilië (1964), Argentinië (1966), Chili (1973) en Uruguay (1973) (O'Donnell 1973; Cardoso 1979: 33; Fagen

1977: 5; Petras 1977: 4; Hirschman 1979: 61,62).

De schrijver van dit boek onderzoekt in hoeverre die autoritaire gebeurtenissen uit de jaren 1964-1976 (22) inderdaad een serieuze falsificatie zijn van de economische democratieverklaring. Hij stelde vast of zij werkelijk volgden op perioden van economische vooruitgang. Laatste variabele werd gemeten via het gemiddelde groeicijfer van het bruto nationaal produkt per hoofd van de bevolking (23). Veranderingen in het democratisch niveau werden vastgesteld aan de hand van resultaten van de zogenoemde Fitzgibbon-Johnson-metingen. Deze scores weerspiegelen oordelen van Latijns-Amerika-deskundigen op een vijftal democratie-aspecten: "freedom of speech", "free elections", "free party organization", "civilian supremacy" en "independent judiciary" (zie Johnson 1976^{a, b} en bijlage 1 van dit boek)(24). Van de paar landen, die in de periode van de autoritaire omslag hun democratisch niveau juist toenemen, werd eveneens de economische voorgeschiedenis gemeten. De Latijnsamerikaanse naties die geen noemenswaardige fluctuaties in hun democratisch gehalte doormaakten tijdens de periode 1964-76, kregen eveneens een score toegekend op de onafhankelijke variabele (25). Bij een tienjarige voorgeschiedenis van economische ontwikkeling, ziet de onderzoeksuitkomst er als volgt uit:

Tabel 4.4: Effect van, over tien jaar berekende, gemiddelde economische ontwikkeling, op democratisch niveau in Latijns-Amerika over het tijdvak 1964-76 (N = 22)*

democratisch niveau:	economische	
	groei	achteruitgang
gestegen	4 (19%)	1
onveranderd	4 (19%)	0
gedaald	13 (62%)	0
	21 (100%)	1

* In principe werd elk van de twintig Latijnsamerikaanse landen gemeten op de onafhankelijke en afhankelijke variabele, maar zie noot 26.

Deze verdelingen ondersteunen de kritiek van Latijns-Amerika-deskundigen op de economische democratietheorie: het relatieve aantal stijgingen van het democratisch niveau is bij economische vooruitgang immers allerm minst groter dan bij economische teruggang (4 op de 21 tegenover 1/1) (Kendall's tau heeft een waarde van -0.32 en de overschrijdingskans bedraagt 0.23). Tegen deze conclusie valt in te brengen dat het totale aantal gevallen van economische achteruitgang zeer gering is. Feit is echter ook, dat op 21 gevallen van economische groei, maar liefst 13 keer een daling van het democratische niveau volgde: een problematische uitkomst voor een theorie die economische groei juist beschouwt als gangmaker van democratisering. Uiteraard kan deze uitslag afhankelijk zijn van de gekozen lengte van de economische voorgeschiedenis. Om deze tekortkoming te ondervangen werd het onderzoek herhaald voor perioden van vijf, vijftien en in principe twintig (27) jaar economische ontwikkeling. Tabel 4.5 geeft weer hoe het resultaat

eruit ziet als de uitkomsten van alle vier verschillende toetsingen worden samengevoegd (Op deze manier stijgt het totale aantal onderzoekseenheden tot een meer acceptabel niveau)(28).

Tabel 4.5: Effect van, over perioden van vijf, tien, vijftien en twintig jaar berekende, gemiddelde economische ontwikkeling op democratisch niveau in Latijns-Amerika over het tijdvak 1964-76 (N = 86)(29)

democratisch niveau:	economische	
	groei	achteruitgang
gestegen	17 (21%)	1 (17%)
onveranderd	13 (16%)	3 (50%)
gedaald	50 (63%)	2 (33%)
	80 (100%)	6 (100%)

Ook deze uitkomst spreekt de democratieverklaring à la Lipset tegen: vergelijk het produkt van de frequenties in de cellen linksboven en rechtsonder (17 resp. 2), met het produkt van de aantallen in de cellen linksonder en rechtsboven (50 resp. 1). Kendall's tau is dus opnieuw negatief en wel -0.10. Vermeldenswaard is hierbij dat voor elk van de onderscheiden perioden van economische ontwikkeling een weerlegging resulteert: de combinatie economische groei en daling van het democratische niveau is steeds veruit het meest frequent.

Lipset zou zijn bewering over Latijns-Amerika ("de discrepanties zijn er verdwenen") overigens kunnen verdedigen met de opmerking dat de door hem bedoelde relatie tussen economie en democratie "cross-sectioneel" van aard is: de autoritaire politieke ontwikkelingen in Latijns-Amerika volgden weliswaar in relatief sterke mate op processen van economische vooruitgang, maar daarmee werden in cross-sectioneel opzicht bestaande discrepanties opgelost. (De "te hoge" niveaus van democratie in Brazilië, Argentinië en bijvoorbeeld Chili, daalden tot een peil, dat wel "paste" bij het gereali-seerde niveau van economische ontwikkeling).

Ook op een andere manier is het voor Lipset misschien mogelijk om het optreden van autoritaire omwentelingen in Latijns-Amerika gedurende de periode 1964-76 "weg te verklaren". Onder erkenning van het feit dat die veelal plaats vonden na een periode met een gemiddeld positief groeicijfer van de economie, zou hij (met vele anderen: Portes 1974: 257; Duff & McCamant 1976: 183, 184; Hirschman 1979: 65; Kaufman 1979: 190) kunnen opmerken, dat de bewuste regimewisselingen onmiddellijk volgden op korte fasen van economische achteruitgang. Schrijver dezes onderzocht in hoeverre na elk afzonderlijk jaar van negatieve en positieve economische ontwikkeling uit het tijdvak 1963-75 een daling resp. een stijging optrad van het democratische niveau optrad, en wel in het onmiddellijk aansluitende jaar (30). Tabel 4.6 geeft de uitkomst.

Tabel 4.6: Korte-termijn-effect van economische ontwikkeling op democratisch niveau in Latijns-Amerika voor de periode 1964-76 (N= 206)

democratisch niveau:	economische	
	achteruitgang	vooruitgang
gestegen	1 (3%)	6 (3%)
onveranderd	21 (73%)	159 (90%)
gedaald	7 (24%)	12 (7%)
	29 (100%)	177(100%)

Deze verdelingen ondersteunen inderdaad de uitspraak dat economische achteruitgang de autoritaire gebeurtenissen bevorderde. De overschrijdingskans is nu 0.007 volgens Kendall's test (tau is -0.17). Als de toetsing zich beperkt tot ontwikkelingen in betrekkelijk democratische stelsels (de autoritaire trend bestaat immers uit omwentelingen in dat type regimes) (31), pleit het resultaat nog krachtiger voor de economische verklaring à la Lipset. Zie tabel 4.7. Terwijl het verschil in proportie democratiseringen nu ook weer nihil blijkt, is in vergelijking met tabel 4.6, het verschil tussen de percentages uit de derde rij ruimschoots verdubbeld. De tau is thans -0.47 met een overschrijdingskans die kleiner is dan 0.001.

Tabel 4.7: Effect van economische ontwikkeling op democratisch niveau in betrekkelijk democratische Latijnsamerikaanse regimes over de periode 1963-75 (N= 64).

democratisch niveau:	economische	
	achteruitgang	vooruitgang
gestegen	0	0
onveranderd	8 (53%)	46 (94%)
gedaald	7 (47%)	3 (6%)
	15 (100%)	49 (100%)

Het blijkt dus nogal verschil uit te maken hoe de economische verklaring van de autoritaire ontwikkelingen in Latijns-Amerika wordt getoetst. Gebruikmaking van gemiddelde meerjaarlijkse groeicijfers resulteert in falsificaties voor de uitspraak dat economische achteruitgang het democratisch niveau omlaag brengt, maar een test op basis van eenjarige economische ontwikkelingscijfers levert een bevestiging op voor die verklaring.

Uitgesproken problematisch voor de economische verklaringswijze lijken daarentegen jongere ontwikkelingen in dat werelddeel. Sinds het eind van de jaren zeventig ondergingen verscheidene regimes daar een opmerkelijke democratisering, terwijl (ongeveer) tegelijkertijd hun nationale economieën een ernstige depressie doormaakten (32). Verscheidene onderzoekers wezen die economische ontwikkeling aan als verantwoordelijke factor voor de terugkeer van meer democratische regeringsvormen (Needler 981: 159; O'Donnell 1984: 10-12; Janssen 983: 1; Van der Putten 985: 9). Hun verklaring is dus in flagrante tegenspraak is met de economische democratiebenadering. Zij vindt weliswaar niet voldoende bevestiging in onder-

staande tabel, maar vermeldenswaard is dat na ruim zestig procent van het totaal aantal geregistreerde gevallen van economische achteruitgang, een stijging van het democratische niveau op (33).

Tabel 4.8: Effect van economische ontwikkeling op democratisch niveau in relatief autoritaire Latijnsamerikaanse regimes tijdens de periode 1977-1985 (N=24)

democratisch niveau:	economische	
	achteruitgang	vooruitgang
gestegen	8 (67%)	6 (50%)
onveranderd	3 (25%)	6 (50%)
gedaald	1 (8%)	0 (0%)
	12 (100%)	12 (100%)

Voorgaande resultaten met betrekking tot Latijns-Amerika brachten dus aan het licht dat er in de ene periode vaak een daling, en in de andere vaak een stijging van het democratische niveau volgde. Hoofdstuk 7 gaat op deze "contradictie" nader in.

4.5 Afsluiting

Ook andere onderzoekers hebben meer en minder recentelijk nog kwantitatief-empirische studies verricht bij de bewering dat economisch ontwikkelingspeil en democratisch gehalte positief met elkaar samenhangen (Zie voor de minder recente studies bijvoorbeeld Almond & Coleman 1960; Simpson 1964; Adelman & Morris 1965; Wolf 1965; Needler 1968; Olsen 1968; Packenham 1973). Al die toetsingen zijn dwarsdoorsnede-analyses, die zich beperken zich tot de ene onafhankelijke en afhankelijke variabele. Ze rapporteren doorgaans vrij sterke samenhangen.

Onderzoek van jongere datum staat onder andere op naam van Bollen (1979, 1983; Bollen & Jackman 1985), Theil (1979), Bilson (1982) en Laband (1984). Zij hielden wel constant op een of meer overige factoren. Ook deze studies leverden betrekkelijk sterke confirmaties op voor de uitspraak dat economisch en democratisch niveau positief met elkaar correleren. Op basis van gevonden resultaten concludeerden Bollen en Jackman dat "the association between socioeconomic development and political democracy has received a good deal of empirical support" (Bollen & Jackman 1985: 444). Vermeldenswaard is trouwens dat dit verband vooral aanwezig bleek voor "westerse" landen en niet zelden kromlijnig van vorm was.

De conclusie van Bollen & Jackman is kritiseerbaar omdat onderzoeksuitkomsten voornamelijk werden verkregen op basis van een cross-sectioneel toetsingsmodel. Resultaten van longitudinaal onderzoek lijken minder sterke grond op te leveren voor zo'n conclusie. Dit hoofdstuk wees onder andere op het bestaan van opvallende falsificaties in het recente verleden van Latijns-Amerika: krachtige autoritaire ingrepen volgend op jaren van gemiddelde economische vooruitgang, alsmede een terugkeer naar meer democratische regimes ten tijde van scherpe economische malaise.

In een vorige hoofdstuk werd aangegeven waarom longitudinale toetsingen verkieslijk zijn boven cross-sectionele studies. Longitudinaal onderzoek stond daarbij gelijk aan studies die voor grote aantallen eenheden nagaan, in hoeverre bepaalde ontwikkelingen in de onafhankelijke variabele worden gevolgd door bepaalde veranderingen in het afhankelijke kenmerk. Hieronder wordt bepleit om zulke diachrone toetsingen aan te vullen met case-studies. Zij analyseren concrete gebeurtenissen en verschaffen zo een betere basis om vast te stellen of een aangetroffen opeenvolging van twee of meer verschijnselen wel causaal van aard is (1).

Dit hoofdstuk presenteert een drietal case-studies, die betrekking hebben op recente democratiseringen in zuid-Europa. Ze vormen een test van Lipsets bewering dat die ontwikkelingen voortvloeiden uit economische groei.

5.1 Inleiding: aanmerkingen bij longitudinaal kwantitatief-statistisch onderzoek

Longitudinale studies zijn weliswaar te prefereren boven cross-sectioneel onderzoek, maar dat wil niet zeggen dat zij geen zwakke punten kennen. Hun uitkomsten kunnen afhankelijk zijn van de tijdsperiode waarin onafhankelijke en afhankelijke variabele zijn gemeten.

Longitudinaal onderzoek is verder vatbaar voor de kritiek dat het "op een te grote afstand" van de concrete werkelijkheid metingen verricht en op basis daarvan concludeert of opeenvolgende gebeurtenissen al dan niet (in een bepaalde mate) oorzakelijk met elkaar zijn verbonden. Neem als voorbeeld een longitudinale toets van de economische democratieverklaring voor Duitsland tijdens de periode 1850-1920. Zo'n studie zal ongetwijfeld een sequentie opleveren van economische vooruitgang en democratisering: de val van het autoritaire regime in 1918 en de daaraan voorafgegane vorming van een relatief welvarende industriële economie. Zo gezien is hier dus duidelijk een confirmatie. De vraag is echter of die opeenvolging wel causaal mag worden geïnterpreteerd.

Een bestudering van de concrete historische achtergronden, waartegen zojuistgenoemde politieke ontwikkeling plaats vond, zal zeer waarschijnlijk een negatief antwoord op die vraag opleveren. Men kan met reden beklemtonen dat het autoritaire regime zich vrijwel moeiteloos wist te handhaven in de jaren van forse economische groei die voorafgingen aan WO II, en eerst omver viel na een onfortuinlijke ontwikkeling in politiek-militair opzicht. Deze niet-economische uitleg is te onderbouwen met de theorie die aan het verliezen van een oorlog een democratiserende werking toeschrijft (Zie paragraaf 9.2 van dit boek).

Een verklaring van een "individuele" gebeurtenis, is wellicht ook te beproeven door het testen van voorspellingen, die opgesloten liggen in de gehanteerde theorie. Naar aanleiding van de stelling dat (uitsluitend) de opkomst van het kapitalisme verantwoordelijk was voor de overgang naar meer democratische stelsels, valt bijvoorbeeld te onderzoeken of (uitsluitend) vroege "kapitalisten" wel betrokken waren bij pogingen tot de omverwerping van autoritaire regimes en zo ja, of die politieke opstelling inderdaad voortkwam uit bepaalde "beroepsmatige" motieven (Zie hoofdstuk 6).

In het kader van een case-studie kan men ook te rade te gaan bij oordelen van "officiële" historici: zij zijn gespecialiseerd in het beredeneerd

formuleren van verklaringen betreffende tijd en plaats gebonden verschijnselen (2). Deze weg wordt bij onderstaande case-studies ook gevolgd.

Dat (alle?) verklaringen van individuele gebeurtenissen vatbaar zijn voor een of andere vorm van rationele evaluatie, betekent overigens allerm minst dat daarbij gebruikte argumenten sluitend zijn. Evenmin wordt hier beweerd dat het altijd doenlijk is om een doordachte keuze te maken uit concurrerende interpretaties. Bedacht moet worden dat ook de case-studie kampt met de omstandigheid dat oorzakelijkheid zich strikt gesproken onttrekt aan zintuiglijke waarneming (3).

5.2 Lipsets verklaring van democratische omwentelingen in drie zuid-Europese landen

Ter ondersteuning van de bewering dat economisch ontwikkelingspeil en democratisch niveau positief correleren, heeft Lipset onlangs gesuggereerd dat de recente ontmanteling van autoritaire regimes in Spanje, Portugal en Griekenland resultaat was van groeiende industrialisatie en welvaart:

"Political democracy... has become more pervasive in the postwar era. With growing industrialization and affluence, not only do we see enduring democratic regimes in the prewar fascist nations, but the dictatorships of southern Europe - in Greece, Spain, and Portugal - have now become electoral democracies" (Lipset 1981: 467)(4).

De context van deze alinea geeft aan dat de auteur hier denkt in termen van oorzaak en gevolg. De transformaties die de dictaturen van Franco, Salazar/Caetano en Papadopoulos/Ioannidis halverwege de jaren zeventig doormaakten, zouden resultaat zijn van die economische groeiprocessen (zie Lipset 1981: 467,472,473).

Omdat Lipset geen andere factoren ter verklaring aanhaalt, heeft het er veel van weg dat hij de democratisering in die landen volledig toeschrijft aan industrialisering en welvaartsuitbreiding (5).

Dit hoofdstuk gaat na in hoeverre het terecht is economische vooruitgang (mede)verantwoordelijk te stellen voor de zojuistgenoemde democratische doorbraken.

Om Lipsets economische verklaring gericht te kunnen toetsen wordt eerst gekeken welke maatschappelijke en/of politieke groeperingen die theorie wellicht verantwoordelijk stelt voor de staatkundige omwentelingen in zuid-Europa. Een analyse van Lipsets publicaties uit 1959 en 1981, geeft geen antwoord op de vraag welke personen metterdaad die transformatie tot stand brachten. Zij belicht wel een aantal categorieën die democratisering zouden hebben geprefereerd. Dat waren personen met een relatief hoog opleidingsniveau, leden van de "middenklasse" en betrekkelijk welvarende en niet door werkloosheid bedreigde leden van de "arbeidende klasse" (Lipset 1959: 78-80,83; 1981: 467,472-473) (6).

Lipset laat eveneens weten dat een stijging van het nationale inkomen de politieke houding van de elite beïnvloedt. Hoe minder arm een natie en hoe hoger de absolute levensstandaard van de lagere klassen, des te minder zijn de hogere lagen geneigd om hun underdogs als een inferieure categorie te behandelen. De weerstand van de politieke elite jegens democratisering neemt af, naarmate zij daarmee minder verliest (Lipset 1959: 84). Overigens wekt Lipset sterk de indruk dat democratisering alleen plaats

vindt als reactie op pressie daartoe door politieke onderdogs. Lipset schrijft in jongste publicatie daarenboven dat "alle burgers" in een relatief welvarend land een betrekkelijk democratische gezindheid bezitten. Het effect van "nationale ontwikkeling" is naar Lipsets zeggen "generally consistent at all levels of the standard domestic socio-economic hierarchies such as those based on education or occupation" (1981: 473,474).

5.3.1 De case-studie Spanje

Sedert het begin van de jaren zestig onderging het economische aanzien van dit land een radicale verandering: een relatief arme natie, waarin de landbouw een vooraanstaande rol speelde, ontwikkelde zich tot een moderne industriestaat. Het percentage in de agrarische sector werkzame personen daalde tijdens de jaren 1960-1975 van 41 tot 23%, terwijl de index van industriële productie toenam van 72 tot bijna 300 (Het indexcijfer 100 slaat op de situatie in 1963). Het gemiddelde groeicijfer van het BNP - zo'n zeven procent - lag in die tijd ruim boven dat van de hoogontwikkelde industrielanden, uitgezonderd Japan. Het inkomen per hoofd van de bevolking steeg van \$ 300 tot meer dan \$ 2.000 (7) (Bernecker 1984: 124-129; Coverdale 1979: 3; Schwartz 1976: 86; Statistical Yearbook 1977,1978).

De typering van Franco's bewind (1939-1975) als een dictatuur, is in zekere zin misleidend. Het regime onderging na verloop van tijd namelijk onmiskenbaar een zekere liberalisering (8) (Zie Carr 1975; Linz 1973). Democratische grondtrekken als vrijheid van politieke partijvorming en ministeriële verantwoordelijkheid jegens een via algemeen kiesrecht samengesteld parlement, bleven echter onder Franco afwezig.

De langdurige stabiliteit van zijn regime is toegeschreven aan verscheidene verschijnselen. Een ervan is Franco's behendigheid om (potentiële) rivalen tegen elkaar uit te spelen (Eaton 1981; Maura 1976). Daarnaast is de angst voor een nieuwe burgeroorlog genoemd: de herinnering aan de gruwelijke strijd die Franco aan het roer bracht, is wel omschreven als "the basic background from which contemporary Spanish politics has to be understood" (Linz 1973: 181). Die vrees zou grotendeels het succes verklaren dat de regering boekte met haar leuze "vijfentwintig jaar vrede" bij de volkstemming van 1966 (Linz 1973: 182). Ruim 90% van de bevolking betuigde daarbij haar steun aan het staatshoofd (Gallo 1973: 343) (9). De stabiliteit van het bestel moet ook zijn bevorderd door de weinig zachtzinnige manier waarop het vaak daden van oppositie beantwoordde (Payne 1976: 208). Het Spaanse leger dat steeds een belangrijke machtsbron voor Franco vormde (Garcia 1976; Medhurst 1978), was overigens betrekkelijk bescheiden van omvang en moet nooit een vooraanstaande rol hebben gespeeld in de politieke besluitvorming (Coverdale 1979; Garcia 1976). De krachtige ontplooiing van de Spaanse economie in de jaren zestig zou eveneens het regime hebben ondersteund (Kohler 1982: 8; Linz 1973: 182; Payne 1976: 208).

Opgemerkt is dat de de Spaanse bevolking zich tot diep in de jaren zestig onderscheidde door een "apolitieke" houding (Carr, 1980; De Miguel, 1976). Volgens surveygegevens was haar verlangen naar democratischer verhoudingen zwak ontwikkeld: slechts 4 percent van de ondervraagden wees "democratie" als de belangrijkste doelstelling aan en bijna de helft prefereerde "vrede" (bedoeld is binnenlandse vrede; zie Linz 1973: 182). Dat item genoot in 1969 de hoogste prioriteit onder bijna zestig procent van een verzameling

ondervraagde Madrilenen (studenten, "arbeiders", doktoren en rechters). (Onder de "arbeiders" bedroeg het percentage ruim zeventig). De enquêteur veronderstelde dat de "niveaus van autoritair denken" buiten de Spaanse hoofdstad nog aanzienlijk hoger lagen (De Miguel 1976: 214-217).

Een en ander neemt niet weg dat het Franco-bewind zich vrijwel doorlopend geconfronteerd zag met een politieke oppositiebeweging. Universiteitsstudenten vervulden daarin een vooraanstaande rol sinds de jaren vijftig (Maravall 1978, 1982) (10). Onder invloed van het Tweede Vaticaanse Concilie (1962) kreeg die categorie steun van verscheidene katholieke geestelijken. Hun bekering tot de democratische staatsbeginselen was zeer opmerkelijk, gezien de onvoorwaardelijke steun, die de rooms katholieke kerk steeds aan Franco had gegeven (Cooper 1976).

Een sterk verlangen naar hervorming ontwikkelde zich eveneens in het zakenmilieu. Dat vormde in de nadagen van "het regime" "the backbone of support for non-socialist liberalism" (Coverdale 1979: 12,13). Deze politieke opstelling kwam voort uit de wens om Spanjes lidmaatschap van de EEG te verwerven (Die gemeenschap stelde een "democratisch" Spanje als toelatingseis (Coverdale 1979: 12,13; Kohler 1982: 5; Preston 1976: Introduction).

Ook op andere manieren moet "het buitenland" de democratische oppositie hebben geholpen: contacten met west-Europese toeristen verbreedden het verlangen naar politieke vrijheid en medezeggenschap (Carr & Aizjuria 1979; Coverdale 1979), terwijl revolutionaire gebeurtenissen in Portugal Franco's bezwering ontkrachtte dat een regimeverandering zonder veel bloedvergieten onmogelijk is (Preston 1976: 152).

Een mede door de wankelende gezondheid van het staatshoofd toegenomen politisering (Maravall 1982: 10), bracht het franquistische stelsel even vóór het midden van de zeventiger jaren in een crisissituatie (Carr 1975; Preston, 1976; Bernecker, 1984). De oppositie kwam toen overigens niet alleen uit de traditionele, hoofdzakelijk "linkse" hoek; het meest opmerkelijke was, aldus Preston, de ontstane politieke verdeeldheid binnen het establishment:

"In the higher echelons of the Army, there is an increasingly apparent friction between ultra-reactionary generals and relatively "modernizers"...There have been mounting demands from within the francoist political élite for democratization. The government of premier Carlos Arias-Navarro has been largely neutralized, caught in the cross-fire of the "liberalizers" and what has come to be known as the bunker, the hard-line Falangists..." (Preston 1976: Introduction).

Tot aan zijn dood in november 1975 bleef Franco's autoritaire wil trouwens wet: de politieke "opening" van minister-president Arias-Navarro, werd door het staatshoofd zonder pardon in de kiem gesmoord (Bernecker 1984).

Dat op Franco's verscheiden snel een afbraak van zijn politieke nalatenschap volgde, moet vele Spanjaarden hebben verrast. Zij waren ervan overtuigd dat het leger geen hervormingen zou toestaan en men besefte dat de sleutelposities in handen waren van fervente Franco-aanhangers. Bovendien was het nieuwe staatshoofd - koning Juan Carlos - door Franco aangewezen als de beste garantie voor continuïteit (Carr & Aizjuria 1979: 207).

Deze monarch ontpopte zich echter snel als de drijvende kracht van het democratiseringsstreven (Bernecker 1984; Coverdale 1979; Eaton 1981). Dat zijn eerste stappen aarzelend en niet steeds consequent waren is in verband gebracht met de omstandigheid dat verstokte Franco-volgelingen strategisch belangrijke posities innamen (Bernecker 1984; Coverdale 1979). De eerste maanden van Juan Carlos' bewind gaven tal van demonstraties, stakingen en terreurdaden te zien. Ze leken de voorbode van revolutie of militaire interventie (Coverdale 1979: 39). De grote meerderheid van de democratische oppositie handelde echter omzichtig en zou daarmee een ingreep door rechtse ultra's hebben voorkomen (Coverdale 1979; Carr & Aizjuria 1979).

Het keraverse post-Francobewind (met Arias-Navarro opnieuw als aanvoerder van de ministersploeg) bracht niet alleen legalisering van politieke bijeenkomsten en verruiming van de persvrijheid, maar ook voorstellen tot hervorming van het Spaanse parlement, de Cortes, en tot toelating van politieke partijen.

De voortvarendheid waarmee de vorst zijn hervormingsplannen probeerde te realiseren is wel op rekening geschreven van de economische inzinking die Spanje vanaf 1975 doormaakte (Coverdale 1979: 4). In dat jaar liet het BNP voor het eerst sinds talloze jaren geen groei zien; het indexcijfer daarvan daalde in volgende jaren met vier punten. De werkloosheid steeg van 3,8% in 1975 tot 12,6% in 1980. Het land maakte, volgens sommigen, "de ernstigste crisis sinds de burgeroorlog" door (Jansen 1977: 177; Maravall 1982: 121).

Er is geconstateerd dat een aanzienlijk deel van de bevolking democratisering als middel zag om die economische problemen het hoofd te bieden (Marvall 1982: 123). Suarez, opvolger van premier Navarro, appelleerde aan die overtuiging om zijn politieke hervormingsplannen een grotere kans van slagen te geven (Coverdale 1979: 50). Onderzoek bracht trouwens aan het licht dat intussen zo'n driekwart van de Spanjaarden sympathiek stond tegenover het politieke vernieuwingsstreven (Maravall 1982: 80-105).

Volgens Suarez' voorstellen zou de Cortes worden samengesteld op basis van algemene, rechtstreekse en geheime verkiezingen (Een uitzondering gold voor een vijfde deel van de Senaat, waarvan de keuze was voorbehouden aan de koning). De plannen voorzagen verder in een grondwettelijke verankering van klassieke grondrechten (Antoni 1981).

De nog onder Franco samengestelde Cortes keurde de voorstellen met geringe wijzigingen goed en de "hervormingswet" kreeg vervolgens overweldigende steun van de deelnemers aan het referendum van december 1976 (Bijna een kwart van de bevolking gaf trouwens gehoor aan de oproep van linkse stromingen om thuis te blijven).

Enige maanden later volgde legalisatie van de communistische partij, een daad die kortstondige deining in het leger teweegbracht. De gematigde opstelling van de communisten (zij accepteerden onder andere de monarchale staatsvorm), zou een scherpere reactie ter rechterzijde hebben voorkomen (Bernecker 1984; Coverdale 1979).

Voorjaar 1977 kwamen regering en oppositie tot overeenstemming over spoedig te houden parlementsverkiezingen. Zij voltooiden de vreedzame overgang naar een democratisch bestel (11):

"Suarez had achieved what many had thought an impossible task: the restoration of democracy through a gradual process and using the legal

instruments inherited from Francoism. The opposition's acceptance of negotiation had played a crucial part" (Carr & Aizjurua 1979: 226,227).

De gematigde opstelling van "links" én "rechts" zou zijn ingegeven door een nog steeds aanwezige angst voor een nieuwe burgeroorlog (Coverdale 1979: 136).

Bovenstaand verslag laat zien dat historici (12) het democratiseringsproces in Spanje toeschrijven aan verscheidene "niet-economische" factoren. Sommigen noemen de economische groei niet eens als verklarende faktor (Zie Alba 1978; Carr & Aizjurua 1979; Coverdale 1979). Slechts een beperkt aantal bijdragen laat dat verschijnsel zwaar wegen (13).

Volgens schrijver dezes rechtvaardigt die "uitkomst" de conclusie dat het onjuist is om de politieke gebeurtenissen volledig toe te schrijven aan de plaatsgevonden economische vooruitgang. Maar ook als men de oordelen van historici niet als maatgevend beschouwt, valt te beredeneren dat een louter economische verklaring ontoereikend is.

In de eerste plaats is vermeldenswaard dat de overgang naar een democratisch Spanje pas inzette, nadat Franco het tijdelijke voor het eeuwige had verwisseld (Vlak voor zijn dood torpedeerde hij immers nog Navarro's poging tot staatkundige hervorming). Een verklaring van het democratiseringsproces is dus onvoldoende als zij aan het verscheiden van de generaal geen aandacht schenkt.

Ten tweede is een interpretatie, die alleen verwijst naar economische vooruitgang, aanvechtbaar vanwege het feit, dat de afbraak van het franquistische bestel plaats vond in een periode waarin de economie zich in neerwaartse richting bewoog. Daarbij bleek dat de democratisering welbewust is gepropageerd als middel om economische stagnatieverschijnselen het hoofd te bieden. (In dit verband is er tevens op te wijzen dat de "boom" in de jaren zestig allerminst begeleid werd door een vezetsbeweging die het regime in moeilijkheden bracht).

In de derde plaats kan men de economische uitleg confronteren met de uitspraak dat de ineenstorting van het "oude regime" resultaat was van Franco's verdeel en heers-politiek. Dat beleid riep met het overlijden van de generaal namelijk een nogal fragmentarische machtsstructuur in het leven, die de aftakeling van het autoritaire systeem bevorderde. Het laatste valt althans te stellen op basis van Burling's theorie, die een erfopvolgingssituatie met verscheidene kansrijke kandidaten een democratiserende werking toekent (Zie Burling 1974). (Deze theorie lijkt te meer toe te passen omdat na Franco's dood, sterke democratische voorkeuren aan de "basis" bestonden). Volgens deze redeneergang is het democratievriendelijke gedrag van de vorst te duiden als een poging om de eigen positie tegenover die van zijn rivalen te versterken (14). (Zie ook Coverdale 1979: 138; Carr 1980: 173). Met behulp van deze theorie werd al vóór Franco's dood de politieke opstelling van Juan Carlos trefzeker voorspeld:

"...it is clear where the crown's interest lie. Even if he were an authoritarian at heart, it is clearly in the interest of the crown that he should promote democratization. There would appear to be political leeway and a role for the crown in a calculated wager" (Maura 1976: 47).

Een vierde punt dat in dit verband de aandacht verdient, is het volgende. De economische verklaring van Lipset suggereert heel sterk dat juist politieke "underdogs" het voortouw nemen bij een poging tot democratisering. De ont-

manteling van het franquistische stelsel is daarentegen vooral tot stand genomen door personen die binnen dat systeem vooraanstaande posities bekleedden (15).

Ook op grond van deze overwegingen wordt hier geconcludeerd dat het Spaanse democratiseringsproces niet volledig kan worden toegeschreven aan de economische vooruitgang in dat land.

Wil economische vooruitgang wel medeverantwoordelijk zijn voor het politieke gebeuren, dan moet de door de politieke "basis" uitgeoefende pressie tot democratisering zijn opgeroepen door de positieve economische ontwikkeling. Dat is althans zo volgens Lipsets uitleg. Ten gunste van Lipset pleit hier de omstandigheid dat universitaire groeperingen (dus relatief hoog opgeleiden) een belangrijk bastion van verzet jegens Franco vormden (16). Tegen die economische verklaring is daarentegen in te brengen dat een verlangen naar democratie tot ver in de jaren zestig - toen de welvaart dus al fors was toegenomen - sterk werd overheersd door de wens om een herhaling te voorkomen van de gruwelen uit de burgeroorlog. Op basis hiervan is het mogelijk om de later opgetreden politisering toe te schrijven aan het wegslijten van de herinnering aan de die bloedige strijd (Zie in dit kader De Miguel 1976).

Zoals bleek, zijn ook andere verklaringen te noemen, die met de economische theorie kunnen concurreren: invloed van het Tweede Vaticaanse Concilie, de uitstraling van gebeurtenissen in Portugal, Franco's voorziene dood en de politieke toelatingseis van de EEG (17).

Op grond van dit alles wordt hier geconcludeerd dat het misplaatst is om economische groei zonder enige reserve aan te wijzen als oorzakelijke faktor van het Spaanse democratiseringsgebeuren.

5.3.2 De case-studie Portugal

Hoewel wat minder spectaculair dan in Spanje, maakte ook de economie van Portugal een krachtige groei door sinds het begin van de jaren zestig. De industriële produktie nam tussen 1960 en 1970 met ruim acht, en het BNP met zo'n zes procent toe. Het gemiddelde inkomen verdubbelde zich toen ruimschoots. Terwijl in 1950 nog bijna de helft van de Portugezen haar brood verdiende in de primaire sector, was dat in 1971 nog geen derde. Demografische cijfers wijzen eveneens op een forse welvaartsstijging: de zuigelingensterfte daalde van 1960 tot 1974 met circa 50% (Mitchell 1980; Poulantzas 1976: 15,16,74; Statistical Yearbook 1977,1978).

De vestiging van de door Lipset bedoelde Portugese democratie volgde op de zogenoemde Anjerrevolutie, een omwenteling die voorjaar 1974 inzette en een kleine twee jaar voortduurde. Zij maakte een eind aan het bewind Caetano, dat aansloot op het regime-Salazar (1932-1968). Caetano voer aanvankelijk een liberalere koers dan zijn autoritaire voorganger, maar tijdens zijn laatste regeringsjaren nam Portugal weer meer en meer de trekken aan van een onversneden dictatuur (Marques 1976; Robinson 1979).

Verzet tegen Caetano's repressie wortelde onder andere in een tegencultuur, die sinds de zestiger jaren ingang vond aan instellingen voor hoger onderwijs. Onvrede met het bewind is verder toegeschreven aan een teruggang van de welvaart. In 1973 bedroeg de inflatie 20%, terwijl het gemiddelde loon dat jaar met amper 13% toenam. Socialistenleider Soares sprak voorjaar 1974 van "een diepe economische crisis", de ergste uit de hele geschiedenis van Portugal (Keesing 1974: 317). Het per capita BNP daalde dat jaar zo'n 3%

Die benarde economische situatie is niet alleen op rekening geschreven van de uitgebroken energiecrisis, ze is ook in verband gebracht met Portugals militaire verwickelingen in koloniaal Afrika. De financiële lasten daarvan bedroegen verschillende jaren veertig procent van de totale overheidsbestedingen (Robinson 1979; Wheeler 1979).

Die oorlog joeg het Caetano-bewind eveneens op anderssoortige kosten. Een uitzichtloos perspectief van jarenlange strijd vervreemde vele burgers en militairen van het koloniale overheidsbeleid. Oorlogsmoeheid was troef binnen lagere en hogere rangen van het leger. Verbittering heerste in het bijzonder onder carrière-officieren uit het middenkader: zij gingen niet alleen gebukt onder eerverlies, "administratieve terreur" (Keesing 1974: 290) en een lage salariering, maar leden ook onder een relatief zware taakstelling in de frontlinies. De onvrede onder deze categorie militairen, werd nog versterkt door een regeringsbesluit, dat voorzag in een snelle doorstroming van dienstplichtigen tot de lagere officiersposten (Graham & Makler 1979; Harvey 1979; Insight 1975; Robinson 1979).

Die "vernederings" bracht een aaneensluiting teweeg van enkele honderden, voornamelijk jeugdige en in politiek opzicht links georiënteerde officieren, die veelal de kolonelsrang bekleedden. Leden van deze groep pleegden op 25 april 1974 onder de naam Movimento das Forças Armadas (MFA), een succesvolle coup tegen Caetano en brachten daarmee talloze landgenoten tot groot enthousiasme (Robinson 1979).

De nieuwe machthebbers gingen snel over tot vrijlating van politieke gevangenen, beëindiging van censuur en liquidatie van de geheime dienst. Alle vrijheden (inclusief die om politieke partijen op te richten) zouden worden hersteld. Er volgde tevens de toezegging dat een burgerregering zo spoedig mogelijk de macht zou overnemen. Daartoe moesten algemene en rechtstreekse verkiezingen worden georganiseerd (Insight 1975; Robinson 1979).

De door de junta aangezochte president vormde een voorlopige regering, waarin socialisten, communisten, "democraten" en onafhankelijken zitting namen. Als gevolg van rivaliteit tussen het staatshoofd en radicale MFA-leden kon de centrale overheid echter geen bestuurskracht ontplooiën. Deze politieke impasse aan de top werd begeleid door een machtsstrijd aan de basis van de Portugese samenleving (zie Robinson 1979: 198).

In de zomer van 1974 bleek dat radicale officieren duidelijk aan macht hadden gewonnen. De slinger van de revolutie begon krachtig naar links uit te slaan: burgers en militairen met een egalitaire maatschappijvisie bepaalden steeds sterker de sociale en politieke ontwikkelingen. Omroep en delen van de pers kwamen in radicale handen en rechtse partijen werden verboden. Een aantal politiek verdacht bevonden personen kwamen in de gevangenis terecht (Robinson 1979: 220; Harvey 1979).

Leidende officieren schoven gaandeweg de geplande overgang naar een burgerbewind op de lange baan: zij lieten politieke partijen een "akkoord" tekenen dat de MFA voor een aantal jaren moest verzekeren van de belangrijkste regeringsposten.

Afgaand op de uitslag van de algemene verkiezingen voor een "constituerende assemblee" op 25 april 1975, genoten de politieke denkbeelden van de militaire bewindvoerders evenwel beperkte steun onder de bevolking. De partijen ter linkerzijde van de sociaal-democraten trokken nog geen 18% van het electoraat, terwijl 6,9% van de kiesgerechtigden gehoor gaf aan de oproep van de MFA om blanco te stemmen (Robinson 1979).

De revolutionaire dynamiek bleef aanvankelijk onberoerd door de verkiezingsuitslag (18): leidende militairen bepleitten kort daarop de vorming

van een socialistische radenstaat, waarin geen plaats was voor politieke partijen. Een "totalitaire manoeuvre", aldus Soares, de voorman van de sociaal-democratische partij, die bij genoemde verkiezingen bijna veertig procent van de stemmen op zich verenigde (Robinson 1979: 240). De rol die de radicale hoeders van de Revolutie zich toematen, werd onverenigbaar geacht met het democratische meerderheidsbeginsel (Graham 1979: 245).

Ondertussen, dat wil zeggen zomer 1975, vertoonde de politieke kaart van Portugal een contrastrijk beeld. Terwijl radicaal-linkse groeperingen in Lissabon en de provincie Alentejo een sterke machtspositie innamen (zowel op industrieel als agrarisch terrein was "zelfbestuur" er wijdverbreid), greep in noord- en centraal Portugal een felle contra-revolutie om zich heen. De communistische partij zag zich er gedwongen "ondergronds" te gaan (Harvey 1979; Robinson 1979).

De reeds voor het begin van de revolutie ingezette economische neergang verscherpte zich in de daaropvolgende maanden. Het BNP kwam in 1975 ruim tien procent lager uit dan in 1974 en de werkloosheid klom in eerstgenoemd jaar tot dertien procent van de beroepsbevolking. In de periode 1975-77 verdubbelden de prijzen zich, een stijging die allerm minst moet zijn gecompenseerd door de loonontwikkeling (Zie Statistical Yearbook 1977, 1978; Harvey 1979; Robinson 1979; Keesing 1975) (19).

Een poging tot matiging van de revolutionaire politieke koers en tot herstel van het (gefragmenteerde) overheidsgezag, vond eind zomer 1975 plaats. Negen vooraanstaande MFA-leden veroordeelden toen publiekelijk de loop van de politieke ontwikkelingen. Zij waarschuwden voor een nieuw totalitarisme en stelden dat socialisme onverbrekkelijk samen dienden te gaan met democratie (Keesing 1975: 550). Deze "linkse democraten", die op papier althans, beschikten over strategisch belangrijke onderdelen van de strijdkrachten, leken snel succes te boeken. Hun feitelijke overwinning volgde echter pas na drie maanden van hevige machtsstrijd die Portugal tot aan de rand van een burgeroorlog bracht (Graham & Makler 1979; Harvey 1979; Robinson, 1979).

Kolonel Eanes' interventie wendde dat gevaar af en schiep tevens ruim baan voor een overgang naar een democratisch burgerbewind (eind 1975, begin 1976). De evolutie in die richting werd vergemakkelijkt door de omstandigheid dat men het uitleven van conflicten inmiddels beu was (Harvey 1979: 105; zie ook Robinson 1979).

April 1976 trad een grondwet in werking die Portugal de kenmerken van een electorale democratie gaf (20). In die maand vonden algemene en rechtstreekse verkiezingen plaats voor volksvertegenwoordiging en het presidentschap.

Zoals het bovenstaande al aangaf, wordt de val van het Caetano-bewind doorgaans zonder aarzelen toegeschreven aan het falen van zijn koloniale beleid. Er is weliswaar ook opgemerkt dat de economische conjunctuur een gunstige voedingsbodem vormde voor de succesvolle staatsgreep tegen dat regime, maar daarmee doelt men op een ontwikkeling in neerwaartse richting. De onderlinge gewichtsverhouding van deze factoren is wel aldus bepaald:

"...there is nothing in data presently available which demonstrates that economic conditions in metropolitan Portugal made revolution inevitable. The causes were essentially political and involved

Overigens moet worden beklemtoond dat met de omverwerping van het Caetano-regime nog geen electorale democratie werd gevestigd. Na de liberale openingsfase kwam de Anjerrevolutie al spoedig in het beheer van personen, die er (in meerderheid althans) afkerig van waren om Portugal een "traditionele" parlementaire democratie te geven (De verkiezingen van 1975 waren ook allerm minst bedoeld als stap in die richting). Pas eind 1975 leek de weg naar zo'n politiek systeem (weer) open. Een deel van het leger speelde daarbij een beslissende rol: er pleit zelfs heel veel voor hier om aan het gedrag van één militair - kolonel Eanes - een bijzonder grote betekenis toe te kennen. Temidden van een chaotische politieke situatie, zette hij het land op het spoor dat mede door zijn aanhoudend ijveren voerde tot de vestiging van een electorale democratie. Gezien de context van waaruit Eanes' ingreep plaats vond, ligt het voor de hand, om de ommekeer in democratische richting (mede) toe te schrijven aan het feit dat verscheidene hooggeplaatste militairen ervan overtuigd raakten dat de vorming van een democratisch burgerbewind de enige manier was om in het land orde op zaken te stellen:

"In the mid-seventies...the military proved...incapable of constituting an alternative regime and coping with abysmal economic conditions... demonstrating its incapacity to govern with or without the support of civilians, the military has turned effective power to a new generation of political leaders..." (Graham 1979: 224, 225; onderstreping A.Th. D).

Dat economische vooruitgang geen toereikende verklaring biedt voor het Portugese democratiseringsproces, kan men ook beredeneren met de opmerking dat die ontwikkeling zich voltrok in een situatie waarin economische groei ontbrak. Afgaand op het bovenstaande, heeft het er veel van weg dat die politieke ommekeer voortvloeide uit het onvermogen van de politieke elite (oftewel hoge MFA-militairen) om interne rivaliteiten te slechten en een gemeenschappelijk programma uit te voeren.

Of economische groei wel medeverantwoordelijk is geweest voor de democratische ontwikkeling, is een vraag die in de geraadpleegde literatuur niet wordt beantwoord. Robinsons opmerking dat instellingen voor hoger onderwijs relatief veel kritiek op het dictatoriale stelsel lieten horen, lijkt (beperkte) steun te geven aan Lipsets uitspraak over educatie als intermedierende factor tussen economische vooruitgang en democratisering. Verder is er op te wijzen dat er tijdens de Anjerrevolutie wel pressie aan de basis bestond om de parlementair-democratische weg in te slaan. Het is niet uitgesloten dat die druk van invloed is geweest op het gedrag aan de top van de natie.

Interpretaties van historici spreken echter een economische verklaring à la Lipset sterk tegen. Ze wijzen erop dat de succesvolle aanzet tot democratisering op rekening komt van een hooggeplaatste militair die handelde vanuit een door economische stagnatie en politieke desorganisatie getekende situatie.

5.3.3 De case-studie Griekenland

Evenals Spanje en Portugal behoorde Griekenland in de jaren zestig tot de categorie snelle economische groeiers. Het stijgingstempo van het BNP lag

er zelfs nog wat hoger dan in Spanje. De Griekse industriële productie steeg echter iets minder snel dan de Spaanse (Kartsaklis 1980; Statistical Yearbook 1977, 1978).

April 1967 maakte een groep officieren korte metten met de democratische beginselen van het Grieks staatkundige bestel. Verdacht bevonden personen kregen zonder vorm van proces arrest opgelegd, "onbetrouwbare" functionarissen ontvingen ontslag, communicatiemediën werden gebreideld, de volksvertegenwoordiging verloor haar zeggenschap en vrijheden van partijvorming en vergadering verdwenen (Clogg 1979; Hering 1980; Keesing 1967; Woodhouse 1984). Het nieuwe regime -het zogenoemde kolonelsbewind- permitteerde zich overigens al vrij snel de luxe van een kat-en-muis-spel: repressieve en liberale maatregelen wisselden elkaar volgens een grillig patroon af (Clogg 1979). Gedurende het zevenjarige regime bleef de politieke macht echter onverkort in een zeer beperkt aantal - militaire - handen (21).

De eerste reactie van de bevolking op de machtswisseling was die van "betrekkelijke volgzzaamheid" (Woodhouse 1984: 292) en "machteloze berusting" (Clogg 1979: 191). Die houdingen zijn toegeschreven aan irritatie over het onvermogen van burger-politici om in maanden, die aan de coup voorafgingen, onderlinge geschillen op te lossen (Clogg 1979: 191). De gelaten stemming van het eerste uur zou echter spoedig hebben plaats gemaakt voor "wrevel" en "schaamte" (Clogg 1979: 191). Een brede oppositiebeweging bleef voorlopig echter uit. Een plebisciet in 1968 leverde ruim negentig procent ja-stemmen op voor sterke man Papadopoulos (Deze uitslag moet overigens nogal geflatteerd zijn door "oneerlijkheden" rondom de stembusgang; zie Clogg 1979; Hering 1980).

Het uitblijven van een massale verzetsbeweging is niet alleen geweten aan de harde manier waarop Papadopoulos oppositiedaden te lijf ging; het is ook in verband gebracht met de economische bloei die het militaire bewind in de eerste jaren begeleidde (Clogg 1979: 196; Kohler 1982: 98). Op analoge manier heeft men het ontstaan van massale onrust in 1973 toegeschreven aan de toen inzettende economische neergang (Het BNP per hoofd van de bevolking daalde dat jaar met zo'n vier procent; het beschikbare netto-inkomen met ruim drie procent; Statistical Yearbook 1977; Kartsaklis 1980: 232):

"It is perhaps no accident that it was in 1973, when the Colonels were beginning to pay the price for their profligate economic politics in the form of a rate of inflation of over 30 percent, that the first rumblings of mass discontent began to be heard" (Clogg 1979: 196).

Belangrijk centrum van deze verzetsbeweging was het hoger onderwijs (Barkman 1984; Keesing 1973). Een gewelddadige beëindiging van een massale studentenopstand in november 1973 kostte Papadopoulos veel van het krediet dat hem nog restte. Kort erop volgde zijn afzetting door een groep militairen. Sterke man was sindsdien Ioannidis, het beruchte hoofd van de militaire politie.

Onder zijn bewind laaide de repressie tegen dissidenten weer op en nam de Griekse buitenlandse politiek een zeer agressief karakter aan (Clogg 1979; Woodhouse 1984). Tegen de president van Cyprus werd een coup beraamd om de aansluiting van dat eiland bij Griekenland af te dwingen. Het Cypriese staatshoofd kwam inderdaad ten val, maar de Turkse reactie daarop - een militaire invasie op Cyprus (20 juli 1974) - voorkwam de geplande annexatie. Ioannidis' reactie daarop - een oproep tot mobilisatie van de binnenlands-Griekse strijdkrachten - lokte tegenkanting uit bij verscheidene

militaire leiders. Een aantal daarvan proclameerde een ultimatum dat de terugkeer naar een burgerlijk bewind eiste. Het adres sprak van een "onverantwoordelijke en misdadige politiek, die het land aan de rand van een catastrofe had gebracht" (Keesing 1974: 481,482). President Gyzikis verzocht daarop oud-premier Karamanlis opnieuw een burgerregering te vormen (23 juli 1974). Nog dezelfde maand kreeg Griekenland een nieuwe ministersploeg die de constitutie van de kolonels onwettig verklaarde, de staat van beleg ophief, alle politieke gevangenen in vrijheid stelde en de communistische partij (voor het eerst sinds 1947) zou gaan legaliseren.

Verkiezingen voor parlement en staatsvorm vonden in het onmiddellijk volgende najaar plaats. Griekenland werd toen weer geregeerd volgens de basisbeginselen van een electorale democratie (Clogg 1979; Hering 1980; Woodhouse 1984). Karamanlis' bijdrage tot die politieke heroriëntering moet niet gering zijn geweest. Hij kreeg bij zijn terugkeer te maken met de militaire nalatenschap van een regime dat niet omver was geworpen door een "volksopstand", maar was bezwiken aan zijn eigen "incompetentie". Die erfenis bestond uit intacte legeronderdelen die het kolonels bewind welgezend waren gebleven. Karamanlis' wapens waren aanvankelijk alleen zijn eigen morele autoriteit en een uitgebreide steun onder de bevolking (Clogg 1979:200). Dat Karamanlis' poging tot herstel van het civiele gezag geen effectief militair verzet opriep, is mede toegeschreven aan de politieke achtergrond en het beleid van zijn minister van defensie (Clogg 1979).

Lipsets verklaring van de gebeurtenissen in Griekenland is om verschillende redenen verwonderlijk. Zo valt er op te wijzen dat de vestiging van die dictatuur in 1967 een "anomalie" is voor zijn economische theorie: de Griekse economie liet reeds verscheidene jaren vóór die datum een krachtige groei zien. Tevens bleek hierboven dat het verzet tegen de junta pas de trekken van een massabeweging aannam, toen het land een forse economische inzinking doormaakte. Tegen Lipsets uitleg pleit verder de constatering dat het hooggeplaatste officieren waren (oftewel leden van een categorie die men niet snel tot de "middle class" rekent), die temidden van een militair-politieke crisissituatie met succes de terugkeer van een burgerbewind gelastten. Dat gebeurde vanuit de overtuiging dat het heersende regime verantwoordelijk was voor de ontstane noodtoestand. "Algemeen", zo laat Keesings Historisch Archief weten,

"... wordt aangenomen dat de actieve bemoeienis van het Griekse regime met de coup... op Cyprus en de daarop volgende Turkse interventie in een zodanig gezichtsverlies voor de junta resulteerden dat een beroep op de "oude politici" de enige uitweg leek" (Keesing 1974: 481,482).

Dat dit appèl resulteerde in een heroprichting van het democratisch bestel is, zoals gezegd, mede toegeschreven aan Karamanlis' handelwijze.

Een zuiver economische verklaring blijkt ook in het geval Griekenland dus zeer aanvechtbaar. Voor de bewering dat economische vooruitgang mede van invloed was, bestaat evenmin overtuigend materiaal. Er valt weliswaar te redeneren dat de felle rebellie van studenten "lipset" ondersteunt, maar daartegenover is op te merken dat zij eerst plaats vond toen de economie een scherpe inzinking doormaakte (22).

5.4 Afsluiting

Voorgaande analyses illustreren de stelling dat "correlatie" nog geen "causaliteit" inhoudt. In Spanje, Portugal en Griekenland werd weliswaar een democratische omwenteling voorafgegaan door een economische ontwikkeling die per saldo een aanzienlijke welvaartstoename met zich mee bracht, maar in geen van deze landen leek laatstgenoemd verschijnsel de oorzaak van de politieke ommekeer te zijn. Vooral voor Portugal en Griekenland werden sterke aanwijzingen gevonden dat de economische vooruitgang geheel los stond van het staatkundige gebeuren. Hiermee is trouwens niet beweerd dat statistisch onderzoek geen zin heeft; er wordt alleen gesteld dat positieve correlaties (ook als op alternatieve factoren constant is gehouden), geen eindpunt van studie zouden mogen zijn. Hier zij overigens nog eens opgemerkt dat de soliditeit van de hierboven toegepaste onderzoeksvorm niet moet worden overschat. Een case-studie kan weliswaar een relatief concreet beeld geven van voorgevallen gebeurtenissen, maar zij kan er evenmin omheen dat oorzakelijkheid een niet-waarneembare categorie is. Spijkerharde "bewijzen" kan ook deze methode dus niet leveren.

Het resultaat van bovenstaande studies geeft ook aanleiding tot opmerkingen van inhoudelijk-theoretische aard. Het bleek, dat in alle drie naties het democratiseringsproces van "bovenaf" werd geleid (In Portugal en Griekenland gebeurde dat wellicht in het geheel niet als reactie op pressie van "de basis"). Deze bevinding ondersteunt pleidooien van Aya (1979) en Skocpol (1979) om de "staat" als een belangrijke en relatief autonome faktor op te vatten bij de verklaring van politieke processen.

Vermeldenswaard is verder dat de democratische ingrepen in Griekenland en Portugal werden voorafgegaan door verdeeldheid aan de top (Zie voor het eerste land: Keesing 1974: 481,482). Die gespletenheid moet mede zijn voortgekomen uit misnoegen over gebleken ondoelmatigheid van het regeringsbeleid. De Portugese centrale overheid kampte op grote schaal met "burgerlijke ongehoorzaamheid" en zag zich geconfronteerd met economische teruggang; die van Griekenland had te maken met een economische crisis en een politiek-militair débaçle.

Deze constateringën confirmeren de hypothese dat democratisering eerder optreedt als een dictatoriaal regime blijkt geeft van (of wellicht beter: de indruk wekt van) incompetentie ten aanzien van belangrijk geachte zaken zoals welvaart, nationale veiligheid en prestige. Deze verklaring is, zoals hoofdstuk 4 liet zien, toegepast op de recente teloorgang van ondemocratische regimes in Latijns-Amerika (Zie paragraaf 4.4). Zij is in feite een spiegelbeeld van de economische democratietheorie: niet economische groei, maar juist economische achteruitgang - volgend op een krachtige economische bloei (?) - zou een dictatoriaal regime ten val brengen (23). Achterliggende gedachtengang is daarbij de veronderstelling dat incompetentie van de overheid de legitimiteit van de heersende bestuursvorm ondermijnt. Op analoge manier is beweerd dat economische teruggang in een democratisch geregeerd land (met een aanzienlijk ondemocratisch potentieel) de kans op een omslag in dictatoriale richting vergroot. Economische neergang zou dan de kaart van de autoritaire oppositie versterken: zie de common sense-uitleg van de ondergang van de Duitse Weimar-republiek in 1933 (Deze theorie van "de kerende kansen" komt ook ter sprake in de laatste paragraaf van hoofdstuk 7. De gedachtengang dat het optreden van een militaire crisissituatie het voortbestaan van een autoritair regime bedreigt, krijgt uitvoerige aandacht in hoofdstuk 9).

Hoofdstuk 6: Historisch onderzoek bij de "bourgeoisie-verklaring" van democratie

Zoals in hoofdstuk 3 naar voren kwam, is meermalen verondersteld dat economische groei (industrialisering) via de vorming van een brede "burgerlijke" klasse democratisering oproep. De "progressieve" politieke opstelling van die bourgeoisie werd niet zelden toegeschreven aan haar streven naar materiële verrijking (Zie Marx 1848/1960; Lane 1959; Lipset 1959; Habermas 1961; Laski 1962; Ponteil 1968; Kocka 1969; McPherson 1977; Couwenberg 1977; Chirot 1977; Middendorp 1978). Dit hoofdstuk presenteert onderzoeksresultaten bij de vraag in hoeverre achttiende- en negentiende-eeuwse "bourgeoisieën" uit een beperkt aantal landen inderdaad democratisering van autoritaire regimes voorstonden.

6.1 Afbakening van het begrip bourgeoisie

Hoewel het begrip bourgeoisie of burgerij gemakkelijk een ambigue inhoud aanneemt (zie Stearns 1979: 377-386; Cobban 1967: 41-52), laat het zich best redelijk preciseren. Peeters omschrijft de inhoud ervan als "een economisch zelfstandige groepering, werkzaam in de productie van of handel in goederen, of in kapitaalvoorziening daarvoor" (Peeters 1984: 137). Op grond van het feit dat aanhangers van de bourgeoisie-verklaring economische vooruitgang vaak opvatten als de vorming van een industrieel stelsel op kapitalistische basis, valt er veel voor te zeggen om met de term "bourgeoisie" uitsluitend die personen aan te duiden, die dat economische proces dragen (of droegen). Het betreft dan in ieder geval industriëlen (eigenaars/leiders van fabrieksmatig opgezette ondernemingen) en personen die in financieel opzicht bijdroegen tot de opbouw van kapitalistische produktievormen. Leden van de zogenaamde kleine middenstand (winkeliers) behoren er nadrukkelijk niet toe. Hetzelfde geldt voor personen, werkzaam in de "ambachten" of de landbouw. Ook zij die weliswaar in de industrie hun inkomen verdienen, maar geen eigenaar zijn van produktiemiddelen (de "arbeidende klasse" bijvoorbeeld) vallen buiten deze bourgeoisie-categorie.

6.2 Onderzoeksmateriaal bij twee Franse revoluties

Een veel aangehaald voorbeeld van een "burgerlijke", uit een kapitalistische economische ontwikkeling voortvloeiende democratische omwenteling, is de Franse revolutie van 1789 (Doyle 1980: 7-40)(1). De marxistisch-leninistische geschiedenisinterpretatie omschrijft haar als het

"klassische Beispiel einer vollendeten bürgerlichen demokratischen Revolution. Sie ist das Ergebnis eines siegreichen Kampfes der kapitalistischen Bourgeoisie... gegen das "reaktionäre feudal-absolutistische System" des damaligen Frankreich" (Schmitt 1973: 78; zie ook Marx 1848/1960).

Een soortgelijke uitleg van de "grote" Franse revolutie kenmerkte verscheidene decennia het denken van vele historici (2)(Zie Doyle 1980:7-40; Cobban 1955, 1957). Die brede consensus berustte mede op een publicatie van de Franse geschiedkundige Lefebvre (Lefebvre 1957; Doyle 1980: 8-11).

Kwantitatieve uitkomsten van historisch onderzoek stelden deze gangbare

interpretatie echter zwaar op de proef. Cobban, die reeds in 1955 sprak van de "Myth of the French Revolution" (1955) concludeerde dat "the Revolution was not the work of a rising bourgeoisie at all, but rather of a declining one (3). The revolutionaries of 1789 were not hostile to "feudalism", which the peasants, not they, destroyed; nor were they the standard-bearers of capitalism" (Doyle 1980: 12; zie Cobban 1957: I, 140, 153, 167, 257). Cobbans kritiek vond steun in onderzoeksuitkomsten van Taylor. Zij toonden aan dat het "kapitalisme" van vóór de Revolutie weinig leek op het industriële kapitalisme van daarna (Taylor 1964: 478-479). De welvaart van vóór 1789, was, aldus Taylor, overwegend niet-kapitalistisch ("proprietary") van aard (1967: 469-496). Zelfs binnen het gegoede deel van de "derde stand", zo merkte Taylor op, prevaleerde "proprietary wealth" sterk over "commercieel" en "industriële" kapitaal (1967: 487). De Franse revolutie was volgens hem het gevolg van een politieke crisis en niet het resultaat van sociaal-economische ontwikkelingen (1967: 491). Taylor wees er daarbij op dat de cahiers uit het jaar 1789, allerm minst een "progressieve" stemming onder de Franse bevolking tot uitdrukking brengen (Taylor 1972: 479-502)(4).

Naar aanleiding van de onderzoeken van Cobban, Taylor en anderen, concludeerde Doyle dat de eens zo populaire verklaring van de Franse Revolutie onhoudbaar is: "...it was not the replacement of feudalism by capitalism, or of the aristocracy by the bourgeoisie" (Doyle 1980: 24).

Opmerkelijk genoeg (5), heeft men niet alleen de Franse revolutie van 1789, maar ook die van 1830 gekarakteriseerd als een "bourgeois"-omwenteling (zie Pinkney 1972; O'Boyle 1966). Te oordelen naar Pinkney's gegevens over de identiteit van de aanstichters van die zogenoemde Juli-revolutie (Pinkney 1964; 1972), is ook deze typering onjuist:

"The role of the printers in the Revolution and of large numbers of men from the other old established crafts - masons, cabinetmakers, and locksmiths, for example - suggest that these traditional affinities had a part in inducing men to resort to force. The aspirations for reform, too, were traditional, not the products of new industrialization" (Pinkney 1964, : 16-17) (6) (Cursivering, A.Th.D.) (zie ook Pinkney 1972: 274-276).

6.3 Gegevens over de politieke opstelling van Duitse ondernemers

Betrekkelijk omvangrijk onderzoek is gedaan naar de politieke houding van ondernemers uit de eerste fase van de industrieel-kapitalistische ontwikkeling in Duitse staten (7). Zunkel trof in het gebied Rijnland-Westfalen tijdens de periode van de zogenoemde "Vormärz" (dat wil zeggen vóór de "revolutionaire" gebeurtenissen van maart 1848) vele tekenen van een krachtige politiek-liberale opstelling (Zunkel 1962: 21, 88, 107). Ook vond hij aanwijzingen voor de bewering dat die houding van de eerste industriëlen voortkwam uit een motief van economisch eigenbelang (1962: 21, 26, 133). Kaebler's studie over het politieke gedrag van Berlijnse ondernemers uit de vroege industrialiseringsfase, leverde daarentegen bevindingen op die de bourgeoisieverklaring overwegend tegenspreken: laatste entrepreneurs stelden zich over het algemeen zeer inschikkelijk op jegens hun autoritaire overheid (Kaebler 1972: 7, 8). Kaebler en Zunkel suggereren dat de tegenspraak tussen hun uitkomsten (mede) op rekening komt van de omstandigheid dat eerstgenoemde groep ondernemers niet, en de tweede wel toegang had tot overheidsambtenaren die het regionale economische beleid bepaalden (Kaebler 1972: 241-242; Zunkel 1962: 138-140).

Niet alleen uit Zunkels onderzoeksbevindingen maar ook uit die van Peeters komt naar voren dat met de politieke revolutie (8) van 1848, een reactie optreedt in het politieke denken van de liberaal-gezinde Duitse "captains of industry". Die "omwenteling" bracht grote delen van de lagere sociale klassen op het straattoneel en hun opstelling maakte vele progressieve "burgers" beducht voor een "rode" revolutie (Zunkel 1962: 169-182; Peeters 1984: 239-257; zie bijvoorbeeld ook Moore Jr. 1966: 140; Collins 1975: 396). Peeters' analyse van uitspraken van Duitse grootondernemers bracht aan het licht dat hun uitspraken over politieke zaken vóór 1848 relatief vaker "modern" - in de zin van progressief-liberaal - waren, dan ná 1847. Tabel 6.1 geeft de desbetreffende proporties weer. ("Ambivalent/traditioneel" verwijst daarin naar uitspraken die niet - ondubbelzinnig - "modern" zijn volgens Peeters meetprocedure)(9).

Tabel 6.1: Percentages moderne en ambivalent/traditionele uitspraken over politieke zaken tot én vanaf 1848. Tussen haakjes de absolute aantallen bij de onderscheiden perioden (Bron: Peeters 1984: 245)

	vóór 1848			na 1847		
	modern	ambivalent/ traditioneel		modern	ambivalent/ traditioneel	
gezagsvorm	75	25	(91)	45	55	(168)
bestuursapparaat	90	10	(30)	77	23	(57)
rechtsvorm	88	12	(60)	79	21	(112)
rol individu	76	24	(83)	40	60	(154)
staatsvorm	81	19	(36)	79	21	(67)
Totalen	80	20	(300)	58	42	(558)

6.4 Een onderzoek naar de politiek-liberale opstelling van de eerste modern-kapitalistische industriëlen in Nederland

6.4.1 Inleiding

Deze studie vormt een toetsing van de bourgeoisieverklaring, die de schrijver van dit boek voor Nederland uitvoerde. De opzet van dat onderzoek is beperkt: er wordt alleen nagegaan, in welke mate modern-kapitalistische industriëlen deel namen aan een politiek-liberale oppositiebeweging, die bijdroeg tot de staatkundige hervormingen van 1848. Niet wordt onderzocht in hoeverre aanwezige steun voor die democratiseringsbeweging voortkwam uit een motief van materieel eigenbelang.

Omdat de studie betrekking heeft op een groep vertegenwoordigers van het moderne kapitalisme, volgt eerst een typering van dat produktiestelsel. Aansluitend wordt geïnformeerd over de keuze van de onderzoekseenheden. De onderzoeker geeft daarnaast een schets van het prille moderne kapitalisme in Nederland vóór 1848. Een verantwoording van de gekozen onderzoeksperiode vindt verderop plaats.

6.4.2 Modern-kapitalistische industriëlen in Nederland vóór 1848

Het moderne kapitalisme onderscheidt zich van het voorafgaand ambachtelijk

systeem door gebruikmaking van machines, dat wil zeggen werktuigen die, zoals het heet, niet langer het verlengstuk vormen van de arbeider. Zij verrichten taken die de werknemer vroeger zelf met zijn gereedschap uitvoerde (Brugmans 1961: 31; Marx 1867/1972: 396). Deze mechanisering heeft in het bijzonder betrekking op de kracht die het werktuig in beweging zet. Zij verzelfstandigt zich zo dat de produktie niet langer afhankelijk is van externe voortbewegingskrachten als menselijke, dierlijke of natuur- (water-, wind-) energie. De eerste machine met een dergelijke aandrijfbron werd geconstrueerd in de tweede helft van de achttiende eeuw. Zij opende nieuwe economische mogelijkheden:

"... mit Watts zweiter, sog. doppelt wirkender Dampfmaschine war ein erster Motor gefunden, der eine Bewegungskraft selbst erzeugt aus der Verspeisung von Kohlen und Wasser, dessen Kraftpotenz ganz unter menschlicher Kontrolle steht, der mobil und ein Mittel der Lokomotion, städtisch und nicht gleich dem Wasserrad ländlich, die Konzentration der Produktion in Städten erlaubt, statt sie wie das Wasserrad über das Land zu zerstreuen, universell in seiner technologischen Anwendung, in seiner Residenz verhältnismässig wenig durch lokale Umstände bedient" (Marx 1867/1972: 398).

De stoomkracht bracht volgens Marx ook de ontwikkeling van complexere machinerieën naderbij (1867/1972: 403). Ze dwong daarnaast tot grootbedrijf, en stelde werkgevers in staat om ongekende hoeveelheden energie aan te wenden (Brugmans 1961: 319; Stearns 1976: 78). Het laatste was mede een gevolg van de gecreëerde mogelijkheid tot continu-arbeid:

"...mensen en paarden worden vermoeid; de wind gaat liggen; de waterloop is van het jaargetijde afhankelijk, maar de stoommachine raast onvermoeid zonder ophouden door" (Brugmans 1975: 42)(10).

De moderne fabriek en industrie danken hun ontstaan kortom aan de invoering van het stoomwerktuig (Sneller 1937: 396).

In aansluiting op deze opmerkingen verwijzen omschrijvingen van het moderne kapitalisme naar de aanwezigheid van fabrieken met relatief grote aantallen werknemers die mechanisch en massaal produceren voor markten met een betrekkelijk groot geografisch bereik. De leiders van dit vrije ondernemingsgewijze stelsel voeren een rationele bedrijfshuishouding. De patriarchale verhoudingen uit het ambachtelijke systeem zijn niet langer aanwezig en verdwenen is eveneens de ondernemersfiguur die zelf meewerkt in het technisch produktieproces. De taak van de modern-kapitalistische industrieel bepaalt zich tot bedrijfseconomische en -organisatorische zaken (Brugmans 1961: 68-72; Sombart 1948).

De koppeling tussen modern-kapitalisme en fabrieksmatige produktie mag echter niet de misvatting oproepen dat industriële fabrikanten de enige dragers zijn van dit produktiesysteem. Handelaren, geldverschaffers, technici en transportondernemers horen daar eveneens toe (Zie Blåsing 1973; Nusteling 1974).

Uit het voorgaande volgt dat een onversneden modern-kapitalistische industrieel aan verscheidene criteria moet voldoen. Zulke, voor honderd procent zuivere, vertegenwoordigers zullen in dit onderzoek maar in zeer beperkte mate voorkomen. Het Nederlandse moderne kapitalisme verkeerde in de periode van onderzoek namelijk nog in een pril beginstadium. Brugmans omschrijft de jaren tot 1850 als de nadagen van het vroeg-kapitalisme, terwijl hij de industriële revolutie, het overgangsproces naar het moderne kapitalisme,

plaatst in de periode 1850-1870 (Brugmans 1961: 66, 201). De eerste helft van de negentiende eeuw is in Nederland, aldus nog steeds Brugmans, de tijd waarin modern-kapitalistische elementen weliswaar niet geheel ontbreken, doch slechts uitzonderingen vormen in een structuur die in haar totaliteit niet kapitalistisch mag heten (1961: 68). Opmerkingen met eenzelfde strekking plaatsten De Jonge (1976, 1977), Griffiths (1979), Mokyr (1976) en Van Stuijveberg (1970). Zij spreken over de achterlijkheid van de Nederlandse economie, een oordeel dat meestal voortkomt uit een vergelijking met de toenmalige koplopers van de modern-kapitalistische ontwikkeling, Engeland en België.

Mede op grond hiervan worden modern-kapitalistische industrieën in deze studie niet op de scherpst mogelijke manier afgebakend.

De afgrenzing van modern-kapitalistische industrieën geschiedt eerst aan de hand van twee criteria: het gebruik van stoomkracht én de aanwezigheid van meer dan veertig werknemers (dit getal is ontleend aan Brugmans: hij spreekt van een grootbedrijf als dat aantal is overschreden; 1961:3). In een tweede ronde worden alle overige industrieën opgenomen die produceren met behulp van stoomkracht. Deze aanvullende selectie berust op de overtuiging dat de inschakeling van stoomenergie een belangrijke stap was in de richting van modern-kapitalistisch ondernemerschap. De tweede selectieronde maakt het mogelijk om de uitkomsten van twee toetsingen, die verschillen in sterkte, met elkaar te vergelijken. De gecombineerde aanwezigheid van stoomkracht én grootbedrijf benadert het hiervoor geschetste "ideaaltipe" immers beter dan het gebruik van stoomkracht alleen. Er kan worden voorspeld dat het politieke liberalisme het sterkst is vertegenwoordigd onder industrieën met beide kenmerken.

Argumenten voor de hantering van het stoomkracht-criterium liggen besloten in de inleiding tot deze paragraaf. De opkomst van het modern-kapitalistische produktiesysteem werd er immers gerelateerd aan de industriële benutting van stoomenergie. Die zou een sterke concentratie van arbeiders in fabrieken teweegbrengen en zo het oude stelsel van huisnijverheid ondermijnen (zie ook: Van den Eerenbeemt 1965). De aanwending van stoomkracht schep daarnaast de mogelijkheid van een aanzienlijke produktievergroting (Van den Eerenbeemt 1965). Ook recente economisch-historische studies van Mokyr (1976) en Griffiths (1979) beschouwen de omschakeling op stoomenergie als een belangrijke gebeurtenis. Zij hanteren aantallen stoommachines als indicator van het industriële ontwikkelingspeil tijdens de eerste helft van de vorige eeuw. Algemeen wordt aangenomen, aldus Griffiths, dat - in de periode 1830-1850 - de overgang op stoomkracht de voornaamste oorzaak was van stijgende industriële produktiviteit (1979: 5). Een economische geschiedschrijver, die de introductie van de stoommachine in Nederland zelf meemaakte, onderstreepte het belang daarvan als volgt:

"Inmiddels was er op het grondgebied der nijverheid allengs eene ontwikkeling tot stand gekomen, van nog vrij wat grootere beteekenis dan de Belgische omwenteling had voor ons vaderland: ik bedoel de invoering der stoomkracht in het fabriekswezen. Deze omwenteling had het onfeilbaar gevolg, dat zij, die zich niet op de hoogte wisten te plaatsen, tot welk deze nieuwe, deze magische beweegkracht, de nijverheid opvoerde, onder de raderen van die reuzenkracht verpletterd werden" (Koenen 1856: 140).

Ook andere historici beklemtoonden de betekenis van de invoering van stoomenergie (Bierens de Haan 1952; Bos 1976; Burgers 1954; Harx 1967; De

Jonge 1977; Wieringa 1955; Zappey 1977)). Zij beschrijven die gebeurtenis als een belangrijke aanzet tot de industriële ontwikkeling (of modernisering) van de Nederlandse economie (Laatste proces is gelijk te stellen met de vorming van een modern-kapitalistische economie; zie Brugmans 1961; De Jonge 1976; Van den Eerenbeemt & Pirenne 1960).

Bij al deze opmerkingen ten gunste van het stoomcriterium moet men echter niet vergeten dat het geplande onderzoek betrekking heeft op een aller-eerste fase van modern-kapitalistische ontwikkeling. Als een industrieel in Nederland vóór 1848 stoomkracht benutte, betekent dat nog niet automatisch dat zijn bedrijf ook een of meer andere trekken vertoonden van een modern-kapitalistische produktiewijze. Opgemerkt is dat dergelijke combinaties op vrij grote schaal ontbraken (Brugmans 1961; De Jonge 1977). Ook bleek de toepassing van stoomenergie soms, gelet op de rendementsontwikkeling, voorbarig te zijn (zie Boot 1935: 61). Verder kwam het voor dat de energievoorziening tegelijkertijd modern én traditioneel functioneerde. Dat was bij voorbeeld het geval in de papieronderneming van de Van Gelders te Wormer (De Vries 1957: 243).

Het gebruik van genoemd selectiecriterium kan daarnaast de tegenwerping uitlokken dat de installatie van een stoomwerktuig heel wel mogelijk plaats vond op niet-economische gronden. Te denken is aan prestige-overwegingen. Die kritiek lijkt echter zwak: de aanschaf van een stoommachine was een kostbare aangelegenheid, die nogal wat rompslomp met zich meebracht (Vereist was zowel een provinciale als ministeriële vergunning; zie hier-voor verderop) (11). Daarbij is vermeldenswaard dat er een sterke morele veroordeling van stoomenergie bestond. Symptomatisch moeten de woorden zijn geweest die een chroniqueur in 1850 schreef naar aanleiding van de bouw van een stoomolieslagerij: "dat is het werk des duivels" (De Vries 1957: 236). "Menigeen beschouwde den rook der dampenden stoomtuigen als den afgrijselijken walm van den put des afgronds", aldus de eerder aangehaalde Koenen (1856: 140).

Weer andere kritiek kan luiden dat er in de onderzoeksperiode bedrijven ontstonden die weliswaar geen stoomkracht toepasten, maar zich wel kenmerkten door een aantal andere modern-kapitalistische elementen, zoals rationele bedrijfsvoering, omvangrijke produktie voor een wijde markt en een groot aantal werknemers. Systematische, op elk Nederlands bedrijf betrekking hebbende informatie over al deze zaken, ontbreekt echter op grote schaal. Men kan de afwezigheid van stoomkracht trouwens des te zwaarder laten wegen omdat het gebruik ervan later vaak van vitaal belang bleek in de strijd met de concurrentie (zie Boot 1935; Brugmans 1970: 50, 51).

Voorgaande opmerkingen over het weinig voorlijke karakter van de Nederlandse economie mogen overigens niet verhullen dat een modern-kapitalistische ontwikkeling op gang was gekomen in de jaren 1830 en 1840. Een kleine honderdvijftig industriëlen produceerde in de periode 1844-1848 op basis van stoomkracht; ruim een derde daarvan had meer dan veertig werknemers in dienst. Volgende passages informeren nader over die eerste aanzetten tot een modern-kapitalistische economie.

De belangrijkste bedrijfstak in Nederland was tot het midden van de vorige eeuw de textielindustrie (Van den Eerenbeemt 1965). Zij bestond toen nog hoofdzakelijk uit huissnijverheid. De eerste concentraties van textielarbeiders in werkplaatsen dateren uit de jaren dertig. In die tijd begon ook het gebruik van stoomkracht terrein te winnen (De allereerste stoommachines in deze sector werden in 1816 te Leiden en in 1820 te Eindhoven geplaatst). Deze modernisering deden zich aanvankelijk het sterkst voor in Noord-Brabant. Tilburg speelde daarbij een voortrekkersrol; deze plaats

telde in 1845 dertien door stoom aangedreven textielfabrieken (Tot de eerste moderne fabrikanten behoorden er de Diepens, de Vreedes, Van Dooren, Swagemakers en Pollet; zie Van den Dam 1966). De wat tragere modernisering van de Twentse textielnijverheid had niet alleen te maken met het lage loonpeil, maar ook met de ethische opstelling van de Nederlandsche Handel Maatschappij. Fabrieksarbeid haalde volgens haar het zedelijk niveau van de bevolking omlaag (zie Boot 1956: 86). Tegen 1848 telde Twente een kleine tien ondernemingen die op stoomenergie draaiden (Onder andere die van Hofkes, Jannink en Blijdenstein). Het p.k.-vermogen was er bescheiden: 147 (in 1873 bedroeg dit 2200; Boot 1935: 169). Een modern-kapitalistisch getinte textielindustrie was vóór 1848 ook te Haarlem en Leiden van de grond gekomen. Een belangrijke impuls daartoe gaf de Belgische opstand van 1830. Succesvolle industriëlen uit Zuid-Nederland vestigden zich kort daarna in Noord-Nederland. Wilson, Prévinaire, Poelman en Fervaecke te Haarlem en De Heyder te Leiden riepen grote bedrijvigheid in het leven. De door stoom aangedreven fabrieken te Haarlem telden in 1838 ruim 1500 arbeiders (Mansvelt 1924: 240); die stad was toen in Brugmans' woorden "het Nederlandse Manchester in wording" (1961: 75)(12). De hausse duurde overigens maar kort: in 1850 was het totale aantal werknemers geslonken tot 410 (Mansvelt 1924: 240). Ook Leiden kende verschillende textielbedrijven die met stoomkracht werkten en relatief veel arbeiders telden (o.a. die van Van Heukelom, Krantz, Scheltema, Leembruggen en Zaalberg; de onderneming van de Heijder ging in 1846 failliet, maar werd door Driessen weer snel winstgevend gemaakt). In de tweede helft van de jaren 1840 liep in laatstgenoemde plaats eveneens de economische activiteit terug. Overige textielnijverheid met een modern-kapitalistische inslag kwam voor in Geldrop, Maastricht, Vaals en Groningen.

Anders dan in Engeland het geval was, resulteerde de moderne textielindustrie hier aanvankelijk niet in een krachtige metaalnijverheid. De eerste grote Nederlandse bedrijven in die sector ontstonden in het kielzog van de jonge stoombootvaart. Het zijn de in 1823 en 1827 opgerichte machine-etablissemanten van Roentgen (te Rotterdam) en Van Vlissingen (te Amsterdam). Beide personen staan bekend als de eerste zuivere vertegenwoordigers van de Nederlandse modern-kapitalistische ontwikkeling. Ze produceerden voor een omvangrijke buitenlandse markt (onder andere Duitsland, Italië, Rusland) en beide gaven emplooi aan vele honderden mensen. Elk bedrijf boekte in 1847 een omzet van ruim 1.3 miljoen gulden (Griffiths 1979: 128). Kleiner van omvang, maar ook georiënteerd op de scheepvaart was de Leidse Grofsmederij uit 1836. Een ander door stoom aangedreven metaalbedrijf dat plaats bood aan ruim honderd arbeiders, stond te Deventer (de firma Netherburg, Nering Bûgel & Co.). Soortgelijke bedrijven, maar minder groot, waren vóór 1848 gevestigd te Utrecht, Amsterdam, Den Bosch, Den Haag, Tilburg, Leiden, Voorst en Schiedam).

Een derde bedrijfstak die vermelding verdient is de aardewerk- en glasnijverheid. Het krachtig centrum daarvan stond te Maastricht en werd geleid door Petrus Regout, "one of the truly dynamic entrepreneurs of the period", aldus Griffiths (1979: 109). Zijn door stoomkracht aangedreven fabrieken boden honderden arbeiders emplooi.

Evenals zojuistgenoemde sector kenmerkte de suikerindustrie zich door een lokale concentratie. Amsterdam was het middelpunt van deze bedrijfstak. De suikerraffineerderij gaf wellicht de meest geslaagde overgang te zien van een traditionele naar een moderne bedrijfsvoering (Griffiths 1979: 88-91). Haar produktie was toen bijzonder groot volgens Europese maatstaven. Bepalende factor hierbij was de toepassing van stoomkracht; zij had in de jaren

dertig een aanvang genomen. De drie grootste producenten (Rupe, Beuker en De Bruijn) leverden met behulp van tien stoommachines gezamenlijk 400 miljoen kilo suiker per jaar af. De raffinaderij die zonder stoomenergie het meest produceerde, zette daarentegen 300 duizend kilo om. "De nieuwe stoomfabrieken", aldus Brugmans, "drukten alras de kleinere bedrijfjes kapot" (Brugmans 1975: 50). Ook qua aangewende hoeveelheid stoomkracht namen de moderne suikerbedrijven een vooraanstaande plaats in. In 1851 stond daarin voor 681 p.k. opgesteld, bijna de helft van het totale stoomkrachtvermogen dat Amsterdam toen rijk was. Vermeldenswaard is ook de werkgelegenheid van de geavanceerde raffinaderijen. De drie genoemde fabrieken gaven leiding aan zo'n negenhonderd arbeiders (Griffiths 1979: 88-91). Buiten Amsterdam bestonden suikerondernemingen met een modern-kapitalistische signatuur alleen te Oosterbeek en Rotterdam. (Een lid van de Van Oord-familie bezat in die laatste plaats een stoomfabriek met ruim 200 werknemers).

Aanzetten tot een modern-kapitalistische economie gaven ook de papier-nijverheid, de chemische en graanverwerkende industrie te zien (13). Wat betreft die laatste sector gaat het om een kleine twintig over het land verspreide molens die (mede) door stoom werden aangedreven. De bekendste is de Amsterdamse rijstpellerij van Ochsner. Ze zette in 1848 bijna een kwart van de toen in Nederland geïmporteerde hoeveelheid rijst om (ruim 5 miljoen kilo's). Het bedrijf exporteerde naar Frankrijk, België en Italië (Griffiths 1979: 114). Modern-kapitalistische beginpunten in de chemische industrie waren stijfsel-, loodwit-, lakmoes en garancine- (of meekrap-) bedrijven (Zie voor de laatste: Wiskerke 1951). Een onderneming die reeds in 1835 op stoomkracht draaide en later een grote vlucht zou nemen was Avis' blauwselfabriek te Westzaan. In de papiernijverheid, tot slot, vond de stoomenergie het eerst toepassing in de molen van Van Gelder & Co. Dat gebeurde in 1838. Niet lang daarna gingen ook een paar Limburgse papiermolen op stoomkracht over. Het resultaat was opmerkelijk: de drie Limburgse papierfabrieken telden in 1853 bijna 700 werknemers, terwijl ze ruim de helft produceerden van de hoeveelheid die de 124 traditionele bedrijfjes in Gelderland afleverden. De Roermondse onderneming van Burghoff Magnée & Co. beschikte in 1851 al over een mechanisch vermogen van 71 p.k. (Griffiths 1979: 108-109).

De twee criteria die in dit onderzoek de selectie leiden van modern-kapitalistische industrieën, zijn zoals gezegd het gebruik van stoomkracht en de aanwezigheid van meer dan veertig werknemers.

De vraag welke industrieel in de onderzoeksperiode 1844-48 stoomkracht benutte, leek het best aan te vatten door na te gaan wie daarvoor een overheidsvergunning bezat. Die toestemming was in mei 1824 bij Koninklijk Besluit verplicht gesteld. Zulks ter vermindering van "onheilen", die voort konden komen uit "gebrekkige vervaardiging" en "onvoorzichtig gebruik". Het K.B. verplichtte ieder die het voornemen had een stoomwerktuig op te stellen, daarvan aangifte te doen bij de gouverneur van zijn provincie. Hij stuurde deze melding door aan de minister van nationale nijverheid, die daarop een paar deskundigen aanwees om het desbetreffende apparaat te testen. Bij gunstig rapport ontving de aanvrager een "akte van permissie" (Piepers 1914: 12-14). De van overheidswege geregisteerde aanvragen en vergunningen zijn te vinden in de op het Algemeen Rijksarchief te Den Haag aanwezige Jaarlijkse indexen van de administratie der nationale nijverheid. Lezing ervan bracht aan het licht welke industrieën in de jaren 1825-48 de gewenste toestemming kregen (14). De registers vertellen tevens welke goederen werden geproduceerd en waar de bedrijven waren gevestigd.

Over een aantal relevante zaken geven de archiefgegevens echter geen uitsluitel. Ze laten soms in het midden of het gaat om een stoommachine (altijd inclusief ketel) dan wel alleen een stoomketel. Is dat laatste het geval, dan gebruikt men de stoom voor verwarmingsdoeleinden; benutting van stoom als aandrijfkraft blijft in dat geval achterwege (15). Na voorgaande opmerkingen over de betekenis van de stoomkraft als energiebron spreekt het vanzelf om de industriëlen die enkel een ketel bezitten, niet op te nemen.

Ter identificatie van deze ondernemers volgde contact met het Koninklijk Nederlands Instituut van Ingenieurs te Den Haag en de Dienst van het Stoomwezen in dezelfde plaats. Een gesprek met directieleden van laatstgenoemde instelling leerde dat het gebruikte type stoomwerktuig is af te lezen aan de aard van het gevoerde produktieproces. De aanwezigheid van een maalprocédé, bijvoorbeeld, betekende steeds de benutting van een machine. De hierbij gemaakte veronderstelling, dat men laatstgenoemd soort werktuig alleen aanschafte als de produktie dat vereiste, lijkt zeer reëel.

Een andere tekortkoming van de archiefregisters is de omstandigheid dat ze niet vertellen of de industriëlen die vóór eind 1844 een vergunning kregen nog wel een bedrijf leidden tot begin 1848. Ook geven de indexen geen antwoord op de vraag welke fabrikanten clandestien stoomkraft aanwendden. Een verrichte literatuurstudie (16) suggereerde dat er maar heel weinig "zwartgebruikers" bestonden. Ook voor de beantwoording van de vraag, of de in het Haagse archief vermelde industriëlen nog wel economisch actief waren in de periode 1844-1848, werden sociaal-economische publikaties doorgenomen (17). Het resultaat daarvan was zo mager, dat op een gegeven moment is overgestapt op een andere onderzoeksmethode. Een groot aantal rijks-, regionale en gemeentelijke archieven (18) werd aangeschreven met het verzoek om aan te geven of een bepaald bedrijf nog bestond in de periode 1844-1848, en zo ja, wie de eigenaar/leider daarvan was. Op basis van schriftelijke reacties en archiefbezoeken kon die vraag in de meeste gevallen worden beantwoord. Als iemand alleen als "fabrikant" of eigenaar te boek stond, is, tenzij anders bleek, steeds van de veronderstelling uitgegaan dat hij ook feitelijk leider van het bedrijf was. Laatste positie is ook toegeschreven aan de officiële aanvrager van een stoomwerktuig. Dit onderzoek heeft dus formeel betrekking op bezitters van bepaalde industriële ondernemingen, die zelf hun zaak voerden. Van een klein aantal bedrijfsleiders was niet na te gaan of zij tevens eigenaar waren; zij zijn toch in het onderzoek opgenomen. Alleen die economisch werkzame industriëlen zijn hier opgenomen, van wie de individuele naam en/of familienaam kon worden geregistreerd (Dat betekent dat ook iemand werd geselecteerd, wiens voorletters onbekend bleven) (19). De identiteit van de compagnons (nogal eens is sprake van de firma X & Co.) bleef vrijwel steeds onopgehelderd. Als die wel bekend werd en wanneer de persoon in kwestie ook bedrijfsleider bleek, werd hij ook opgenomen in de onderzoeksgroep (Een aantal keren bleek het onmogelijk om erachter te komen of de geregistreerde houders van een stoomvergunning nog een bedrijf leidden in de onderhavige onderzoeksperiode: aanwezige statistieken betreffen niet alle jaren uit het tijdvak 1844-1848. Om te achterhalen welke van de uitgekozen ondernemingen meer dan veertig werknemers telden, raadpleegde de onderzoeker eerst de gemeentestatistieken van Brugmans (1956) en Damsma e.a. (1979). Zij geven een naar volwassenen en kinderen opgesplitst beeld van per bedrijf werkzame aantallen arbeiders. Deze gegevens over 1843 en 1848 zijn echter verre van volledig. Belangrijke industrieplaatsen als Maastricht, Tilburg, Leiden, Enschede en Delft ontbreken, en een reeks andere gemeenten waarin stoomkraft voor industriële

doeleinden werd aangewend, is eveneens afwezig. Daarbij geldt dat de data geen betrekking hebben op de jaren 1844 tot 1848. Informatie uit sociaal-economische publikaties en archiefstukken konden de witte vlekken niet volledig elimineren. Een grote dosis onzekerheid bleef op dit punt dan ook bestaan, maar uitlatingen van historici doen stellig verwachten dat het werkelijke aantal door stoom gedreven grootbedrijven in de periode 1844-1848 niet veel groter was dan de hier getelde hoeveelheid van 44 (zie Brugmans 1961, 1975; Mokyr 1976; Griffiths 1978). Voor zover dat mogelijk bleek, zijn hier alleen de volwassen werknemers geteld. In een paar gevallen kan de grens van 40 zijn overschreden door het meerekenen van werkzame kinderen.

Bijlage 2 van dit boek vermeldt de namen van de geselecteerde industrieën en vertelt wie daarvan een grootbedrijf had.

6.4.3 Liberalen oppositie tegen een sterk autocratisch régime

Lezing van het voorgaande riep wellicht de vraag op waarom het onderzoek nu juist de jaren 1844-1848 betreft. Beklemtoond werd immers, dat het moderne kapitalisme in Nederland toen nog weinig ontwikkeld was. Reden voor die keuze is het feit dat de staatkundige "revolutie" van 1848 juist bestaat uit het soort politieke veranderingen waar de bourgeoisie-verklaringen over spreken:

"De grondwet van 1848 was ... naar aard en strekking een echt liberale, voor die tijd moderne constitutie. We kunnen dus terecht spreken van een fundamentele herziening die inderdaad een belangrijke cesuur, een mijlpaal zelfs, vormt in de Nederlandse politieke geschiedenis. Deze grondwetsherziening maakte definitief een einde aan de persoonlijke macht van de koning als wettelijk-zelfstandige politieke factor ... De invloed en betekenis van de Tweede Kamer namen eveneens zeer toe door het systeem van politieke ministeriële verantwoordelijkheid, door het nieuwe kiesstelsel (kamerleden ... voortaan ... rechtstreeks gekozen), door de jaarlijkse begrotingen, door de grotere invloed op het koloniale beleid en doordat de kamer haar bevoegdheden zag uitgebreid met het recht van enquête en het bijzonder belangrijk recht van amendement ... Ook voor de individuele burger garandeerde de nieuwe grondwet een grotere mate van vrijheid: op het stuk van pers, petitie, vereniging en vergadering en godsdienst ... "De oude grondwet", had Thorbecke verklaard, "sloot volkskracht buiten"; zij moet die nu in alle aderen des Staats trachten op te nemen". Dit is geleidelijk tot op zekere hoogte verwezenlijkt, mits echter onder volk verstaan wordt de gezeten burgerij en een deel van de "midden"-burgerij alsmede de welgestelde boeren" (Boogman 1977: 338-339)(20).

Deze afsluiting van het monarchaal-autocratisch bewind maakt het onmogelijk om de bourgeoisie these voor Nederland ná 1848 te toetsen. Tenzij uiteraard toen de vertegenwoordigers van het oude bestel er in slaagden om hun verloren terrein terug te winnen. Pogingen daartoe zijn wel ondernomen, maar bleven zonder succes (Zie Boogman 1978). Het is overigens wel zo dat de beschreven omwenteling geen onverdeelde overwinning was voor het liberaal-democratische kamp. Niettegenstaande de grondige veranderingen op politiek-juridisch gebied bleef de oude notabelenstand een "allerbelangrijkste positie" innemen in het politiek-sociale systeem (Boogman 1977: 339). Er kan dan ook worden onderzocht of de voorspelde verzetshouding van de "burgerij" eveneens dat aspect betrof. Verder is na te gaan hoe die sociale categorie reageerde op gedane pogingen om de klok terug te zetten. Dergelijk onder-

zoek valt strikt genomen echter buiten het kader van de bourgeoisie-verklaring, zoals die hier is geformuleerd (Zie voor een geschiedschrijving van politieke ontwikkelingen in de stad Utrecht na 1848: Von Santen 1986).

Dat deze studie start in het jaar 1844, heeft te maken met de omstandigheid dat toen een landelijke liberale oppositiebeweging op gang kwam, die zou uitmonden in de "glorieuze doorbraak" van 1848. Het preciese begin van die stroming wordt hier gelegd bij de organisatie van het landelijk petitionnement in december 1844. Deze actie was bedoeld als pressiemiddel om de grondwetswijzigingsvoorstellen van een aantal liberale parlementariërs aangenomen te krijgen. Een uitvloeisel van dit handtekeningenadres was de oprichting van de Amstel-Sociëteit in 1846, een club, die evenals het Leidse Zaterdaggezelschap, ijverde voor democratisering van het overheidsrégime (Zie Von Santen 1979).

Gegevens over beide verenigingen en het petitionnement vormen het materiaal waaraan de bourgeoisie-these wordt getoetst. Schrijver dezes gaat na welke modern-kapitalistische industriëlen hun handtekening verbonden aan het verzoekschrift, en welke lid waren van zojuistgenoemde clubs. Uitvoeriger informatie over achtergrond en inhoud van deze liberale manifestaties volgt in onderstaande alinea's.

Het Nederlandse politieke klimaat werd in het begin van de jaren veertig nog sterk bepaald door de nasleep van de Belgische opstand uit 1830. Er heerste een malaise stemming die een "nationale identiteitscrisis" verried, en de overheid kampte met een financieel tekort van alarmerende omvang (Boogman 1978; Von Santen 1979). Deze situatie gaf liberale opposanten ruime gelegenheid om krachtig aan te dringen op hervormingen van het autocratische regeringstel. Een parlementair initiatiefvoorstel daartoe verscheen in december 1844 van de hand van Thorbecke en acht andere progressieve Tweede Kamerleden. Het beoogde "meer eenheid en vastheid der uitvoerende Magt, volledige wetgeving en werkelijke vertegenwoordiging" (Zie Brugmans 1948). De eerste wens behelsde de uitvoering van het beginsel der koninklijke onschendbaarheid en de daaraan verbonden mogelijkheid van vrije oppositie jegens het regeringsbeleid. Onder "volledige regering" verstond het herzieningsvoorstel een versterking van de wetgevende tegenover de uitvoerende macht: het regeren per Koninklijk Besluit moest tot het verleden behoren. Ook viel er de regel onder, dat alle departementale begrotingen de jaarlijkse goedkeuring van de Tweede Kamer behoeften. Dit orgaan diende eveneens het recht van amendement te bezitten. Met een "werkelijke vertegenwoordiging" hadden Thorbecke c.s. een rechtstreekse verkiezing van Tweede Kamer en Provinciale Staten op het oog.

Deze voorstellen van de "Negenmannen" hadden een polariserend effect op politiek Nederland (Brugmans 1948: 78). Overheidskringen zagen er een frontale aanval in op het bestaande politieke bestel:

"hetwelk eene bijna geheele vernietiging van Majesteits grondwettige regten en een geheele omkeer onzer staatsinstelling in eenen geheel democratischen zin zouden ten gevolge hebben..." (Rüter 1950: 175).

Thorbeckes ideeën oogstten snel bijval buiten het parlement. Ze inspireerden de radicaal-liberale advocaat Dirk Donker Curtius tot de publicatie van een manifest dat aldus opende:

"Eindelijk is uit den boezem der Tweede Kamer de opheffing der voorgidj

voorgesteld, waaronder het Nederlandsche volk dertig jaren den stuggen nek heeft gekromd" (Donker Curtius 1845).

Het geschrift sloot met een oproep aan iedere Nederlander, "dien het welzijn des lands ter harte gaat", om een blijk van adhesie op te sturen aan een van de Negenmannen. Ook Blussé, compagnon van Donker Curtius, probeerde buitenparlementaire steun te mobiliseren voor Thorbecke en de zijnen. Hij stelde een modelpetitie op die in alle Nederlandse steden moest worden verspreid. Daarin werd de Tweede Kamer verzocht het bewuste voorstel aan te nemen. De resultaten van deze handtekeningenactie zijn, zoals gezegd, geëvens waaraan de bourgeoisie-uitleg wordt getoetst. Het petitionnement eindigde in mei 1845, het tijdstip waarop het wijzigingsvoorstel schipbreuk leed in de Tweede Kamer. Ruim vijfduizend personen plaatsten hun handtekening. De provincies Groningen, Gelderland en Zuid-Holland stuurden de meeste adhesiebetuigingen op (elk meer dan duizend), terwijl Limburg, Drenthe en Utrecht met 57, 37 en resp. 3 handtekeningen de geringste respons gaven. Per stad geteld spande Amsterdam de kroon (364), gevolgd door Leiden, Middelburg/ Vlissingen, Zutphen, Rotterdam, Dordrecht, Arnhem, Breda, Deventer, Winterswijk, Groningen en Woerden (97). Den Haag en Utrecht schitterden door een minimale adhesie (2 resp. 1). Verscheidene adressen waren daarnaast afkomstig uit kleine plattelandspplaatsen (Von Santen 1979).

Het petitionnement werd begeleid door felle anti-gouvernementele agitatie in een deel van de pers. Niet alleen "serieuze" kranten als de Arnhemse Courant, de Nieuwe Rotterdamse Courant en in wat mindere mate het Algemeen Handelsblad, maar ook verscheidene "sensatieblaadjes" kozen krachtig partij voor de vernieuwingsgezinde beweging. Sommige riepen op tot het inzenden van steunbetuigingen voor de parlementaire wijzigingsplannen (zie Rüter 1950: 149-240). Evenals de ingezamelde handtekeningen vertoonden de oppositionele persorganen een behoorlijke geografische spreiding (zie Beekelaar 1964; Robijns 1967). De nationale overheid sloeg de handtekeningenactie met argusogen gade. Zij spoorde de provinciale gouverneurs aan om ambtenaren, bij wie een "neiging tot dadelijke bemoeiing" werd bespeurd of vermoed, terecht te wijzen (Rüter 1950: 151). Verschillende gezagsdragers deden hun best om mensen te weerhouden van ondertekening. Een minister greep een enkele keer in om de benoeming tegen te houden van een functionaris die een adhesie-adres had gesigneerd (Rüter 1950: 240, 246-254, 349). Deze wijze van reageren deed de overtuiging ontstaan dat ondertekening een plaats op een "zwarte lijst" garandeerde. Hoewel "veele omstandigheden zoiets deden gelooven", zou zo'n register niet hebben bestaan (De Bosch-Kemper 1882: 88; zie ook Von Santen 1979: 149, 150).

De petitiebeweging van 1845 stimuleerde de politieke bewustwording in het land. Ze legde de basis voor verscheidene liberale kernen (Boogman 1978: 48; Von Santen 1979: 116). Een daarvan was de in januari 1846 opgerichte Amstelsociëteit. Deze vereniging was gevestigd in Amsterdam, maar kende een relatief groot aantal leden buiten de stad. Eind 1847 bedroeg het totale ledental 145, 94 daarvan waren "buitenlid". Laatste waren verspreid over 31, tamelijk verstrooid gelegen plaatsen: "van Nieuwe Tonge tot Groningen en van Doesburg tot Den Haag" (Von Santen 1979: 120). Officieel doel van de vereniging was "gezellig verkeer en leerzame wisseling van denkbeelden tot ontwikkeling van openbaren geest en behartiging van vaderlandsche belangen". Deze a-politieke formulering kende verschillende redenen. Principieel motief was de toen heersende overtuiging dat een echte liberaal zich niet door een partij de wet liet voorschrijven. Pragmatische reden was de wens om niet te worden lastig gevallen door een repressieve

overheid. Een geprofileerd politiek programma bleef wellicht ook uit vanwege de uiteenlopende politieke doelstellingen van de leden. Wat hen verenigde was een afkeer van het bestaande régime; volledige overeenstemming over een na te streven alternatief ontbrak (zie Von Santen 1979: 117,118,133,134). Dat de vereniging een staatkundige liberalisering voorstond, lijkt echter onbetwistbaar. Een poging tot uitgifte van een politieke beginselverklaring leverde een concept-manifest op dat zich uitsprak voor grondwetsherziening, openbaarheid, keuze van vrijzinnige personen in het lands-, gewestelijk en plaatselijk bestuur, een "wezenlijke vrijheid van schrijven en spreken" alsmede "eene gematigde vrijheid van onderwijs" (Von Santen 1979: 125). De liberale kleur blijkt ook uit de ledenlijst: zeven van de negen Kamerleden die het grondwetswijzigingsvoorstel van 1844 indienden komen daarop voor. Voorman Thorbecke ontbreekt; de werkelijke reden ervan moet onbekend zijn. De sociëteit boekte succes als kiesvereniging voor stedelijke kiescolleges. Haar kandidaten sleepten in 1847 te Amsterdam alle vacatures in de wacht. Ook in Deventer, Utrecht en Den Haag werden leden van de sociëteit gekozen. Opgemerkt is dat koning Willem II als reactie een - onbeduidende - liberalisering van de grondwet in het vooruitzicht stelde (Von Santen 1979: 118-124).

Na de abrupte politieke metamorfose van de vorst in 1848 (21) en de daarop volgende Amsterdamse opstootjes, nam de Amstelsociëteit een wat andere kleur aan. Ze gaf een manifest uit dat het behoud van maatschappelijke rust bepleitte en het ordelievende karakter van de vereniging onderstreepte. Gesteld werd dat ze van meet af aan een krachtige middenpartij wilde zijn, afkerig van zowel behoudzucht als radicalisme. Met deze proclamatie was de politieke verdeeldheid binnen de sociëteit allerminst van de baan. Een heftige twist ontwikkelde zich tussen de principieel-liberale aanhangers van Thorbecke en de volgelingen van Donker Curtius. Laatste zocht sinds zijn deelname aan de nieuwe regering toenadering tot een conservatiever milieu. Deze onenigheid bewerkstelligde uiteindelijk de ontbinding van de sociëteit in 1851 (Von Santen 1979: 134).

Evenals de Amstelsociëteit trad het Leidse Zaterdaggezelschap op als progressieve kiesvereniging. Anders dan haar Amsterdamse tegenhanger was de club "door gelijkheid van beginsel nauw verbonden". Ze had een plaatselijk karakter, al werd een enkele keer iemand van buiten geïntroduceerd. Het gezelschap werd eind 1846 door Thorbecke opgericht, die haar drie jaar onafgebroken voorzات. In zojuistgenoemd jaar bestond ze voor circa de helft (negen personen) uit Leidse buitenleden van de Amstersociëteit (Beekelaar 1964: 34; Von Santen 1979: 141).

Tot zover de beschrijving van de liberale oppositiebeweging die de gegevens levert waaraan de bourgeoisie-interpretatie wordt getoetst. Zowel het petitionnement als de genoemde clubs probeerden het soort politieke veranderingen te realiseren waar de doorbraak van 1848 uit bestaat. Geen ervan bracht die ommekeer echter onmiddellijk tot stand. Er wordt hier dus alleen onderzocht of modern-kapitalistische industriëlen deelnamen aan acties die het voorspel vormden van "1848". (Dit feit laat dus een andere beperking zien van het onderzoek; zie ook paragraaf 6.4.1)(22).

6.4.4 De uitkomsten van het onderzoek

Raadpleging van het Archief van de Tweede Kamer op het Algemeen Rijksarchief te Den Haag maakte het mogelijk te achterhalen wie van de onderscheiden modern-kapitalistische industriëlen het landelijke petitionnement

ondertekenden. Het historisch materiaal geeft per plaats de ingezonden handtekeningen. De ontcijfering van die signaturen was overigens niet altijd gemakkelijk (23). Van alle 52 geselecteerde modern-kapitalistische groot-industriëlen bleken er 2 een handtekening te hebben ingestuurd (Jordaan uit Enschede en Dudok van Heel uit Amsterdam, zie noot 20). De respons onder de "klein-industriëlen", die stoomkracht gebruikten, was eveneens gering: 7 van de 71 (de totale aantallen industriëlen slaan op het tijdvak december 1844- mei 1845). Opvallend hierbij is dat 3 daarvan uit Enschede kwamen (Een moderne ondernemer uit die plaats signeerde niet).

De namen van de leden van de Amstelsociëteit en het Leidse Zaterdaggezelschap geeft Von Santen (1979). Zijn lijsten zijn naar plaats ingedeeld en geven voor zover mogelijk de beroepen weer (Veel leden van beide clubs oefenden het beroep van koopman of advocaat uit). Geen enkele modern-kapitalistische ondernemer bleek lid van die politieke organisaties.

Deze resultaten laten zien dat de sterkere beproeving van de bourgeoisie-these (stoomkracht en grootbedrijf) niet positiever uitvalt dan de zwakkere test (alleen stoomkracht). De uitkomsten spreken dus bijna onverdeeld de stelling tegen dat de eerste modern-kapitalistische industriëlen in Nederland ijverden voor democratisering.

Het ligt voor de hand om deze conclusie op te vatten als een weerlegging van de bourgeoisie-verklaring. Deze kwalificatie roept echter wel een paar kanttekeningen op. Zo is er formeel geen cesuur aangegeven die de overgang markeert tussen bevestigd en weerlegd zijn. Is de these nu gefalsificeerd als er ook maar één industrieel geen handtekening had geplaatst en/of niet lid was geweest van de politieke vereniging? Bestaande formuleringen van de bourgeoisie-these geven op een dergelijke vraag geen antwoord. Deze zeggen alleen dat de bourgeoisie zich inzette voor liberaal-democratische hervormingen; of het bepaald lidwoord "de" op ieder lid van die categorie slaat, is een open vraag. Wanneer zij outkennend wordt beantwoord, bestaat er grond voor de bewering dat de uitkomst van dit onderzoek helemaal geen weerlegging impliceert van de bourgeoisie-these. Er kan dan immers worden beargumenteerd dat deze uitspraak niet geldt voor alle categorieën van de burgerij (24). Het is mogelijk dat men de these bijvoorbeeld al bevestigd acht als een niet-industriële component van de bourgeoisie "voldoende" blijkt geeft van de voorspelde politieke opstelling. Wat tegen deze uitleg pleit, is de in de bourgeoisie-these opgesloten omschrijving van burgerij als draagster van de kapitalistische ontwikkeling. Wanneer het, zoals hier, gaat om de modern-kapitalistische variant van dat proces, is er veel voor te zeggen om in ieder geval dat deel van de bourgeoisie te onderzoeken dat daaraan rechtstreeks vorm gaf (25) Maar ook wanneer deze tegenwerping overtuigt, is het mogelijk om in de uitslag van dit onderzoek geen weerlegging te zien van de bourgeoisie-these. In navolging van O'Boyle kan men het politiek actief gebleken deel van de intellectuele burgerij (voornamelijk advocaten) beschouwen als spreekbuis van de industriëlen. De laatsten zouden weliswaar voorstander zijn geweest van liberalisering, maar bezaten volgens haar tijd noch geschiktheid om politiek actief te zijn (O'Boyle 1966). Deze uitleg lijkt wat Nederland betreft weinig aannemelijk. Aanwijzingen, dat leden van de intellectuele burgerij voorspraak vormden van de eerste modern-kapitalistische ondernemers, zijn tijdens deze studie niet naar voren gekomen. Daarbij valt erop te wijzen dat het plaatsen van een handtekening een uiterst simpele en weinig tijdrovende zaak was. Dat geldt tot op grote hoogte ook voor de verwerving en het aanhouden van een lidmaatschap van genoemde politieke verenigingen. Een andere redenering die de minimale respons onder de moderne industriëlen kan verklaren, verwijst naar

het relatief laag ontwikkeld communicatiesysteem van de jaren veertig: een liberale opstelling zou nagenoeg ontbreken omdat de overgrote meerderheid geen weet had van het petitionnement en de politieke clubs. Hoewel dit argument niet volledig is te ontzenuwen, valt er wel het een en ander tegenin te brengen. Zo besteedde een gedeelte van de pers ruime aandacht aan deze liberale manifestaties. Van politiek geïnteresseerde personen mag worden verwacht dat zij dat medium, indien aanwezig, volgden (Zoals eerder opgemerkt was de vernieuwingsgezinde pers behoorlijk verspreid over Nederland). Daarnaast lijkt het niet gewaagd om te veronderstellen dat deze mensen - ook - via mondelinge contacten over de liberale vernieuwingsbeweging geïnformeerd raakten.

Het ontbreken van actieve steun voor de liberale oppositiebeweging is eveneens te verklaren met behulp van Olsons participatietheorie (Olson 1965). Redenerend volgens die verklaring, gaven de ondernemers niet thuis omdat democratisering een zogenaamd collectief goed was en daadwerkelijk deelname voor hen geen individuele (of selectieve) beloningen opleverde (Industriëlen zouden - anders dan advocaten - geen uitzicht hebben gehad op een aantrekkelijke overheidsbaan ná de politieke machtswisseling: hun bedrijf eiste hen veel te sterk op). Dat verscheidene Duitse modern-kapitalistische fabrikanten wel ageerden tegen een autocratisch régime doet weer afbreuk aan deze uitleg (Zie Zunkel 1962).

Als men op basis van de onderzoeksuitkomst inderdaad aanneemt dat een politiek-liberale voorkeur grotendeels ontbrak onder de Nederlandse ondernemerscategorie, is daarvoor volgende verklaring te geven. Anders dan formuleringen van bourgeoisie-interpretaties suggereren, kunnen de Nederlandse industriëlen wel eens de - niet onjuiste - overtuiging hebben gehad dat de nationale overheid in de persoon van Willem I de ontwikkeling van het moderne kapitalisme welgezind was (Zie: Boot 1935; Sneller 1937; Van den Eerenbeemt 1965). Velen van hen verwelkomden dat beleid misschien vanuit de overtuiging dat alleen overheidssteun hen kansen op economische ontplooiing bood. Een andere reden was wellicht het besef dat men daadwerkelijk profiteerde van de regeringspolitiek (Het bewind van Willem I eindigde trouwens al in 1840).

Bovenstaande en andere onderzoeksresultaten overziend, wordt geconcludeerd dat er wel wat schort aan de uitspraak, die bepaalde democratische omwentelingen uit het verleden toeschrijft aan het ijveren van een kapitalistische bourgeoisie (Zie ook Sawyer 1952; Organski 1965; Smith 1966; Cobban 1967; Collins 1975; Bendix 1968; Stearns 1978; Best 1980)(26). Deze gevolgtrekking zegt overigens niets over de uitspraak dat economische groei (achteruitgang) het democratisch niveau van een samenleving doet stijgen (dalen). Het ging in dit hoofdstuk immers uitsluitend om toetsingen van de bewering, dat de bevolkingsgroep die de ontwikkeling van een kapitalistisch-industrieel stelsel droeg, zich sterk maakte voor democratische hervormingen.

Volgend hoofdstuk pakt de draad van de hoofdstukken 4 en 5 weer op: het gaat in op de bevinding dat economische groei (achteruitgang) soms wel en andere keren niet een stijging (resp. daling) van het democratisch niveau bevordert.

Hoofdstuk 7: Theorieën die confirmaties én falsificaties aangeven voor de economische verklaringswijze

Voorgaande hoofdstukken lieten zien dat de economische verklaringswijze allerm minst onverkort houdbaar is. Naar aanleiding daarvan concentreren de laatste drie hoofdstukken zich op geformuleerde kritieken bij (bepaalde versies) van die democratiebenadering (In feite gaat het om commentaren bij bepaalde elementen van de moderniseringstheorie). Dit hoofdstuk behandelt de vraag waarom economische vooruitgang soms wel en andere keren niet democratisering bevordert (Een enkele keer wordt ook expliciet aangegeven waarom economische achteruitgang wel eens een toename van het democratische niveau zou kunnen oproepen) (1). De overige twee hoofdstukken richten zich op verklaringen, die democratieverschillen uitsluitend toeschrijven aan niet-economische factoren.

7.1 Inleiding

Uitspraken, die "begrijpelijk" maken waarom er falsificaties bestaan voor de bewering dat economisch ontwikkelingspeil positief samenhangt met democratisch niveau, beantwoorden doorgaans alleen de vraag wanneer economische vooruitgang wel, en wanneer niet, democratisering bevordert.

Al voordat de stroom van empirische toetsingen bij de economische verklaring haar hoogtepunt beleefde, tekende zich een neergang af van de denkrichting, die er de achtergrond van vormde. Bij dat "moderniseringsdenken" constateerde Eisenstadt in 1964 het volgende:

"The optimism which guided much of the concern with many of the studies of underdeveloped areas or new nations, and which assumed that these countries were advancing - even if slowly and intermittently - towards full-fledged modernization and continuous growth, has lately given way to a much more cautious and even pessimistic view."
(Eisenstadt 1963/64: 345).

Dat pessimisme schreef Eisenstadt voornamelijk toe aan het feit dat in vele jonge naties constitutionele regimes plaats maakten voor "autocratische" en "(semi-)autoritaire" politieke stelsels. Ontwikkelingen in Indonesië, Pakistan, Burma en Soedan waren de belangrijkste elementen van die trend. Deze "breakdowns of modernization" zijn volgens Eisenstadt niet afwijkend van "andere, recentelijk misschien vergeten, ontwikkelingen uit de moderniseringsgeschiedenis". De auteur verwijst daarbij onder andere naar de succesvolle opkomst van fascisme en nazisme in de jaren twintig en dertig (1963/64: 345,348,349). Soortgelijke kritiek op het moderniseringsdenken formuleerde Huntington een jaar later. Modernisering trad in Azië, Afrika en Latijns-Amerika weliswaar ontegenzeggelijk op in de vorm van urbanisering, verbreiding van educatie en economische groei, maar het optreden van democratische ontwikkelingen was op zijn "best" twijfelachtig (Huntington 1964/65: 391).

Voor Latijns-Amerika-deskundigen verloor het moderniseringsdenken in de jaren zestig krachtig aan geloofwaardigheid door staatsgrepen in Brazilië (1964) en Argentinië (1966) (O'Donnell 1973; Cardoso: 1979: 33; Collier 1979: 3, 4; Stepan 1966: 225). Deze regimewisselingen luidden op dat continent

een "autoritaire wending" (2) in, die Hirschman deed opmerken dat er geen groter contrast mogelijk was tussen "de hoopvolle doctrine van gisteren" (de "moderniseringstheorie") en de "zwarte realiteit van vandaag de dag". Niet industrie en vrijheid, zoals De Tocqueville beweerde, hangen positief met elkaar samen, maar industrie en martelpraktijken, althans in de recente geschiedenis van Latijns-Amerika (Hirschman 1979: 62,63). Uitspraken met een verwante strekking deed O'Donnell; hij trok grote aandacht met de stelling dat economische modernisering vanaf een bepaald punt juist de vestiging bevordert van "bureaucratisch-autoritaire" regeringen (O'Donnell 1973).

Een vorig hoofdstuk merkte reeds op dat de afwijzing van het moderniseringsdenken inclusief haar economische democratieverklaring, niet alleen gebeurde op grond van empirische falsificaties. Die theorie werd ook afgevoerd omdat ze de belangen zou behartigen van het Amerikaanse (Westerse) kapitalisme en imperialisme (Zie Bodenheimer 1971; Moskos & Wendell Bell 1967; Tipps 1973; Chirot 1981). In het verlengde van deze kritiek ontwikkelde zich de "dependentietheorie", die zich fel kantte tegen de gedachte dat economische groei in de "derde wereld" democratisering bevorderde (Frank 1967,1969; Fagen 1977; Chirot 1977,1981; Cardoso 1977; Cardoso & Faletto 1979; Bollen 1983). Nadere informatie over deze stroming geeft de volgende paragraaf.

7.2 Overzicht van alternatieve verklaringen

Sommige theorieën die vertellen wanneer economische vooruitgang wel, en wanneer niet, democratisering stimuleert, zijn relatief sterk persoonsgebonden. Andere hebben zoveel met elkaar gemeen dat zij hier als deel van een stroming worden gepresenteerd. Globaal gesproken bestaan er twee van dergelijke orientaties: de "theorie van de late economische ontwikkeling" en zojuistgenoemde "dependentietheorie" (3). Hieronder passeert eerst een aantal persoonsgebonden verklaringen de revue.

7.2.1 Staley

Reeds tijdens de nog prille bloei van de moderniseringstheorie, formuleerde Staley een kritiek op haar veronderstelling dat economische vooruitgang in "onderontwikkelde" landen democratisering oproept (Staley 1954). Drie soorten omstandigheden zijn er volgens hem voor verantwoordelijk of economische groei al dan niet een democratiserende werking uitoefent. De eerste is de "culturele erfenis" van een land op het tijdstip van de economische take-off. Als de cultuur van een natie dan gehoorzaamheid beklemtoont, is de kans op democratisering gering. De tweede factor is de "wereldomgeving": krenking van de nationale eer roept in een natie gemakkelijk antidemocratische bewegingen op (1954: 86-90). Een andere factor heet "ontwikkelingspatronen". Zij verwijst naar de manier waarop het economische moderniseringsproces tot stand komt en naar soort maatschappelijke veranderingen dat erdoor wordt opgeroepen. Hoe sterker, aldus Staley, allerlei bronnen van politieke macht worden verbreid over de underdogs des te groter de kans dat een samenleving de democratische weg inslaat (1954: 223). Tot die hulpbronnen rekent Staley: "education, energy (health), skills, money, experience in management or group leadership, self-confidence, initiative, and some degree of economic independence (in the sense of not being completely dependent for the opportunity to make a living on the will of a landowner, or the group in control of the government, or any particular employer)" (Staley 1954: 90,223). Economische onafhankelijkheid

wordt bevorderd door een spreiding van landbezit, het bestaan van kleine of middelgrote ondernemingen en door het scheppen van een verscheidenheid aan banen (1954: 223). Het stelsel van de vrije, decentrale ondernemingswijze produktie is democratievriendelijk omdat het de bases van politieke macht verbreedt en een "responsible" en "self-reliant" "citizenry" in het leven roept (1954: 305). De vorming van een gespleten nationale economie, waarin alleen de exportsector zich ontwikkelt, heeft een afwijkend effect:

"It provides no large group of self-reliant, independent merchants, or progressive and prosperous farmers, or skilled workmen and managers-people who feel that they have a good chance to get ahead, who have a stake in orderly progress, and who also have the education and social skills to be effective politically in other ways than as members of a shouting mob" (1954: 291).

Staley's beantwoording van de vraag waarom industrialisering soms wel, en andere keren geen democratiserende werking uitoefent, bevat verder de bewering dat een concentratie op de produktie van "lichte" consumptiegoederen, relatief bevorderlijk is voor een democratische ontwikkeling (1954: 305).

7.2.2 Dahrendorf

Ook Dahrendorf zette zich af tegen de stelling dat economische modernisering resulteert in de vestiging van democratische instituties. Wel kent hij een grote politieke betekenis toe aan het industrialiseringsproces:

"It is only at this point that a society decides which political path it is going to take... At the very least, industrialization is the great filter through which the history of a society has to pass before it faces the modern problem of liberalism" (1969: 32).

In concreto houdt de auteur zich bezig met de vraag waarom Duitsland in een betrekkelijk jong verleden wel een krachtige industrialisering, maar geen democratisering doormaakte. Oorzaak daarvan zijn vijf kenmerken van het Duitse industrialisatieproces. De eerste is de aanwezigheid van omvangrijke economische eenheden; op het terrein van goederenproduktie en geldverschaffing was grootschaligheid troef. Gevolg daarvan was de vorming van een machtige maar kleine groep industriële leiders, die geen ruimte liet voor de groei van een "traditionele liberale infrastructuur met haar middelgrote ondernemingen en bourgeois-entrepreneurs" (1969: 35). Tweede karakteristiek was een overheid die de belangen van de Duitse industriële ontwikkeling krachtig behartigde. Dahrendorf merkte hierbij op dat die regering werd geleid door personen met een "pre-industriële" afkomst en politieke ideologie. Diezelfde staat was op grote schaal eigenaar van produktiemiddelen en zij trad de Duitse werknemers patriarchaal tegemoet (Kenmerken drie en vier). Het laatste - en mogelijk meest belangrijke - kenmerk was de sterke gerichtheid van het industrialiseringsproces op de belangen van de eigen natie. Samenvattend stelt Dahrendorf dat de industrialisering in Duitsland allerminst zuiver kapitalistisch was: privé-bezit van de produktiemiddelen met de bijbehorende gedecentraliseerde beslissingsstructuur en het winstmotief waren zwak ontwikkeld. Wilhelmisch Duitsland kende wel een industriële, maar geen kapitalistische economie. Mogelijke oorzaak daarvan is Duitslands relatief late industrialisatie. Die staat zag zich daardoor genoodzaakt om snel te industrialiseren en dat kon alleen onder strakke leiding van de overheid. Als gevolg daarvan bleef de ontwikkeling van een omvangrijke en zelfbewuste bourgeoisie uit. Die laatste categorie

zou, zo luidt Dahrendorfs impliciete veronderstelling, democratisering hebben bevochten (1969: 35-42). De "klassieke burgerij" had, aldus dezelfde auteur, een democratisch stelsel nodig om haar economische positie uit te bouwen en veilig te stellen (1961: 269).

7.2.3 De Schweinitz

Dat industrialisering slechts onder bepaalde omstandigheden democratisering oproept, is verder beweerde door De Schweinitz (1964). Ondertitel van zijn publicatie is de vraag waarom industrialisering in de twintigste eeuw niet langer de vestiging van democratische politieke instituties bevordert. Voor die eeuw moet deze relatie dus wel hebben bestaan (1964: 4,5). In een subsistence komt, aldus de schrijver, democratie niet voor. Dat is zo omdat er niet kan worden voldaan aan twee vereisten: "the rationality of the individual" en "a consensus concerning fundamental values that is widely enough shared to make the outcome of the issues subject to majority decision" (1964: 23). Genoemde rationaliteit wordt aangekweekt door educatie; ze brengt communautaire vermogens (zoals schrijven en lezen) tot ontwikkeling en brengt daarnaast het besef bij dat mensen hun omgeving kunnen veranderen (1964: 24) (4). Een "minimum-economie" kan niet voldoen aan de eerste vereiste, omdat ze niet in staat is om daarvoor voldoende geld vrij te maken. Economische vooruitgang schept die mogelijkheid wel (1964: 26,27). In een "primitieve" economie kan evenmin de vereiste van consensus worden gerealiseerd. In die situatie wordt weinig verdiend en men kan er zijn economische positie alleen ten koste van anderen verbeteren. De aanwezige drang tot materiële vooruitgang bestaat impliceert dus het bestaan van een conflictueuze situatie (1964: 28). Als economische groei een aanvang neemt, zal een systeem van vaste prijzen ingang vinden, zodat de rivaliteit in het economische leven afneemt (1964: 30). Ook geeft een "high income-economy" ruimte om conflicten tussen werkgevers en werknemers via "collectief onderhandelen" op te lossen (5). Daarmee is, aldus de schrijver, een stap gezet op weg naar een meer democratische samenleving: "For it is easier to maintain intransigent, hostile, and irreconcilable views about one's opponent when one does not have to negotiate with him" (1964: 33, 34).

De vereisten van rationaliteit en consensus worden niet automatisch vervuld in een economisch hoog ontwikkelde maatschappij en deze constatering ligt voor de schrijver ten grondslag aan zijn centrale probleemstelling hoe het mogelijk is dat economische vooruitgang vroeger wel, en later niet meer democratisering kon oproepen (1964: 23,34).

Bij de beantwoording van deze vraag wordt veel aandacht gegeven aan de manier waarop overheden de opkomende arbeidersbeweging tegemoet traden. Een opstelling, die de vorming van autonome organisaties toestond, vergrootte de kans op democratisering: zij bevorderde een zelfbewuste houding onder de politieke underdogs. Een "totalitaire" overheidsreactie, die de ontwikkeling van een vrije arbeidersvereniging tegenhield, kweekte daarentegen onderdanige attitudes aan (1964: 60-61). Overheden van landen, die relatief vroeg industrialiseerden, volgden, aldus de schrijver, veelal een tolerante aanpak, terwijl regeringen van naties die betrekkelijk laat industrialiseerden, een totalitaire opstelling prefereerden. Oorzaak hiervan is het feit dat "late" industrialiseringsprocessen een relatief groot maatschappelijk onbehagen opriepen. Industriële "laatkomers" bezaten bijvoorbeeld betrekkelijk lage sterftcijfers, waardoor zij kampten met een werkgelegenheidsprobleem. Daarnaast maakten deze naties snel gebruik van kapitaalintensieve groeiethoden, waardoor de produktie van consumenten-goederen lange tijd ten achter werd gesteld. Verder zouden inwoners van die

landen zich oriënteren op het - veel hogere - welvaartsniveau van de sterker ontwikkelde landen. Allemaal verschijnselen die volgens De Schweinitz een krachtige onvrede wekten onder de politieke underdogs (1964: 65-68).

Een autoritaire overheidsreactie op dat onbehagen werd mede ingegeven door de hoog ontwikkelde technologie op het terrein van fysieke gewelddsmiddelen en communicatiemedia. Zij gaf politieke elites een sterke machtspositie en was zo eveneens verantwoordelijk voor hun onwil om democratisering door te voeren (1964: 60-64,71,72).

Tot zover het eerste deel van De Schweinitz' studie ("The Argument"). Hoofdmoot van het andere deel ("The Evidence") zijn beschrijvingen van economische en politieke ontwikkelingen in een viertal landen. Zij moeten steun geven aan de bewering dat het antwoord van de overheid op het "arbeidersprobleem", het democratische niveau van het staatsbestel bepaalde. Gebeurtenissen in Engeland, de U.S.A., Duitsland (tolerant optredende overheden) en Rusland (Sowjet-Unie) (een repressieve aanpak) bevestigen die uitspraak, aldus de schrijver. Dat er echter veel voor te zeggen valt om "Duitsland" als een weerlegging te beschouwen, lijkt ook De Schweinitz te beseffen (1964: 179,180,185,262).

In De Schweinitz' toelichting hierop duiken overigens ook niet eerder genoemde verklaringen op. Een factor, die de schrijver een sterk gewicht toekent, is "the web of involvement in world affairs": hoe meer een natie te maken krijgt met "foreign problems, issues, and crises", des te gemakkelijker kunnen en zullen politieke leiders democratisering tegenhouden. Omdat "industriële laatkomers" relatief sterk deel uitmaken van internationale afhankelijkheidssystemen, is het verklaarbaar waarom democratisering voor hen zo'n zware opgave was (1964: 186-188).

Een andere verklaring daarvan verwijst naar de manier waarop het industrialisatieproces wordt gestuurd: een door particulieren geleide industrialisering roept democratisering op, terwijl de kans daarop veel geringer is als de overheid de leiding van het economische vooruitgangsproces in handen heeft. Veronderstellend dat industrialisatie in de ontwikkelingslanden een overheidsaangelegenheid is, acht de auteur er de kans op democratie zeer gering (6)(1964: 184,262,266,267).

7.2.4 Kautsky

Dat industrialisering in "ontwikkelingslanden" geen democratisering tot gevolg heeft, schrijft Kautsky toe aan het feit dat de industriële ontwikkeling er van buitenaf is ingeplant (1972: 48).

"Modernisering van binnenuit" betekent voor hem dat uitsluitend "autochtonen" het industrialisatieproces op gang brengen en verder dragen. Deze modernisering verloopt, in tegenstelling tot de externe, zonder schokken (1972: 44,45).

Kautsky's uitwerking van de stelling dat de twee soorten modernisering uiteenlopende politieke systemen oproepen, kent een beslissend belang toe aan het al dan niet aanwezig zijn van een omvangrijke klasse autochtone entrepreneurs. Leden van die bevolkingscategorie in "westerse" landen, maakten eertijds personen uit de aristocratie financieel van zich afhankelijk en wisten daardoor een zekere democratisering af te dwingen (1972: 49, 50) (Aanvankelijk, zo voegde Kautsky hieraan toe, neigde de burgerij er toe om, vanuit een materieel eigenbelang motief, gemene zaak te maken met de hogere aristocratie)(1972: 53,54). Een andere maatschappelijke categorie die Kautsky verantwoordelijk houdt voor de totstandkoming van democratische bestuursvormen in westerse samenlevingen is de arbeidersklasse (1972: 54,55).

In de zogenaamde ontwikkelingslanden waar het moderniseringproces van buitenaf wordt geïnitieerd, spelen volgens de auteur, noch de burgerij, noch de arbeidende klasse de zojuistgenoemde rol. Vanbuitenaf ingevoerde industrialisatie brengt met zich mee dat de binnenlandse klasse entrepreneurs klein van omvang is en dat zij wegens een anticommerciële klimaat een gering prestige geniet. Op grond hiervan zou de moderne bourgeoisie in de ontwikkelingslanden een geen politieke functie van betekenis vervullen (1972: 119). Industrie-arbeiders zullen er hun grieven gemakkelijk richten aan het adres van buitenlandse werkgevers en dragen zodoende bij tot een nationalistische cultuur die het ondemocratische staatsbestel gemakkelijk bestendigt, aldus Kautsky (1972: 57,115,116).

Democratisering in ontwikkelingslanden is ook niet te verwachten van de zogenaamde "modernizers", relatief goed opgeleiden die het politieke en economische leven vanuit het centrum met harde hand (willen) sturen (1972: 168). Anderzijds doet een succesvolle industrialisering de categorie van managers, ingenieurs en wetenschapsmensen zowel qua omvang als macht toenemen waardoor wel eens een zekere verzachting van het regime kan optreden. Laatstgenoemde, politiek ongevaarlijke, groep heeft namelijk behoefte aan decentralisatie en laat overwegingen van efficiency zwaar wegen (1972: 194-196). Daarnaast wijst Kautsky erop dat conflicten binnen de groep "modernizers" een mobilisering van groepen underdogs met zich mee brengen. Mogelijk resultaat daarvan is een politieke patstelling die na verloop van tijd wel eens geïnstitutionaliseerd kan worden (1972: 197-200; zie Kautsky 1963: 114).

7.2.5 Moore Jr.

Barrington Moore's "scherpe kritiek op de simplistische en etnocentrische moderniseringstheorieën die sociologen en economen ... bedacht hadden" (Van Rossem 1979), is wel aangeduid als de "belangrijkste recente bijdrage" tot de beantwoording van de vraag waarom samenlevingen naar democratisch niveau verschillen (Tumin 1982: 143). Anderen prezen zijn Social Origins of Dictatorship and Democracy (1966) niet minder uitbundig: "a classic in the field of comparative politics" (Potter et al 1974: 5), "a landmark in comparative history" aldus Vann Woodward (1967: 453) (7). Grondgedachte van Moore's studie is de bewering dat "modernisering" niet één, maar verscheidene "routes" kent (1966: 159). Naast een burgerlijk-democratische, onderscheidt Moore een communistische en een fascistische "weg". Tevens liet hij zien dat een in economisch opzicht laag ontwikkelde natie kan uitgroeien tot een relatief democratische samenleving. Voorbeeld daarvan is India.

Moore wil verklaren waarom Engeland, Frankrijk, de U.S.A. en India de democratische richting ingesloegen en waarom het economische moderniseringsproces van Duitsland, Japan, Rusland en China in totalitaire regeringsvormen uitmondde (Moore karakteriseert de politieke regimes van die naties dus op een enkelvoudige manier: voor Duitsland geldt alleen het Wilhelmijnische en nationaalsocialistische staatsbestel en niet de relatief democratische Weimar-constitutie; voor Frankrijk wordt geabstraheerd van het autoritaire bewind van Napoleon III).

Moore's verklaringsvraag beperkt zich met opzet tot een aantal grote mogendheden. De staatkundige ontwikkeling van kleine landen zou vanwege hun economische en politieke afhankelijkheid voornamelijk extern worden bepaald. Een democratieverklaring die zowel voor beide typen naties geldt, is volgens de auteur wellicht zo "breed" dat ze tegelijkertijd nietszeggend is: "abstractly platitudinous" (1966: X)(8).

Moore's verklarende beschouwingen kenmerken zich sterk door aandacht voor de machtsposities die maatschappelijke categorieën ten opzichte van elkaar innamen. De groepen waar het om gaat zijn de grote landeigenaren, de kleine boeren ("peasantry"), de stedelijke burgerij en de centrale overheid. De schrijver heeft daarbij steeds oog voor het type relaties die deze eenheden met elkaar onderhielden of konden aangaan. Het al dan niet totstandkomen van bepaalde coalities bepaalde volgens Moore de loop van de politieke ontwikkelingen in sterke mate.

Moore formuleert zijn "algemene" democratietheorie nadat hij natiegewijs verklaringen heeft gegeven voor democratische ontwikkelingen. Dat deze afzonderlijke verklaringen niet steeds parallel lopen aan de algemene theorie, onderkent Moore (1966: XIV). Die "algemene" verklaring bevat "the main conditions that have apparantly been most important for the development of democracy..." (1966: 430). Hoewel Moore vijf "voornaamste" voorwaarden opsomt (1966: 430-431) zijn er in feite meer. Ook economische ontwikkeling - in het bijzonder industrialisering - en de vorming van een burgerij ("no bourgeois, no democracy"; 1966: 418) zijn noodzakelijke condities voor een democratische ontwikkeling. Overigens stelt Moore dat alleen de aanwezigheid van een krachtige bourgeoisie het bewuste politieke effect kon sorteren. Een zwakke burgerij zocht aansluiting bij het politieke establishment en maakte daarmee democratisering onmogelijk. De overige vijf condities voor de vorming van een democratisch stelsel zijn de volgende:

- 1) de ontwikkeling van een evenwichtssituatie tussen de overheid en de landaristocratie ("a balance to avoid too strong a crown or too independent a landed aristocracy"; 1966: 430). Ook merkte Moore op dat "a decisive precondition for modern democracy has been the emergence of a rough balance between the crown and the nobility, in which the royal power predominated but left a substantial degree of independence to the nobility"; 1966: 417 (Een specificatie van situaties waarin de kroon te sterk en de landelite te zwak is, ontbreekt).
- 2) een door de landaristocratie of boerencategorie tot stand gebrachte omschakeling op een toepasselijke ("appropriate") vorm van commerciële landbouw (1966: 430). Achter deze voorwaarde steekt de gedachte dat commercialisering in de agrarische sector het aantal boeren in de samenleving terugdringt en zo een anti-democratisch potentieel verzwakt (1966: 426, 107).
- 3) een verzwakking van de politieke positie van de landaristocratie (1966: 431); hoe sterk die verzwakking moet zijn is niet aangegeven.
- 4) het achterwege blijven van een coalitie van landelite en burgerij tegen boeren en arbeiders (1966: 431). Opmerkingen van Moore elders in de tekst suggereren dat deze conditie niet van toepassing is voor de vroege fase van economische modernisering (1966: 109, 424; Femia 1972: 27-29).
- 5) een revolutionaire breuk met het verleden (Moore, 1966: 431). Femia licht deze conditie als volgt toe: "...the revolution must, in the final analysis, constitute a victory of bourgeois elements over those representing pre-capitalist values, institutions and modes of production" (1972: 23) (Moore spreekt van een "political plague of a peasant question"; 1966: 426)

Hoewel men de bovenstaande condities meestal beschouwt als Moore's integrale democratieverklaring (zie Salamon 1970-71; Femia 1972; Mey 1972; Tumin 1982), bevat Moore's tekst nog andere uitspraken waarmee het ontstaan van democratische samenlevingen wordt verklaard. Een aantal daarvan wordt hier in probabilistische termen weergegeven: hoe sterker de economische bedrijvigheid in een samenleving gedragen wordt door privé-personen (hoe minder door de overheid), des te groter de kans op een democratische ontwikkeling (1966: 7,13,38,39,50,57, 153,177); hoe zwakker het bestuurs- en juridisch apparaat van de overheid, des te groter de kans op een democratische ontwikkeling (1966: 14,254,441,444,); hoe minder de burgerij voor de

ontplooiing van haar economische activiteiten is aangewezen op de medewerking van de regering en/of de landaristocratie, des te groter de kans op een ontwikkeling in democratische richting (1966: 34,153,177,187,286,287, 298,416, 437,444); hoe zwakker het leger van de overheid, des te groter weer de kans op de genoemde politieke ontwikkeling (1966: 14,254,441,444); hoe minder een natie tijdens het proces van economische modernisering in politiek-militair opzicht wordt bedreigd door een buitenlandse mogendheid, des te groter de kans op de vorming van een democratisch staatsbestel (1966:140); hoe sterker het feodale verleden van een natie zich kenmerkt door de aanwezigheid van vrijwillig gekozen relaties - en hoe minder status en militaire loyaliteit werden beklemtoond - des te groter de kans op democratisering; als een nationale bourgeoisie zich gedwongen voelt om front te maken tegenover een of meer niet-gouvernementele groepen (bijvoorbeeld de "arbeidersklasse") en als de overheid haar enige mogelijke coalitiepartner is, blijft democratisering eerder uit (1966: 140,445).

In weerwil van de uitbundige lof die Moore's Social Origins werd toegeswaaid, heeft zijn democratieverklaring een paar ernstige gebreken. Een aantal condities is zo weinig precies geformuleerd, dat ze de theorie gemakkelijk kunnen immuniseren (9) (Zie Salamon 1970: 99-100). Daarnaast is er nog eens op te wijzen dat de verklaringen per natie niet zelden afwijken van de algemene democratietheorie (In het geval van India, bijvoorbeeld, ontbreken condities no. 1,2 en 5; Moore vult deze omissie aan met de opmerking dat de Indiase democratie ook nog allerm minst stevig is gegrondvest (1966: 430,431).

Zowel de democratietheorie van Moore als die van Dahrendorf - zie hierboven - is via een analyse van sociaaleconomische en politieke ontwikkelingen in Zweden getest. Geen van beide verklaringen bleek op te gaan (Zie Tilton 1974). Castles constateerde dat de boeren in dat land juist een politiek-"progressieve" rol vervulden (1973: 326).

7.2.6 Theorieën van de late economische ontwikkeling

De vraag waarom economische vooruitgang of industrialisering niet altijd het voorspelde effect opriep, is vele keren beantwoord met de uitspraak dat de economische groei op een betrekkelijk laat tijdstip plaats vond. Soms wordt daarmee bedoeld dat dit economische proces als gevolg van die late "take-off" zelf afwijkend was. Andere keren wil men ermee zeggen dat die industrialisatie van de grond kwam onder omstandigheden, die een democratisering bemoeilijkten dan wel regelrecht in de weg stonden. Tot die factoren behoren: "demonstratie-effecten" vanuit landen met een hoger peil van economische ontwikkeling, een relatief krachtige urbanisering en een snel groeiende bevolking. Deze verschijnselen moeten allemaal hebben geleid tot sterke "populistische pressie" ten gunste van een krachtige toename en meer gelijke verdeling van het nationale produkt. Die druk zou de zaak van de democratie geen goed hebben gedaan (De Schweinitz 1964; Rustow 1967; Hirschman 1968; Bollen 1979; Collier 1975; O'Donnell 1973; Huntington 1964/65; Lipset 1981). Als andere democratie-onvriendelijke omstandigheden gelden in dit verband een omvangrijke staatsbureaucratie en een sterke betrokkenheid van de staat bij het economisch proces (De Schweinitz 1964; Chalmers 1970-72; Bollen 1979: 576).

Die theorie van "populistisch pressie in een economie die zich relatief

laat moderniseert", kreeg in de jaren zeventig grote populariteit onder Latijns-Amerika-specialisten. Daarvoor verantwoordelijke publicatie was O'Donnells Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism (1973; zie voor haar invloed Collier 1979). O'Donnells specifiek verklaringsprobleem is de vraag waarom Brazilië in 1964 en Argentinië in 1966, na een periode van krachtige economische modernisering, een forse terugval in democratisch niveau doormaakten. Globaal antwoord daarop is de bewering dat landen, die een eerste fase van industrialisering hebben doorlopen, gemakkelijk een autoritaire regeringsstijl aannemen.

Economische modernisering moet in Latijns-Amerika aanvankelijk een doorbreking van oligarchische regeringsvormen hebben bewerkstelligd. De eerste industrialisatiefase, de produktie van eertijds ingevoerde consumptiegoederen, bracht er een grotere sociale differentiatie onder de bevolking teweeg en spreidde zo de politieke macht, aldus O'Donnell. Resultaat daarvan was de vorming van "populistische" stelsels in Argentinië en Brazilië: regimes waaronder de "urban popular sector" (lagere middenklassen en "arbeidende bevolking") via de vakbonden aanzienlijke invloed uitoefende. Deze regimes bevorderden krachtig de "horizontale" industrialisatie (de produktie van zogenoemde "consumptiegoederen") en trokken ter bevordering van een brede afzet de lonen fors omhoog. Die economische politiek liep volgens O'Donnell stuk toen de importsubstituerende industrialisatie "uitgeput" raakte. De belasting van de exportsector en de krachtig gegroeide behoefte aan in te voeren halffabrikaten en kapitaalgoederen, veroorzaakten grote tekorten aan buitenlands geld. Een sterke binnenlandse consumptiedrang stuwde het prijspeil omhoog. Door een en ander kwam de levensstandaard van grote groepen onder zware druk te staan (O'Donnell 1973: 59-70). Nog belangrijker was in dit verband, aldus de schrijver, het groeiende besef dat de bestaande economische structuur niet toegerust was om de industrialisatie te "verdiepen" (Bedoeld wordt een produktie van "a wide range of raw, intermediate, and capital goods"; 1973: 60-62). Niet alleen de omvang, maar ook de relatief lange "rijpingsperiode", alsmede de technologische vereisten van de benodigde investeringen, noopten in veler ogen tot een drastische economische en staatkundige heroriëntering. Men dacht daarbij aan een politieke "betuiging" van de "populaire sector", die met krachtige looneisen reageerde op de ontstane economische impasse (1973: 70). Deze bevolkingsgroep bleek echter allerminst bereid afstand te doen van hun relatief sterke machtspositie. Gevolg was een scherpe politieke polarisatie die uitmondde in de hierboven genoemde autoritaire ingrepen. De sympathie waarmee velen uit de hogere en middelbare lagen de regimewisselingen begroetten, kwam volgens O'Donnell niet uitsluitend voort uit wrevel over de zelfbewuste economische opstelling van de "populaire sector". Oorzakelijke faktor was naar zijn oordeel ook een sterke vrees voor een herhaling van het type revolutie dat op Cuba had plaatsgevonden (1973: 72). Daarnaast wijst hij op de gestage inkomensdaling onder de "brede gesalarieerde middenklasse". Die categorie reageerde daarop met een appèl op "law and order" (1973: 73).

O'Donnell kent verder bijzonder belang toe aan het verschijnsel dat de "modernisering" een brede categorie "technocraten" in het leven riep. Die functionarissen, werkzaam bij bedrijfsleven en overheid, praatten elkaar de overtuiging aan dat zij veel konden bijdragen tot de oplossing van allerlei maatschappelijke problemen. Hun expertise vond naar eigen oordeel de ruimste toepassingsmogelijkheden onder een autoritair bewind. Technocratenassociaties vervulden een "cruciale" rol bij de staatsgrepen van 1964 en 1966, aldus de auteur (1973: 81,86,87-88). Dat O'Donnell de twee nieuwe regimes in Zuid-Amerika niet alleen autoritair, maar ook bureaucratisch noemt heeft mede te maken met de vooraanstaande rol die groepen "technocraten" daarin vervulden.

De bewering dat het late tijdstip van de economische ontwikkeling (mede) verantwoordelijk is voor het uitblijven van voorspelde democratische ontwikkelingen, is door Bollen (1979) "wereldwijd" getest. Het tijdstip waarop de economische modernisering inzette stelde hij op twee manieren vast. Enerzijds door bepaling van "the approximate year at which the consolidation of modernizing leadership occurs and is the first step in the development process" (10), anderzijds door gebruikmaking van resultaten van Rostow's en Collier metingen (11). De aldus verkregen jaartallen werden afgetrokken van het cijfer 1966. Democratisch niveau was door Bollen vastgesteld aan de hand van de criteria "volkssouvereiniteit" en "politieke vrijheden" (Zie hoofdstuk 1 van dit boek). Met constanthouding van economisch ontwikkelingspeil, bleek het verband tussen "time of development" en politieke democratie in 1965 weliswaar negatief, maar veel te zwak om de "theorie van de late ontwikkeling" te bevestigen (De regressiecoëfficiënt was de helft van de bijbehorende standaardfout). Niveau van economische ontwikkeling bleek wel significant, en in de voorspelde richting, te correleren met de afhankelijke variabele. Om na te gaan of zijn uitkomst (mede) veroorzaakt was door multicollineariteit (12), herhaalde Bollen het onderzoek op basis van random steekproeven uit de onderzochte negenenennegentig landen (1979: 581, 582). De uitkomsten hiervan weken niet principieel af (1979: 582) (13).

Hoewel de "theorie van de late economische ontwikkeling" niet voorkomt in Van Snippenburgs studie (1986), impliceren zijn regressies over ruim vijftig landen, een test van die democratieverklaring. Onder constanthouding op niveau van economische ontwikkeling, handelsafhankelijkheid en vakbondsterkte, bleek "duur van de modernisering" (14) een onbelangrijke samenhang te vertonen met "liberale democratie". Laatste variabele werd gemeten in termen van zeggenschap en individuele vrijheidsrechten (Zie voor de gebruikte democratie-indexen bijlage 3 van dit boek) (1986: 57-61, 79-82, 100-104, 117, 118).

Collier toetste de "theorie van de late economische ontwikkeling" op kleinere schaal en uitsluitend voor een bepaalde regio: zijn eenheden waren negentien Latijns-Amerikaanse landen (1975). Het startpunt van economische groei indiceerde hij in het jaar waarin de elektriciteitsproductie een omvang had bereikt van 0,1 kilowatt-uur per hoofd van de nationale bevolking (1975: 340). De onderzoeker liet zien dat economische modernisering in Latijns-Amerikaanse naties doorgaans inzette, toen communicatiemediata reeds relatief sterk verbreid waren, de bevolking al krachtig toenam, de verstedelijking op een betrekkelijk hoog peil stond en de landbouw nog in een tamelijk achterlijke staat verkeerde (1975: 343). Regressie tussen die "context"-variabelen en twee aspecten van democratie ("constitutional regularity" en "military involvement" gedurende de periode 1963-1972), leverde "bescheiden" steun op voor de hypothese dat landen waarin het economisch groeiproces relatief "laat" (15) op gang kwam, minder gemakkelijk ontwikkelingen in democratische richting doormaakten. "Significante" relaties kwamen alleen voor tussen "groei van massamedia" en beide afhankelijke variabelen, tussen "bevolkingsgroei" en "militair ingrijpen", alsmede tussen "achterlijkheid van de landbouw" en "constitutionele regelmatigheid" (1975: 347-348).

De onderzoeker betrok ook concurrerende democratieverklaringen in zijn analyse: enerzijds de theorie die aan economische modernisering een snel optredend effect verbindt; anderzijds de stelling dat het huidige peil van democratie voortvloeit uit kenmerken van een minder recent verleden: "con-

stitutionele regelmatigheid", "militair ingrijpen" en "moderniseringsniveau" ("literacy") in of rondom 1910, alsmede "Iberic heritage" (16). Padanalyse op deze factoren deed de invloed van "achterlijke landbouw" verdwijnen. "Massamedia" bleef een "goede" voorspeller van "militair ingrijpen": de beta was 0.32; met betrekking tot "constitutionele regelmatigheid" bedroeg deze coëfficiënt 0.25. De samenhang tussen "bevolkingsgroei" en "militair ingrijpen" was eveneens 0.25. Verscheidene paden bezaten echter forse overschrijdingskansen (> 0.25) en de verklaarde varianties wezen evenmin op een sterk "positieve" uitkomst (0.28 voor "constitutionele regelmatigheid" en 0.35 voor "militair ingrijpen"). Residu-analyse suggereerde een uitleg voor deze "negatieve" uitslagen: Argentinië en Brazilië bleken veel "ondemocratischer" dan hun scores op de onafhankelijke kenmerken deden vermoeden. Collier haalde in dit verband O'Donnells these aan dat relatief sterk gemoderniseerde landen bijzonder ontvankelijk zijn voor een autoritaire omslag (Zie hierboven). Herhaling van de analyses, maar dan met uitzondering van zojuistgenoemde landen, ondersteunden de verklaring van de "late ontwikkeling" wat sterker. De gewichten van de directe verbanden veranderden echter amper (Collier 1975: 354). (De verklaarde varianties sprongen evenwel omhoog van 0.28 en 0.35 naar 0.60 resp. 0.65.) De totale (directe en indirecte) netto-effecten van de "late ontwikkelings"-variabelen bedragen -0.25 en -0.36 voor "constitutionele regelmatigheid" ($N = 19$ resp. 17) en 0.57 en 0.73 voor "militair ingrijpen" ($N = 19$ resp. 17). Vergeleken met de uitkomsten van Bollens en Van Snippenburgs onderzoek, ondersteunen Collier's resultaten de "theorie van de late economische ontwikkeling" sterker.

7.2.7 Dependenciatheorieën

Een bepaalde variant van de "theorie van de late ontwikkeling" is te herkennen in de dependencia- of afhankelijkheidstheorie (17), een stroming die aan het eind van de jaren zestig met veel succes de centrale ideeën van het moderniseringsdenken attaqueerde. Deze nieuwe denkrichting zou tot aan het eind van de jaren zeventig grote invloed uitoefenen (18). Uitgangspunt van haar kritiek is de stelling dat nationale staten geen in zichzelf besloten eenheden zijn, maar deel uitmaken van een economisch-politiek wereldsysteem. Hun economische en politieke kenmerken worden in belangrijke mate bepaald door de plaats die zij innemen in dat stelsel. De zogenoemde "kern" van dit systeem wordt gevormd door de economisch machtige landen (in concreto het "rijke" westen: west-europese naties en de U.S.A.). Zij domineren in economisch en politiek opzicht de staten die een "periferie" positie bekleden (Latijns-Amerikaanse en Afrikaanse staten bijvoorbeeld). Soms wordt ook een derde categorie landen onderscheiden: de "semi-periferie", oftewel samenlevingen die een positie innemen "tussen" "kern" en "periferie".

Dependenciatheoretici ontkennen doorgaans niet dat de "burgerij" in de kern- (of metropool)landen een democratische rol vervulde (Zie Chirot 1977; Bollen 1983). Economische modernisering (19) zou elders echter niet de politieke gevolgen hebben die zij in "het centrum" van het wereldsysteem wel opriep (Bollen 1983: 469-471).

De vraag waarom dat zo is, hebben vertegenwoordigers van de afhankelijkheidstheorie op uiteenlopende manieren beantwoord. Sommige wezen op de "bijzondere" positie van de industriële bourgeoisie in de "afhankelijke" landen. Zij kon zich niet als machtsfactor ontplooiën vanwege haar onderworpenheid aan elites uit zowel "periferie" als "kern" (Bollen 1983: 470). Anderen merkten op, dat de industriële burgerij in de satellietlanden mede

de drager is van het "externe" overheersingssysteem en op grond daarvan autoritaire bestuursvormen prefereert (Evans 1979: 47-48; Bollen 1983: 470). Frank verbindt die voorkeur van de "inheemse" bourgeoisie aan haar "horige" positie jegens de "kern"-elites (Frank 1967: 214). Andere dependenciatheoretici brengen die ondemocratische opstelling ook in verband met een afhankelijke positie, maar beschouwen de middenklasse allerm minst als marionet (Cardoso 1973: 163; O'Donnell 1978: 23). Om het voor economische expansie benodigde kapitaal te verwerven, zou zij een politieke onderdrukking van de lagere sociale lagen onvermijdelijk achten. Kapitaalverschaffers uit de kern, zo wordt daarbij verondersteld, komen alleen over de brug als zij ervan overtuigd zijn dat hun investeringen vrucht zullen dragen. Alleen de gegarandeerde aanwezigheid van een autoritair bewind kon die zekerheid geven (Cardoso 1973: 163; O'Donnell 1978: 12-16). Binnen het dependentia-denken kan men verder de opvatting tegenkomen dat allianties van "inheemse" en "kern"-elites, een politieke machtsvorming door "arbeiders" en/of boeren wel eens kunnen verhinderen (Bollen 1983: 470). Het lage democratisch niveau van de "satelliet"-staten is daarnaast toegeschreven aan de veronderstelde noodzaak voor die naties om een sterke overheid te vormen: alleen zo zouden zij de macht van de "metropool" kunnen breken (Bollen 1983: 470; Chirot 1979: 80-81, 223-224) (De bewering dat een sterke staat de kansen op een democratisch bestel verlaagt, duikt hier dus opnieuw op). Weer een andere uitwerking van de afhankelijkheidstheorie legt de schuld voor de politieke onderdrukking bij de "multinationale ondernemingen". Hun belangen worden vertegenwoordigd door de strijdkrachten van "perifere" naties, aldus Petras (1977: 4) (20).

De ongedifferentieerde manier waarop aanhangers van de afhankelijkheidstheorie aan landen in de "periferie" een autoritair politiek systeem toeschrijven, maakt hen wel kwetsbaar. Ze kunnen zo immers niet verklaren waarom sommige leden van die categorie (bijvoorbeeld Barbados, Jamaica, Costa Rica, Venezuela en Colombia) al vele jaren betrekkelijk sterk ontwikkelde democratieën bezitten.

In hoeverre verschillen in democratisch niveau tussen "afhankelijke" landen zijn te herleiden tot variaties in "dependentie", is tot op zekere hoogte op te maken uit een studie van Duff & McCamant (1976). Zij berekenen voor twintig Latijnsamerikaanse staten nulde-orde correlaties tussen "repressie" (21) en verscheidene indices van externe economische afhankelijkheid: investeringen door de U.S.A., exporten/GNP, buitenlandse hulp en buitenlandse investeringen/GNP. De uitslagen ondersteunden de dependentietheorie niet (1976: 91).

Bollen onderzocht of "perifere" landen "significant" minder democratisch worden geregeerd dan "kern"-landen (1983). Anders dan Duff & McCamant beperkte hij zich niet tot "eenvoudige" correlatie-berekeningen: hij schakelde de invloed van economisch ontwikkelingspeil uit (Die variabele correleert zowel met het afhankelijke en onafhankelijke kenmerk; Bollen 1983: 472). Democratisch niveau bepaalde Bollen via zijn eerder verzamelde scores (zie paragraaf 1.1 van dit boek), terwijl positie in het wereldsysteem werd toegekend in navolging van Snyder & Kick (1979). Zij deden dat op grond van indices als "handelspatronen", "lidmaatschap van internationale verdragen", "militaire interventies" en "diplomatieke contacten". Bollens honderd onderzoekseenheden zijn gespreid over de categorieën "kern", "periferie" en "semiperiferie". Een eerste regressie geeft alleen een significante coëfficiënt voor de

economische variabele: een "belangrijk" effect aldus de onderzoeker (1983: 472). Eliminatie van een zestal "outliers" uit de analyse verandert nauwelijks de relatie tussen "semiperiferie" en "democratie" (De standaardfout blijft te groot in vergelijking met de regressiecoëfficiënt). Het verband tussen "periferie" en de afhankelijke variabele neemt echter aanzienlijk toe in de door de dependentiatheorie voorspelde, negatieve, richting: de desbetreffende regressie-coëfficiënt is nu - 17.8). De samenhang tussen de economie en democratie daalt enigszins, maar blijft significant. Na een berekenende herclassificatie van de bewuste "outliers", vindt Bollen nog sterkere steun voor de dependentiatheorie: "periferie" heeft nu een regressiecoëfficiënt van bijna - 26 (ruim drie keer de standaardfout) en de relatie tussen "semiperiferie" en democratie is thans ook bijna significant. (Volgens analyse op basis van het "Weighted Least Squares"-principe is laatstgenoemd verband bijna drie maal de grootte van de bijbehorende standaardfout van 5.5) Opmerkelijk is verder dat het significante "effect" van economisch ontwikkelingsniveau, zij het ook in wat verzwakte mate, stand houdt. Additionele analyses lieten, aldus Bollen, zien dat eveneens buiten de "kern" van het wereldsysteem, een positieve samenhang tussen "economie" en "democratie" aanwezig is. Ook bleken de "perifere" landen significant minder democratisch te worden geregeerd dan de "semiperifere" (1983: 472-476).

Bollens handelwijze is kritiseerbaar: hij corrigeert wel veronderstelde misclassificaties van eenheden die de dependentiatheorie weerleggen, maar gaat van landen die deze theorie ondersteunen, niet na of zij misschien eveneens incorrect zijn ingedeeld.

Timberlake & Williams (1984) hebben bij Bollens studie de vraag gesteld of "dependentie" wel dezelfde invloed uitoefent op onderscheiden aspecten van democratie. Zij vroegen zich verder af of binnen de categorie perifere naties "afhankelijkheid" ook varieert met democratisch niveau. Laatste variabele werd opgesplitst in "government sanctioning" ("repression") en "political exclusion". Het eerste aspect verwijst naar het aantal uitgevaardigde negatieve sancties "imposed by government authorities to neutralize, suppress, or eliminate a perceived threat to the security of the government, the regime, or the state itself" (1984: 142). Politieke "exclusion" werd gemeten aan de hand van Gastil's "politieke rechten"-index; zij geeft de invloed aan die een bevolking uit kan oefenen op het te voeren overheidsbeleid (Zie bijlage 3 van dit boek). De mate van "dependentie" stelden de onderzoekers vast door te kijken naar de "penetratie" van buitenlands kapitaal in het jaar 1973. Zij hielden in hun studie van tweeënzeventig buiten de "kern" gelegen landen constant op economisch ontwikkelingspeil en "civil liberties".

Een eerste regressie-analyse bracht een significante positieve samenhang aan het licht tussen de omvang van de buitenlandse investeringen en "politieke exclusiviteit". Belangwekkend, aldus de onderzoekers, is ook de aanwezigheid van een significant negatief effect van economisch ontwikkelingspeil op die afhankelijke variabele. De verwachte positieve relatie tussen buitenlandse investeringen en overheidsrepressie bleek afwezig. Wel suggereren Timberlake en Williams de mogelijkheid dat er een indirecte samenhang tussen die variabelen bestaat met als intermediair kenmerk "politieke exclusiviteit" (1984: 144).

Hoewel de resultaten, aldus de onderzoekers, in grote lijn consistent zijn met het dependentie-perspectief, moeten ze toch tot voorzichtigheid stemmen. Het "mogelijke", indirecte effect van externe investeringen op "repressie" berust op een zwak en amper significant verband, terwijl de

stabiliteit van de samenhang tussen dat dependencia-kenmerk en politieke "exclusiviteit" problematisch is. "At one level", zo luidt de conclusie, "our findings are paradoxical in light of Bollen's work. They are so to the extent his findings strongly support the same line of theorizing that our findings only weakly support" (1984: 145).

Het is merkwaardig dat Timberlake en Williams bij de beantwoording van de vraag naar de oorzaak van dit verschil in resultaat niet verwijzen naar de omstandigheid dat Bollen alleen na manipulatie met de onderzoekseenheden overtuigende steun vond voor het afhankelijkheidsperspectief (Zie hiervoor). Een mogelijke verklaring die Timberlake en Williams noemen, maakt een onderscheid tussen "generatieve" en "reproductieve" processen (22).

Van Snippenburg (1986) vond in zijn onderzoek onder (drieënvijftig) landen die zowel tot de "kern" als de ("semi-")"periferie" kunnen worden gerekend, in het geheel geen bevestiging voor dependencia-theorie van democratie. Een regressie die constant hield op "duur van de modernisering" (aantal jaren moderne economische en politieke ontwikkeling), "niveau van economische ontwikkeling" en "sterkte van vakbonden", leverde namelijk een verwaarloosbare samenhang op tussen "handelsafhankelijkheid" (de waarde van de export van primaire goederen als percentage van het bruto binnenlands produkt) en "liberale democratie". Laatste kenmerk werd weer gemeten op basis van Gastils politieke en burgerlijke vrijheden indexen; zie bijlage 3 van dit boek (Van Snippenburg 1986: 75,79,91-93,100-103,117).

Een toets van de schrijver van dit boek onder twintig Latijnsamerikaanse naties waarbij het niveau van economische ontwikkeling werd constant gehouden, leverde evenmin overtuigende steun op voor de dependentieverklaring (23). Zie tabel 7.1.

Tabel 7.1: Effect van dependencia op democratisch niveau voor twintig Latijnsamerikaanse landen, al dan niet onder constant-houding van economisch ontwikkelingspeil (per capita BNP)*

democratisch niveau:	"dependentie" gemeten volgens:	
	Snyder & Kick	Nemeth & Smith
in 1965	-.38 (.01)	-.35 (-.03)
in 1970	-.16 (.12)	-.17 (.13)
in 1975	-.09 (.32)	-.41 (.01)

* Voor de haakjes de nulde-orde Pearson-correlatiecoëfficiënten en, daartussen de betas van regressievergelijkingen met economisch ontwikkelingspeil. Democratisch niveau werd bepaald op basis van de Fitzgibbon-Johnson scores; zie daarvoor paragraaf 4.5 en bijlage 1.

Het blijkt dat de negatieve, nulde-orde-samenhangen vrijwel steeds van richting veranderen als constant wordt gehouden op economisch ontwikkelingspeil. De ene negatieve coëfficiënt die resteert is verre van "significant". Tabel 7.1 spreekt dus allerminst ten gunste van de dependentieverklaring. Alle voorgaande toetsen van de dependentietheorie zijn cross-sectioneel van

aard en op grond daarvan kritiseerbaar (Zie paragraaf 4.2). Schrijver dezes voerde naar aanleiding van de zogenoemde "democratische transitie" in de recente geschiedenis van Latijns-Amerika (zie paragraaf 4.5) een longitudinale test uit. Hij ging na of de democratische ontwikkelingen in de periode 1977-85 ook kunnen worden toegeschreven aan een afname van "dependencia" in de desbetreffende naties. De ontwikkeling van "dependencia" werd gevolgd vanaf 1976 tot en met 1982 en er werd tevens gekeken wanneer na 1976 omslagpunten in het democratische niveau optraden. Dependencia werd gemeten met behulp van drie indices: a) "private direct investment" (de mate waarin buitenlandse ondernemingen investeerden in de desbetreffende landen; b) "investment income" (de verhouding tussen de inkomsten van een natie uit haar eigen investeringen in het buitenland, en haar uitgaven aan externe investeerders) en c) het aandeel van de binnenlandse investeringen dat door het buitenland werd gefinancierd (Zie: Economic and Social Progress in Latin America; Inter-American Development Bank; Washington, D.C., reports 1979, 1984 en Statistical Yearbook for Latin America 1980-1984 (Economic Commission for Latin America, United Nations Publications). De democratievariabele werd onder andere gemeten aan de hand van Gastils scores op "politieke" en "burgerlijke" rechten (Zie voor die scores bijlage 3 van dit boek) (24). Het jaar 1977 is als beginpunt genomen omdat de onderzoeker in het onmiddellijk voorafgaande jaar het eindpunt situeerde van de "autoritaire wending" in de Latijnsamerikaanse politiek (Zie paragraaf 4.5 en Derksen 1986⁵). Resultaat van de toets zijn volgende verdelingen.

Tabel 7.2: Effect van "dependencia" op democratisch niveau voor de periode 1977-1985 onder twintig Latijnsamerikaanse landen (N= 60) Zie noot 24

democratisch niveau:	"dependencie":	
	toegenomen	afgenomen
gestegen	21 (44%)	7 (50%)
onveranderd	17 (35%)	5 (42%)
afgenomen	10 (21%)	0 (0%)
	48 (100%)	12 (100%)

Ook deze uitslag confirmeert de dependentieverklaring van verschillen in democratisch niveau niet. Het aangetroffen verband wijst onvoldoende in de voorspelde richting: de overschrijdingskans is 0.10 volgens Kendalls test (Tau bedraagt -0.17).

In afwijking van Bollen, wordt hier geconcludeerd dat de dependentieverklaring van verschillen in democratisch niveau zeer problematisch is.

7.2.8 Een theorie die omslagen in het democratisch niveau toeschrijft aan legitimiteitsverlies voor de politieke elite

Bovenstaande verklaringen probeerden aan te geven waarom economische vooruitgang soms niet democratisering heeft bevorderd. Een ander type weerlegging voor de economische verklaringswijze zijn democratiseringen volgend op economische achteruitgang. Zulke falsificaties komen voor in de recente politieke geschiedenis van Latijns-Amerika: autoritaire regimes in Argenti-

nië, Bolivia, Guatemala, Brazilië en Uruguay maakten een niet geringe democratisering door na, en tijdens, een scherpe economische depressie (Ehrke 1984: 197; Derksen 1986^b). De welvaartsafname in Latijns-Amerika, die in 1981 inzette, bedroeg twee jaar later gemiddeld ruim vijf en een half procent per hoofd van de bevolking. Het per capita produkt lag er toen bijna tien procent lager dan in 1970 (Ehrke 1984: 197). Dat zo velen (O'Donnell 1984:10-12; Needler 1981: 159; Van der Putten 1985: 9; Janssen 1983: 1) deze neergang van de economie verantwoordelijk stellen voor de democratische omslagen is onder andere opmerkelijk omdat die gedachtengang spot met de zo vaak geformuleerde en - althans op het eerste gezicht - redelijk goed geconfirmeerde uitspraak dat economische achteruitgang juist bijdroeg tot de autoritaire gebeurtenissen van de jaren zestig en zeventig in Latijns-Amerika (Zie paragraaf 4.5 van dit boek). Om te bepalen of de recente economische depressie inderdaad verantwoordelijk is voor de terugkeer naar meer democratische regeringsvormen, ging schrijver dezes na of die democratiseringen relatief vaker volgden op economische achteruitgang dan op economische vooruitgang. Periode van onderzoek was het tijdvak 1977-1985 en de toetsing beperkte zich tot relatief autoritaire regimes (25). Tabel 7.3 geeft de resulterende verdelingen.

Tabel 7.3: Effect van economie op democratie in Latijns-Amerika voor de periode 1977-85 in relatief ondemocratische regimes (N=24)

	Economische achteruitgang	
	ja	nee
democratisch niveau: gestegen	8 (67%)	6 (50%)
onveranderd	3 (25%)	6 (50%)
gedaald	1 (8%)	0 (0%)
	12 (100%)	12 (100%)

Deze tabel toont weliswaar aan dat bij economische achteruitgang twee op de drie keer democratisering optrad (8/12), maar de totale verdeling steunt toch onvoldoende de getoetste verklaring: de overschrijdingskans is 0.34 volgens Kendalls test (tau: 0.12). Deze bevinding is verrassend gezien de veelvuldigheid en stelligheid, waarmee men de democratische ommekeer toeschreef aan de economische crisis. Als die verklaring wordt opgevat als een equivalente (alleen als economische teruggang, dan democratisering) is ze onhoudbaar, tenzij men kan aantonen dat de economische teruggang zich al liet voelen vóór het tijdstip waarop de welvaart ging dalen. Mogelijk is dat regeringsleiders gingen democratiseren om voorziene economische moeilijkheden effectiever te kunnen bestrijden (een soortgelijke uitleg is gegeven voor de "ontspanning" van het Braziliaanse regime in 1974; Sholk 1982:12).

Hoe dit ook zij, feit is dat economische achteruitgang na 1976 aanzienlijk vaker voorafging aan democratisering, dan in het voorafgaande tijdvak van de autoritaire wending. Zie daarvoor tabel 7.4. Het "verband" daarin is zeer sterk: de overschrijdingskans bedraagt volgens Kendalls test meer dan 0.001 (26).

Tabel 7.4: "Effect" van economische achteruitgang op democratisch niveau in Latijns-Amerika voor de perioden 1964-76 en 77-85 (N=49)

democratisch niveau:	economische achteruitgang tijdens:	
	1964-76	1977-85
gestegen	1 (3%)	10 (50%)
onveranderd	21 (73%)	7 (35%)
gedaald	7 (24%)	3 (15%)
	29 (100%)	20 (100%)

Latijns-Amerika-deskundigen beantwoordden vaak impliciet de vraag hoe het komt dat economische achteruitgang tijdens de ene periode relatief vaak wordt gevolgd door autoritaire ontwikkelingen en gedurende de andere betrekkelijk vaak voorafgaat aan - niet geringe - democratiseringen. De recente economische depressie had volgens hen een democratiserende werking omdat zij de legitimiteit van militaire regimes aantastte (O'Donnell 1984; Needler 1981). Ze verzwakte daarmee de machtspositie van heersende politieke elites en versterkte zo die van "democratische opposities". Hieruit resulteerde dan een overgang naar een meer democratisch bestel. De economische problemen in de periode 1963-76, troffen daarentegen vaak betrekkelijk democratische regimes, die daardoor, zo kan men redeneren, eveneens aan legitimiteit inboetten. De categorie, die daarbij politiek garen spon, was echter een autoritaire oppositie. In een natie met democratisch en autoritair georiënteerde machtsblokken zou economische achteruitgang dus een democratie-bedreigende werking hebben als de "democratische fractie" er regeringsverantwoordelijkheid draagt. Economische teruggang bevordert daarentegen democratisering, als de "autoritaire partij" de politieke macht in handen heeft.

Deze verklaring van "de kerende kansen" kan ook een antwoord geven op de vraag waarom sommige Latijnsamerikaanse regimes in de afgelopen decennia geen principiële koerswendingen hebben doorgemaakt (Paraguay enerzijds en Costa Rica, Venezuela, Columbia en Mexico anderzijds). Mogelijk is dat deze naties niet de gelijktijdige aanwezigheid kennen van een "democratisch" en "autoritair" machtsblok.

7.2.9 Afsluiting

Van de verklaringen die kunnen aangeven wanneer economische vooruitgang wel en wanneer niet democratisering bevordert, bleek de theorie van de late ontwikkeling tegenstrijdige uitkomsten te kennen. Alleen het onderzoek dat zich beperkte tot Latijnsamerikaanse landen leverde een (gematigd) positief resultaat op. Naar aanleiding van de toetsingsuitslagen bij de dependencia-verklaring werd geconcludeerd dat zij zeer problematisch is. Verder bleek de theorie die kon verklaren waarom economische achteruitgang soms wordt gevolgd door een democratisering, evenmin opgewassen tegen een stringente beproeving.

De laatste twee hoofdstukken gaan over theorieën, die variaties in democratisch niveau uitsluitend toeschrijven aan niet-economische factoren. Verscheidene van deze verklaringen sluiten aan op commentaar bij (sommige) economische theorieën (1). Dit hoofdstuk is geïnspireerd op kritiek bij de veronderstelling dat het democratisch niveau rechtstreeks de voorkeuren weerspiegelt van de samenlevingsleden: hoe sterker zij een democratisch bestel prefereren, des te democratischer zou hun natie zijn, aldus verscheidene aanhangers van het moderniseringsdenken. Deze "culturele" uitleg gaat volgens de critici ten onrechte voorbij aan de machtsverhouding tussen degenen die democratisering wensen (de politieke underdogs) en leden van de politieke elite. Democratieverklaringen die de deze machtsrelatie wel, en uitsluitend, centraal stellen, heten hier structurele theorieën. Verscheidene daarvan komen in het volgende aan bod. Relatief veel aandacht krijgt daarbij een cluster uitspraken dat causale relaties legt tussen aspecten van "grootte" en democratisch niveau.

8.1 Inleiding: culturele en structurele democratietheorieën

Reeds eerder werd (zie hoofdstuk 3) opgemerkt dat lang niet alle democratieverklaringen aangeven, welke personen verantwoordelijk zijn voor een wijziging in het democratisch gehalte. Theorieën die dat wel doen, noemen politieke underdogs (personen, die zoals vaker opgemerkt, in een bepaalde mate zijn uitgesloten van democratische rechten) en/of leden van de zogenoemde politieke elite. Uitspraken die veranderingen in het democratisch niveau uitsluitend toeschrijven aan underdogs, veronderstellen niet zelden dat het onder hen gewekte (of versterkte) verlangen naar democratisering automatisch wordt gehonoreerd. Dergelijke uitspraken heten wel culturele democratieverklaringen: ze beschouwen het te verklaren verschijnsel uitsluitend als resultaat van een verandering in de waardenorientaties of attitudes van de underdogs. Hoe meer leden van deze groep democratisering wensen, of hoe sterker hun voorkeur daarvoor is, des te eerder democratisering (2). Dit type verklaring moet gangbaar zijn geweest binnen het zogenoemde moderniseringsdenken: hoe "moderner" (dat wil onder andere zeggen hoe democratischer) de underdogs in een natie denken, des te "moderner" (democratischer), het politieke regime van die samenleving. De institutionele politieke "bovenbouw" zou dus een zuivere weerspiegeling zijn van bepaalde attitudes in de samenleving (Zie Lerner 1958: 83; Cutright & Wiley 1969/70: 23; Portes 1974: 258)(3).

Tegenover zulke verklaringen staan democratietheorieën, die enkel en alleen oog hebben voor de machtsverhouding tussen de politieke elite en de onderdanen. Zij schrijven wijzigingen in het democratische niveau volledig toe aan veranderingen in die relatie: hoe minder zij in het voordeel van de elite is, en hoe meer ze dus uitvalt ten gunste van de underdogs, des te groter de kans op democratisering (4). Dergelijke structurele verklaringen lijken er dus vanuit te gaan dat politieke onderdanen democratisering altijd nastrevenswaardig vinden (Zie voor een consequente toepassing van deze gedachtengang bijvoorbeeld Hintze 1902, 1906, 1913, 1930, 1931). Dit verlangen naar democratisering, kan volgens dit soort theorieën echter gemakkelijk worden gefrusteerd door het gedrag

van de politieke elite. Alleen als die partij relatief zwak staat tegenover haar onderdanen zal zij geneigd zijn om hen tegemoet te komen. Structurele verklaringen veronderstellen dus dat machthebbers niet graag (een deel van) hun politieke positie opgeven: ze doen dat pas als omstandigheden hen daartoe "dwingen".

Beoordeeld vanuit dit "structurele perspectief", zijn culturele democratieverklaringen naïef, omdat ze aannemen dat de politieke elite automatisch gehoor geeft aan een geformuleerd verlangen naar meer democratie. Ze missen de juist geformuleerde assumptie dat mensen ongaarne afstand doen van hun politieke macht (De culturele optiek is in dit verband ook te verwijten dat ze geen oog heeft voor het feit dat een verlangen naar democratisering eerst succesvol kan zijn als het uitmondt in een geordend streven daarnaar. Zij ziet de veronderstelde noodzaak van organisatievorming dus over het hoofd).

De structurele verklaringswijze kan daarentegen op haar beurt worden tegen- geworpen dat twee van haar assumpties diskutabel zijn: is het wel zo dat onderdogs altijd democratisering wensen (zie ook weer hoofdstuk 3.2) en betekent een democratisering wel steeds een verlies aan politieke macht voor leden van de politieke elite ? (5).

Ervan uitgaand dat de toepassing van het structurele perspectief een belangrijke voorwaarde vormt voor het formuleren van ware democratietheorieën, concentreert dit hoofdstuk zich op verklaringen, die wijzigingen in de machtsrelatie tussen elite en underdogs aanwijzen als verantwoordelijke factoren. De volgende paragraaf geeft een reeks uitwerkingen van die benaderingwijze.

8.2 Overzicht van structurele democratietheorieën

Antwoorden op de vraag welke factoren de machtsrelatie tussen elite en underdogs bepalen zijn tot drie groepen te herleiden. De eerste betreft uitspraken, die de verdeling van bepaalde hulpbronnen (ressourcen of machtsmiddelen) over elite en underdogs centraal stellen. Ze beweren bijvoorbeeld dat hoe sterker fysieke geweldsmiddelen, beschikkingsmacht over communicatiemediën en/of economisch kapitaal zijn geconcentreerd in handen van de politieke elite, des te machtiger die categorie is, en des te zwakker de underdogs zijn (Zie hiervoor Dahl 1971: 48,49; De Schweinitz 1964: 60-65). Die mate waarin fysieke geweldsmiddelen zijn geconcentreerd bij de politieke elite, krijgt in relatief veel structurele verklaringen een belangrijke rol toebedeeld. Vele keren is bijvoorbeeld Englands relatief democratische staatkundige ontwikkeling toegeschreven aan de afwezigheid van een staand leger (De vloot was er weliswaar omvangrijk, maar voor voor de instandhouding of heroprichting van een autoritair regime van weinig nut) (Hintze 1902,1962: 39; 1913,1962: 427,428; 1962: 503; Moore 1966: 32; Andreski 1968: 125; Kluxen 1968: 326; Dahl 1971: 49). Met behulp van een soortgelijke redeneertrant zijn democratische ontwikkelingen in de "antieke" wereld verklaard (Aristoteles, zie Barker 1946: 88,213,271,272; Weber 1920,1964: 960; McNeill 1982: 12). Volgens Max Weber was de oorzaak van democratiseringsprocessen voorheen steeds zuiver "militair" van aard:

"Der Grund der Demokratisierung ist überall rein militärischer Natur ... Die militäre Disziplin bedeutete den Sieg der Demokratie weil man damit, dass man die nicht ritterlichen Massen heranziehen musste und wollte, ihnen die Waffen und damit die politische Macht in die Hand gab" (Weber 1920: 278,279).

Volgens een tweede groep antwoorden op de vraag welke factoren de machts-verhouding tussen elite en underdogs bepalen, varieert die verhouding met de afhankelijkheidsrelatie tussen die partijen. Hoe meer de politieke elite afhankelijk raakt van de andere categorie, des te minder machtig is die elite, en des te groter zou dus de kans zijn op democratisering. Verscheidene invullingen van deze gedachtengang kwamen ter sprake in het overzicht van geformuleerde interpretaties van de economische verklaringswijze (Zie hoofdstuk 3.1). Ook het volgende hoofdstuk geeft een aantal van zulke concretisering: centraal daarin staat de uitspraak dat naarmate een elite sterker aangewezen raakt op de militaire medewerking van haar underdogs, de waarschijnlijkheid van democratisering toeneemt (Zie paragraaf 9.2). Illustratief in dit kader is eveneens de bewering dat de Spaanse en Franse parlementen eertijds vrij machteloos bleven, omdat veel leden ervan de "kroon" nodig hadden in hun conflict met adellijke groeperingen (Van Liere 1982: 25).

Een derde groep uitspraken, die hier wordt onderscheiden, spreekt over de mate waarin de elite een gesloten front vormt en steunt op een relatief breed maatschappelijk draagvlak. Hoe minder dat het geval is, des te meer is de machtsrelatie tussen elite en underdogs in het voordeel van laatstgenoemde categorie en des te eerder zou haar streven naar meer democratie succesvol zijn. Deze redeneergang vond uitgebreide toepassing in Moore's Social Origins of Dictatorship and Democracy (1966). Een bourgeoisie die niet moest optornen tegen een hecht verbond van "kroon" en "landheren", slaagde er volgens Moore eerder in om het regime te democratiseren. Dezelfde strekking heeft Adam Smith's suggestie dat het politieke succes van de Engelse burgerij mogelijk werd gemaakt door de rivaliteit tussen koning en adel (Smith 1776, I, 423, 424).

Er is opgemerkt dat een sterke verdeeldheid binnen een politieke elite ook tot gevolg kan hebben dat een deel daarvan uit eigen beweging een democratische ontwikkeling initieert. Een erfopvolgingskwestie, aldus Burling, stimuleert het optreden van zo'n effect: leden van de staatkundige toplaag hebben dan belang bij steun van underdogs om hun eigen positie in de politieke concurrentiestrijd te versterken (De aangebrachte democratisering is volgens Burling overigens niet zelden van tijdelijke aard) (Burling 1974: 257-265). Op overeenkomstige manier kan men het democratiseringsproces in negentiende-eeuws Engeland op rekening schrijven van rivaliteit tussen twee groepen vertegenwoordigers van het politieke establishment (Rustow 1967: 83).

Welbeschouwd blijken structurele verklaringen nogal eens schuil te gaan achter uitspraken die causale relaties leggen tussen een aantal "grootte-aspecten" van een samenleving en haar democratisch gehalte. Volgende paragrafen expliciteren die beweringen en vermelden bijbehorende resultaten van empirisch onderzoek.

8.3 "Grootte" en democratie: uiteenlopende specificaties

Small is beautiful. De uitdrukking zelf is misschien vrij nieuw, maar de gedachte die zij verwoordt, is dat allerminst. Reeds in het antieke Griekenland gold een kleine politieke eenheid als de meest verkieslijke. De stadsstaat met zijn beperkt grondgebied en gering inwonertal werd er door velen geprefereerd. Alleen zo'n staat zou zich lenen voor een democratische regeringsvorm (Dahl & Tufte 1974: 5).

De veronderstelling van een negatief verband tussen "grootte" en democratie is in de loop van de geschiedenis vele keren herhaald (Zie bijvoorbeeld

Montesquieu 1747: VIII, 20; Rousseau 1762: III,VII; Hume 1741: 120-121; Millar 1771: 284-293; De Tocqueville 1835/1945: 166,167; Hintze 1902,1962: 38,39; Andreski 1968: 145, 146; Becker 1941: 11; Maddison 1927: 219-220,274,276,408; Bilson 1982: 103; Lauwerys 1958: 413; Kennan 1964: 25,26 Rokkan 1968: 177-190; Rose 1974: 587; Collins 1975: 394).

Dat "grootte" met democratie samenhangt is overigens een uitspraak, die in verschillende opzichten multi-interpretabel is. De onafhankelijke variabele kan uiteenlopende dimensies betreffen (bijvoorbeeld: grootte van het nationale grondgebied en omvang van het totale aantal inwoners) en de veronderstelde relatie kan feitelijk of "potentieel" zijn bedoeld. Wat betreft het laatste is te denken aan de manier waarop "oude" Grieken over "grootte" en democratie spraken. Zij stelden dat een democratie technisch onmogelijk is in een grote staat, omdat daarin niet iedereen kan deelnemen aan het bestuur. Daarmee is echter nog niet beweerd dat kleine landen in werkelijkheid ook (relatief) democratisch zijn. Er wordt alleen gezegd dat uitsluitend zij de mogelijkheid daartoe bezitten. Eenzelfde soort uitspraak deed Rousseau toen hij beweerde dat de democratische regering het beste past bij kleine staten (Rousseau, III, 3,8). Ook deze bewering impliceert niet de stelling dat kleine naties in werkelijkheid democratischer worden geregeerd dan grotere. In het onderstaande gaat het uitsluitend uitspraken die wel zo'n "reëel bestaande" samenhang postuleren.

Overigens circuleert niet alleen de bewering dat "compactheid" positief samenhangt met democratie; ook het tegendeel - hoe "groter", hoe democratischer - is verondersteld (Zie Theil 1979; Wolf Jr. 1965).

Hieronder volgt eerst een aantal formuleringen die het waarom van geponeerde verbanden tussen "grootte" en democratie proberen aan te geven. Aansluitend wordt gerapporteerd over resultaten van empirisch onderzoek.

Relatief uitgebreide aandacht voor de vermoede negatieve relatie tussen omvang grondgebied en democratisch gehalte, geeft Montesquieus De l'esprit des lois (1747):

"... la propriété naturelle des petits états est d'être gouvernés en république; celle des médiocres, d'être soumis à un monarque; celle des grands empires, d'être dominés par un despote" (Montesquieu, 1747: VIII, 20).

Kleine territoria zijn "van nature" relatief democratisch, omdat het algemeen welzijn, dat de inwoners sterk raakt, betrekkelijk goed wordt erkend. In een grote republiek, daarentegen, wordt het algemeen welzijn opgeofferd. (1747, VIII, 16). De aanwezigheid van grote fortuinen heeft er tot gevolg dat men allereerst zijn privé-belangen behartigt (1747, VIII, 16). Despotische machtsuitoefening op een groot grondgebied is volgens Montesquieu vereist, omdat de aanwezigheid van grote afstanden een voortvarende besluitvorming wenselijk maakt. Het bewind moet vrees inboezemen om te garanderen dat in "de provincie" gevestigde bestuursambtenaren hun opgedragen taken uitoefenen (1747: IX, 8).

Een andere uitwerking van de uitspraak dat "grootte" en democratie aan elkaar zijn gerelateerd, kan men vinden in Rousseaus Du Contrat Social (Rousseau, 1762). Hij formuleert een positieve samenhang tussen de relatieve bevolkingsgrootte van een natie (dat wil zeggen aantal inwoners gedeeld door omvang grondgebied) en haar democratisch niveau. Naarmate die

bevolkingsdichtheid afneemt, worden de opstanden moeilijker, omdat men minder gemakkelijk in het geheim kan overleggen én een zittende regering beter in staat is om plannen daartoe te verijdelen. Hoe dichter samenlevingsleden op elkaar wonen, hoe minder de regering het volk kan overweldigen. De aanvoerders van de oppositie overleggen dan even veilig als de vorst en de burgers verzamelen zich even vlug op de pleinen als de overheidstroepen in hun kwartieren (Rousseau 1762,1964: III, VIII):

"L'avantage d'un Gouvernement tyrannique est donc en ceci d'agir à grandes distances. A l'aide des points d'appui qu'il se donne sa force augmente au loin comme celle des leviers. Celle du peuple au contraire n'agit que concentrée, elle s'évapore et se perd en s'étendant comme l'effet de la poudre éparse à terre et qui ne prend feu que grain à grain. Les pays le moins peuplés sont ainsi les plus propres à la Tyrannie: les bêtes féroces ne règnent que dans les déserts"
(Rousseau 1762: 3,8).

Volgens de achttiende-eeuwse filosoof Hume konden naties met een omvangrijk territorium om verschillende redenen gemakkelijk uitgroeien tot despotieën. De geweldadigheden van de overheid blijven in zo'n samenleving betrekkelijk onopgemerkt en de inwoners ervan hebben weinig durf om er iets tegen te ondernemen aangezien ze de stemming bij andere burgers niet kennen. Daarnaast zou de grote afstand tussen regering en bevolking een grote eerbied voor de kroon in de hand werken. Dit effect wordt versterkt door de statie die de regering van een omvangrijk land voert. Kleine staten nemen van nature het karakter aan van commonwealths, omdat daden van onderdrukking er onmiddellijk bekend worden en de verontwaardiging erover feller is, aldus Hume (1741: 120-121).

Millars argumentatie betreffende "grootte" en democratie ligt opgesloten in zijn beschouwing over de politieke effecten van toenemende handel en nijverheid in een agrarische samenleving. Dat economische proces versterkt volgens hem zowel de positie van de regering als die van haar onderdanen. Welke van die twee ontwikkelingen op den duur de sterkste is, hangt af van de grootte van de staat en de spreiding van de bevolking daarin. Als een natie klein is en haar leden in elkaars nabijheid wonen, bestaat er volop gelegenheid voor onderlinge communicatie. In zo'n situatie komen, aldus Millar, overheidsdaden snel onder de aandacht van veel onderdanen die er snel en krachtig op kunnen reageren. Zij zouden met succes democratisering opeisen. Als leden van die categorie daarentegen sterk verspreid wonen binnen een groot territorium, is de kans op zo'n politieke doorbraak zeer gering. Het overheidsgedrag blijft er meer verborgen en gerezen verontwaardiging plant zich daar niet gemakkelijk voort. Men zal ook minder snel tot acties overgaan omdat verzet tegen de overheid er minder kansrijk is. Het laatste is het geval omdat dat de regering van een omvangrijke natie er een krachtig leger op na houdt (Zulks om agressie vanuit het buitenland te kunnen weerstaan). Daarnaast merkt Millar op dat de vorst in een relatief groot en dichtbevolkt land over betrekkelijk veel belastinggelden beschikt en zo een omvangrijk leger kan onderhouden (1771: 284-293). Tegen het einde van zijn betoog laat Millar weten dat de factor staatsomvang ook zonder de aanwezigheid van economische vooruitgang een politieke invloed kan uitoefenen (1771: 293).

Hintze wees bij zijn uitleg van de samenhang tussen territoriale omvang en regeringstype eveneens op de factor communicatiemogelijkheden:

"... durch den engen räumlichen Zusammenschluss der Menschen, den sie

mit sich bringt, durch die Intensität des Verkehrs unter ihnen hat sie überall sehr früh ein starkes, einheitliches politisches Kollektiv-Bewusstsein erzeugt, wie es weitläufigere Staatenbildungen erst spät oder niemals gewonnen haben. In diesen kommunalen Geist wurzelt die entschiedene Hinneigung zur republikanischen Staatsform, die allen Stadestaaten gemeinsam ist."... (Hintze 1902,1962: 38).

Zoals de politeia bij de polis, zo behoort de keizer (Imperator) bij het wereldrijk, aldus Hintze (1902,1962: 39). Alle grote wereldrijken in de oudheid buiten Europa, hadden naar zijn zeggen een despotische bestuursvorm (1902,1962: 42). De territoriale schaalvergroting die het oude Rome doormaakte, werd dan ook niet toevallig gevolgd door een autoritaire politieke ontwikkeling: de betrekkelijk democratische bestuursvorm kon geen stand houden bij de vorming van staande legers en de verlenging van bevelketens (1902,1962: 39).

Verklaringen van Hintze en anderen die een positieve relatie tussen "compactheid" en democratie toeschrijven aan verschillen in communicatiedichtheid of communicatiemogelijkheden, suggereren dat zo'n samenhang in de jongste geschiedenis is verzwakt. Communicatiemediën hebben zich toen immers sterk verbreid. In overeenstemming met deze gedachtengang is opgemerkt dat vanaf de negentiende eeuw ook grote landen een republikeinse regeringsvorm gingen aannemen omdat "means of communication were making large countries small" (Becker 1941: 12) (Vergelijk Hintze 1902,1962: 49, 50).

Recentelijk zijn overigens nog verscheidene interpretaties gegeven van een negatieve samenhang tussen "grootte" en democratie, die een dergelijke historische relativering niet aanbrengen:

"The size of a country, whether measured in population ... or in kilometers, is a fact of permanent importance to both governors and governed. Great size promises large resources, increasing the power of government" (Rose 1974: 587).

"... I saw that where numbers are small, power is more easily shared because direct contact with those who hold the levers in their hands is possible" (Lauwerys 1958: 413).

"... there are economics of scale in the production of repression but diseconomics of scale in the resistance to oppression. Because of the requirement that the activities of resistance groups be kept secret, the size of these groups must be small. On the other hand, state institutions for political repression appear to be able to handle large numbers of people with relatively small increases in manpower. These considerations would suggest, that all else being equal, a large population is more conducive to repression than a small one" (Bilson 1982: 103).

Verder is niet zo lang geleden opgemerkt dat een democratie in een kleine staat een grotere overlevingskans heeft dan in een grote, omdat de resultaten van politieke actie gemakkelijker zijn te herkennen in het eerstgenoemde type (Griffith 1956: 102). Hannah Arendt schreef dat een totalitair politiek stelsel een kenmerk lijkt van grote eenheden. Kennan omschreef die opmerking als "een diepe en nuttige waarneming". De opkomst van totalitaire systemen in Duitsland en Rusland relateerde hij in de eerste plaats aan hun omvang. Belangrijk voor de aanwezigheid van zo'n regime is volgens hem wellicht "that the scale of society be so vast and complicated that the individual can no longer sense or survey his relation to the whole and is obliged to feel himself in the absence of the totalitarian illusions, as a

helpless and superfluous entity... This is not so apt to occur in smaller societies characterized by a greater degree of intimacy as between ruler and ruled (Kennan 1964: 25,26)

Ook Olson's "groepstheorie", volgens welke collectieve goederen eerder worden geproduceerd, naarmate de groep mensen die daar belang bij heeft, kleiner is, kan hier worden aangehaald. Ervan uitgaand dat democratisering zo'n collectief goed vormt en dat de categorie mensen die er baat bij heeft, in een land met een relatief omvangrijke bevolking groter is dan in een land met een betrekkelijk klein inwonertal, valt op basis van Olsons theorie namelijk te voorspellen dat het democratisch niveau omgekeerd evenredig varieert met de bevolkingsomvang van een natie (Zie Olson 1965)(6).

Zoals reeds opgemerkt, komt ook de bewering voor dat het verband tussen "grootte" en democratie in tegengestelde richting loopt: hoe "kleiner", des te minder democratisch. Theil constateerde dat "niet vrije" landen gemiddeld gesproken kleiner zijn wat betreft bevolkingsomvang en bij lichtte deze uitkomst toe met de uitspraak dat een grotere bevolking minder gemakkelijk te onderdrukken valt dan een kleinere. Ook kunnen kleine dictaturen wel eens "ontsnappen aan aandacht en internationale pressie", aldus Theil (1979: 296). Eerstgenoemd argument is eveneens gebruikt door Wolf Jr. Een gevonden positieve samenhang tussen economisch ontwikkelingspeil en democratisch gehalte wordt volgens hem mede veroorzaakt door het feit dat in grote (Latijns-Amerikaanse) landen politieke repressie het moeilijkst valt te realiseren (Wolf Jr. 1965: 18). Een verwante interpretatie hanteerde Dahl bij zijn verklaring van Chili's relatief democratische geschiedenis "... the continental proportions and the enormous length of Chile ... reduced the prospects for a successful monopoly of violence by any one stratum of the population" (Dahl 1971: 56).

Bovenstaand overzicht geeft duidelijk aan dat verscheidene interpretaties van een relatie tussen "grootte" en democratie een structurele verklaringswijze toepassen. Variaties in "compactheid" zouden immers corresponderen met uiteenlopende machtsrelaties tussen politieke elite en onderdogs. Opmerkelijk is dat over de richting van die samenhang verschillend is gedacht: de aanwezigheid van een omvangrijk grondgebied geldt nu eens als specifiek machtsmiddel van de overheid, en dan weer als effectief instrument voor haar onderdanen.

8.4 Verricht onderzoek betreffende "grootte" en democratie

Onderzoeksresultaten bij dit thema lijken gering in aantal. Dahl & Tufte's Size and Democracy geven data over de invloed die mensen zeggen te hebben op het overheidsbeleid en hun verwachtingen omtrent een egalitair optreden van overheid en politie (Dahl & Tufte 1974: 48, 49). Ervan uitgaand dat het hier valide indicatoren betreft van democratisch niveau, lijkt het zinnig om te kijken hoe elk van de door Dahl & Tufte opgenomen landen scoort op "grootte"-variabelen. Omdat het echter gaat om vijf naties, heeft het uitvoeren van een correlatietest geen betekenis.

Theil's onderzoek (1979) kent ruim honderd onderzoekseenheden. Ze zijn in navolging van Gastil (1979) ingedeeld in "vrije", "gedeeltelijk vrije" en "niet vrije" naties (Grondslag voor deze rubricering is het gebruik van Gastil's schalen voor politieke rechten en burgerlijke vrijheden, zie bij-

lage 3 van dit boek; Theil gebruikt de scores voor het jaar 1978). Theils berekening van de spreiding van de totale wereldbevolking over de onderscheiden categorieën levert het volgende beeld op.

Tabel 8.1: Effect van absolute bevolkingsgrootte op democratisch niveau ("vrijheid") volgens Theil (1979: 296)

	aandeel wereldbevolking
- vrije landen (aantal: 34)	0.553
- gedeeltelijk vrije landen (38)	0.339
- niet vrije landen (33)	0.108

Van de dertig niet vrije landen zijn er zesentwintig met een bevolking van minder dan 10 miljoen; geen ervan heeft een inwonertal dat de 30 miljoen overschrijdt. Van de achtentwintig gedeeltelijk vrije landen heeft de helft een bevolking van 10 miljoen en tien telt meer dan 30 miljoen inwoners. Niet vrije landen, aldus Theils conclusie, "tend to be small" (Theil 1979: 296). In welke mate dat het geval is valt niet op te maken uit Theils gegevens. Aangezien het onderzoek een momentopname was, kan men zich tevens afvragen hoe stabiel de uitslag door de jaren heen is.

De overige relevante studie die de schrijver van dit boek kent, is een onderzoek van Bilson (1982). Achtergrond daarvan is Theils stelling dat bevolkingsgrootte en politieke vrijheid positief correleren omdat een overheid een klein inwonertal gemakkelijker zou kunnen overheersen. Een kleine "groep", aldus Bilsons reactie, kan zich echter juist beter verweren tegen het overheidsoptreden: "All else being equal, a large population is more conductive to repression than a small one" (Bilson 1982: 103). In afwijking van Theil, hanteert Bilson in zijn onderzoek alleen Gastil's Civil Liberties Index en wel voor het jaar 1979. Een regressievergelijking op basis van vijftig naties levert volgens Bilson steun op voor Theils bewering inzake grootte en vrijheid. Deze conclusie is echter aanvechtbaar, want bij de aangetroffen regressie-coëfficiënt van -0.1069 behoorde een standaardfout van 0.169 (N.B.: hoe lager de score op de index, des te groter is de politieke vrijheid) (Bilson 1982: 107).

Het zojuistvermelde onderzoek kent verschillende beperkingen. Het heeft betrekking op één tijdstip en kent slechts één dimensie van grootte als onafhankelijke variabele. Bilson houdt wel constant op overige factoren, maar Theil doet dat niet. Daarnaast geldt dat eerstgenoemde democratisch niveau uitsluitend meet via het aspect politieke vrijheden. Voor aanvullend onderzoek bestaat dus wel reden.

8.5 Eigen onderzoek betreffende "grootte" en democratie

Naar aanleiding van de in paragraaf 8.4 vermelde uitspraken over "grootte" en democratie, toetste de auteur van dit boek de volgende hypothesen:

1. Hoe kleiner het grondgebied van een natie, des te hoger haar democratisch niveau.
2. Hoe kleiner het totaal aantal inwoners van een natie, des te democratischer is zij.
3. Hoe groter de bevolkingsdichtheid van een natie des te hoger haar

Deze hypothesen zijn niet logisch samenhangend: de derde gissing (hoe groter het quotiënt van absolute bevolking en grondgebied, des te democratischer de samenleving) is inconsistent met de tweede hypothese, die aan een stijgende bevolkingsaantal een minder democratische waarde verbindt).

Het onderzoek heeft steeds de vorm van een secundaire analyse: resultaten van door anderen verrichte democratiemetingen worden gekoppeld aan ter beschikking staande gegevens over territorium- en bevolkingsgrootte. Alle studies zijn cross-sectioneel van aard: reden hiervan is de omstandigheid dat de variabele "grondgebied van een natie" niet of amper fluctueert in de tijd.

De eerste toetsingen zijn gebaseerd op gegevens van Bollen en Jackman. De eerste bepaalde van ruim honderd naties voor de jaren 1960 en 1965 het democratisch niveau aan de hand van de dimensies "politieke vrijheden" en "volkssouvereiniteit" (Bollen 1980: 357-377). De communistische naties, uitgezonderd de U.S.S.R., Cuba en China, zijn hier weggelaten, omdat de aard van hun politieke stelsels in sterke mate is bepaald door een buitenlandse mogendheid. Verder heeft een middeling plaats gevonden van de democratiescores over 1960 en 1965. Jackman woog zestig niet-communistische landen onder andere op basis van openheid van verkiezingen, bewegingsvrijheid voor politieke partijen, en persvrijheid (Jackman 1973)

Omvang grondgebied, in het volgende kortweg aangeduid als OPP, werd gemeten in termen van vierkante mijlen. Absolute bevolkingsgrootte (POP) is het totale aantal inwoners van een land. Bevolkingsdichtheid kende steeds twee indicatoren. Enerzijds totale bevolking van een natie gedeeld door de oppervlakte van het grondgebied (DICHT), en anderzijds de proportie van de bevolking die in steden woont van meer dan honderdduizend inwoners (CONCENTR).

Relatering van Bollens en Jackmans democratiescores aan waarden van zojuistgenoemde geografische en demografische variabelen (bron daarvan is Banks 1971) leverde volgende uitkomsten op.

Tabel 8.2: Nulde-orde correlaties tussen "grootte" en democratie op basis van democratiescores van Bollen (1980) en Jackman (1973). Tussen de haakjes de overschrijdingskansen

	OPP	POP	DICHT	CONCENTR
Bollen (N=113)	-.24* (.006)	-.14 (.07)	.11 (.12)	.22* (.01)
Jackman (N=57)	-.19 (.08)	-.11 (.20)	.23* (.04)	.24 (.05)

* significant bij $p < 0.05$

De relatie tussen de omvang van het nationale grondgebied en het democratisch niveau blijkt beide keren negatief: een maal is ze ruimschoots significant ($p=.006$), de andere keer is dat - in lichte mate - niet het geval ($p=.08$). De samenhang tussen absolute bevolkingsgrootte en democratie is beide keren onvoldoende negatief om de desbetreffende hypothese te aanvaar-

den. De uitspraak dat een grotere bevolkingsdichtheid samengaat met een hoger democratisch niveau houdt voor Jackmans gegevens stand als de onafhankelijke variabele wordt gemeten in termen van gemiddelde aantallen inwoners per vierkante mijl (DICHT). Bij meting via urbanisatiegraad (CONCENTR) blijkt de overschrijdingskans net te groot. Dezelfde hypothese doorstaat bij Bollen's data uitsluitend de toets als laatstgenoemde operationalisatie wordt gehanteerd (CONCENTR, oftewel het aantal mensen dat domicilie heeft in steden met meer dan honderdduizend inwoners)(8).

Samenhangen als gepresenteerd in tabel 8.2 kunnen overigens onzuiver zijn omdat geen controle is toegepast op factoren die mogelijk anderszins variëren met zowel de onafhankelijke als de afhankelijke variabele. De aanwezigheid van dat soort relaties kan betekenen dat gevonden samenhangen "schijnbaar causaal" zijn. Mede naar aanleiding van de vaak gedane constatering dat economisch ontwikkelingspeil positief correleert met democratisch gehalte (zie hoofdstuk 4), is het zinvol om te kijken of konstanthouding van die factor ook tot andere uitkomsten leidt. Misschien zijn juist de kleinere (of grotere) landen het sterkst ontwikkeld zijn in economisch opzicht, zodat bij de gelijktijdige aanwezigheid van een positieve relatie tussen economisch ontwikkelingspeil en democratisch niveau, de samenhang tussen grondgebied en democratie in feite zwakker (sterker) is dan zo-even bleek. Ook is het niet uitgesloten dat de correlaties van tabel 8.2 er anders uitzien als tevens wordt constant gehouden op de overige "grootte"-variabelen. Naar aanleiding hiervan zijn regressie-analyses (9) uitgevoerd met democratisch niveau als afhankelijke variabele en aspecten van "grootte", alsmede economisch ontwikkelingspeil (ECO) als onafhankelijke kenmerken. De economische variabele (ECO) werd nu geconstrueerd via standaardisering en middeling van scores betreffende bruto nationaal produkt en telefoons (voor Bollen), én BNP en energieverbruik (voor Jackman) (De standaardisering vond plaats door omzetting van de oorspronkelijke scores in Z-scores, waarbij het gemiddelde tot nul en de standaarddeviatie tot één wordt getransformeerd).

Omdat de omvang van de bevolking per vierkante mijl (DICHT) is gedefinieerd in termen van OPP en POP, zijn op beide databestanden twee regressie-analyses uitgevoerd: één met alleen OPP, POP en CONCENTR als "grootte"-aspecten en één met uitsluitend DICHT en CONCENTR als "grootte"-dimensies. R^2 staat steeds voor de hoeveelheid verklaarde variantie. Voorafgaand aan de uitkomsten (zie tabel 8.3) volgen de uitgeschreven regressievergelijkingen.

$$\text{I: DEM} = f(\text{oppervlakte grondgebied}) + f(\text{absolute grootte bevolking}) + f(\text{concentratie bevolking, d.w.z. urbanisatiegraad}) + f(\text{economisch ontwikkelingspeil})$$

$$\text{II: DEM} = f(\text{bevolkingsdichtheid, d.w.z. bevolkingsomvang per vierkante kilometer}) + f(\text{concentratie bevolking, d.w.z. urbanisatiegraad}) + f(\text{economisch ontwikkelingspeil})$$

Wat betreft de "grootte"-variabelen, blijkt volgens tabel 8.3 nu alleen CONCENTR, en slechts één keer een significante invloed uit te oefenen; die relatie wijst echter in de niet-voorspelde richting. De economische variabele heeft duidelijk een positief effect: haar samenhangen zijn steeds significant. Toevoeging van die variabele leidde er steeds toe dat de verklaarde variantie sterk toenam: zie tabel 8.4. Opmerkelijk is niet alleen de reductie die de economische variabele aanbrengt in de onverklaarde variantie. Vermeldenswaard is ook de stabiliteit van de verklaarde variantie bij regressie met ECO, zowel binnen "Bollen" en "Jackman", als daartussen.

Tabel 8.3: Beta-coëfficiënten van regressies van democratie (gemeten volgens Bollen en Jackman) op "grootte"-aspecten en economisch ontwikkelingspeil (ECO) (Tussen haakjes de overschrijdingskansen)

		OPP	POP	DICHT	CONCENTR	ECO	R ²
Bollen (N=113)	I	-.18 (.08)	.02 (.86)		-.16 (.09)	.65* (.00)	.39
	II			.20 (.06)	-.30* (.02)	.72* (.00)	.38
	I	-.30 (.17)	.15 (.44)		.02 (.88)	.58* (.00)	.38
	II			.19 (.20)	.02 (.89)	.56* (.00)	.37

* p = <0.05

Tabel 8.4: Verklaarde varianties van regressies van democratie op "grootte"-aspecten zonder en met economisch ontwikkelingspeil (ECO)

		R ² bij regressie zonder ECO	R ² bij regressie met ECO
Bollen:			
	OPP POP	0.06	0.37
	OPP POP CONCENTR	0.09	0.39
	DICHT CONCENTR	0.05	0.38
Jackman:			
	OPP POP	0.04	0.38
	OPP POP CONCENTR	0.15	0.38
	DICHT CONCENTR	0.17	0.37

Bovenstaande toetsingen zijn kritiseerbaar omdat ze een zeer beperkte tijdsduur betreffen. Het democratisch niveau van een natie kan nogal fluctueren, zodat de uitkomsten wellicht in zekere mate "toevallig" zijn. Toetsen over bredere tijdvakken zijn gebaseerd op democratiemetingen van Cutright & Wiley (1969), Johnson (1976), Laband (1984) en Smith (1969) (10). De drie laatstgenoemde operationaliseerden zowel het zeggenschaps- als vrijheidsaspect van democratie. Cutright & Wiley beperkten zich tot de eerste dimensie. De schrijver van dit boek berekende gemiddelden van de verkregen democratiescores en correleerde die met gemiddelde scores op de onafhankelijke variabelen (11). Tabel 8.5 vermeldt uitslagen van regressie-analyses, waarbij economisch ontwikkelingspeil (ECO) nu eens werd gemeten via relatieve aantallen telefoons, en dan weer op basis van per capita BNP. Van de "grootte"-variabelen blijken alleen DICHT en CONCENTR, en dan nog maar voor één van de onderzoeken, significant en op de voorspelde manier samen te hangen met democratisch gehalte. Treffend is verder de bevinding dat het economisch ontwikkelingspeil bijna steeds significant correleert met de afhankelijke variabele (12).

Tabel 8.5: Beta-coëfficiënten van regressies van democratie (gemeten door verscheidene onderzoekers) op "grootte"-aspecten en economisch ontwikkelingspeil (Tussen haakjes de overschrijdingskansen)

		OPP	POP	DICHT	CONCENTR	ECO	R ² ₁ **	R ² ₂
Smith (N=96)	I	-.01 (.94)	-.03 (.82)		.10 (.50)	.59* (.00)	.32	.45
	II			.02 (.84)	.10 (.47)	.58* (.00)	.32	.44
Johnson (N=20)	I	-.12 (.75)	.08 (.82)		-.03 (.92)	.73* (.048)	.31	.47
	II			-.04 (.84)	-.03 (.93)	.68 (.05)	.31	.47
Laband (N=55)	I	-.30 (.07)	.21 (.20)		.15 (.29)	.49* (.01)	.07	.35
	II			.25* (.04)	.12 (.41)	.50* (.00)	.26	.42
Cutright & Wiley (N=40)	I	-.07 (.65)	-.15 (.33)		.54* (.00)	.39* (.01)	.53	.63
	II			-.05 (.64)	.50* (.00)	.37* (.01)	.50	.60

* $p = < 0.05$.

** R²₁ is de verklaarde variantie bij regressie zonder ECO; R²₂ is die bij regressie met ECO.

Toetsingen over nog bredere periodes maken gebruik van Banks' gegevens over de machtsverhouding tussen kroon (regering) en het nationale vertegenwoordigende orgaan (parlement) (Zie Banks 1971: XVII; segment 1, field 0). Deze beperking tot ~~en~~ element van democratie is zeker een tekortkoming; wel vormt de gemeten dimensie een centraal onderdeel van het zeggenschapsaspect. De betrouwbaarheid van Banks' gegevens moet overigens twijfelachtig zijn.

Ook nu werkte de auteur van dit boek met scores die gemiddelden over de onderzoeksperiode vormen. Omdat Banks officiële meetperiode (1815-1966) niet van het begin tot het eind dezelfde verzameling landen omvat (voor verscheidene naties bestaan witte vlekken gedurende bepaalde jaren en een aantal keren ontstaan en/of verdwijnen naties), is hier een opdeling in tijdvakken gemaakt. Tabel 8.6 geeft weer hoe de hypothesen betreffende "grootte" en democratie de beproefing doorstonden.

Tabel 8.6: Beta-coëfficiënten van regressies van democratisch niveau op "grootte"-dimensies en economisch ontwikkelingspeil (13) voor gegevens van Banks (1971) (Tussen haakjes de overschrijdingskansen)

	OPP	POP	DICHT	CONCENTR	ECO	R ² ₁ **	R ² ₂
1830-1867 (N=25)	I .20 (.43)	-.05 (.81)		n.v.t.	.69* (.00)	.02	.39
	II		-.02 (.90)	n.v.t.	.61* (.00)	.05	.37
1919-1966 (N=49)	I -.11 (.45)	-.02 (.90)		.05 (.72)	.77* (.00)	.02	.68
	II		.10 (.31)	.02 (.96)	.78* (.00)		
1867-1966 (N=38)	I .36 (.19)	-.41 (.10)		.34 (.16)	.71* (.01)	.24	.57
	II		-.05 (.79)	.26 (.16)	.55* (.02)	.39	.51

Ook deze uitslagen falsifiëren de geformuleerde hypothesen over "grootte" en democratie. Alle bevestigen de economische verklaringswijze.

Ook de toetsing over de periode 1830-1867 heeft nog een te geringe historische "diepte" om de vraag te kunnen beantwoorden of de uitspraken over "grootte" en democratie in de tijd van Rousseau, Millar en Montesquieu wel opgingen. Een test die beperkt uitsluitel geeft bij deze vraag, maakt gebruik van Swansons *Religion and Regime* (Swanson 1967). Dat boek deelt Europese staten in naar "democratisch niveau" (14) voor de jaren 1490, 1780 en een tussenliggend tijdstip: het jaar waarin binnen een onderscheiden natie het pleit tussen Reformatie en Contra-Reformatie werd beslecht (Swanson 1967:44). Met behulp van historische atlanten rangschikte schrijver dezes de onderscheiden samenlevingen naar grootte van territorium (15). De bij elk van de drie meetpunten samengestelde kruistabellen zijn gecombineerd tot een tabel: tabel 8.7. Haar verdelingen zijn significant in het voordeel van de hypothese dat hoe kleiner het grondgebied, des te democratischer de regeringsvorm: p is kleiner dan 0.0001 volgens Kendalls test (tau is -0.41). Het aantal eenheden is overigens gering en Swansons verzameling bevat nogal wat "miniaturstaatjes" (Zwitserse kantons bijvoorbeeld), die in voorgaande toetsingen niet of amper voorkwamen. Vermeldenswaard is tevens dat niet is gecontroleerd op niveau van economische ontwikkeling. Het is dan ook wat voorbarig om op basis van tabel 8.7 te concluderen dat enkele eeuwen her het negatieve verband tussen oppervlakte en democratie sterker was dan in meer recente tijden (Dat is volgens sommigen zo omdat de verbreiding van communicatiemediën de geografische afstanden heeft "verkleind"; zie Becker 1941: 12). In ditzelfde verband is ook tabel 8.6 relevant: ze leert dat de verbanden tussen "grootte" en

democratie in de perioden 1830-1867 en 1919-1966 niet principieel van elkaar verschillen. Daarnaast valt erop te wijzen dat de informatie uit de tabellen 8.3, 8.5 en 8.6 amper verschilt. Het is met andere woorden zeer twijfelachtig of de relatie tussen oppervlakte en democratie in een relatief jong verleden wel sterker was dan "vandaag de dag."

Tabel 8.7: Effect van omvang territorium (OPP) op democratie op basis van Swansons indeling van Europese naties (Swanson 1967)*

		OPP			
		1	2	3	4
DEM	1	23%	43%	47%	71%
	2	13%	29%	33%	22%
	3	64%	28%	20%	7%
		31	14	15	14
		N=74			

* Een 1 op de onafhankelijke variabele verwijst naar een relatief kleine staat, een 1 op democratisch niveau verwijst naar een relatief gering democratisch gehalte

8.6 Afsluiting

Als men ervan uitgaat dat uitspraken over grootte en democratie variaties in democratisch niveau verklaren in termen van de machtsverhouding tussen overheid en onderdanen, blijken bovenstaande onderzoeksresultaten onvoldoende steun te bieden voor de structurele verklaringswijze (16). Alleen in een ver verleden (en zonder constanthouding op niveau van economische ontwikkeling) werd een bevestiging gevonden voor de uitspraak dat de omvang van het grondgebied significant varieert met democratisch niveau: kleinere naties bleken toen democratischer dan grotere. De absolute grootte van de bevolking correleerde in geen enkel onderzoek significant met de afhankelijke variabele; die bevinding contrasteert met de hiervoor aangehaalde conclusie van Theil, dat de bevolkingsomvang van meer "vrije" landen relatief gering is (Zie tabel 8.1 en daarbij aansluitende tekst). Relatieve bevolkingsgrootte (DICHT) vertoonde slechts een enkele keer een "betekenisvolle" positieve samenhang met het afhankelijke kenmerk. De subhypothese dat een toenemende concentratie van de bevolking in grote steden (CONCENTR) democratisering bevordert, deed het niet beter. De economische verklaring van democratie kwam daarentegen behoorlijk goed voor de dag.

De economische verklaringswijze van democratie is ook verweten dat zij geen of te weinig ruimte toekent aan de rol van externe factoren: het politieke systeem van een nationale samenleving, zou (mede) afhankelijk zijn van haar plaats in de internationale context (1). Dit type kritiek kwam in het voorgaande al aan bod. Hoofdstuk 7 ging bijvoorbeeld in op de stelling dat het democratische niveau van "perifere" landen wordt bepaald door hun positie in het economische wereldsysteem. Andere concretisering van de gedachte dat de internationale context het democratisch niveau beïnvloedt, passeren hieronder de revue. Een daarvan vormt het middelpunt van dit hoofdstuk. Het is de stelling dat oorlogsvoering een verandering van het democratisch gehalte bevordert. Die bewering wordt in verscheidene varianten uiteengelegd en de schrijver confronteert enkele ervan met resultaten van empirisch onderzoek.

9.1 Verschillende vormen van externe beïnvloeding

Kritici van de economische verklaringswijze, die beklemtonen dat het democratisch gehalte afhankelijk is van externe factoren, zijn onder andere de eerder genoemde De Schweinitz (1964: 186-188) en Moore Jr. (1966). Laatstgenoemde beperkte zijn studie over "sociale oorsprongen van democratie en dictatuur" welbewust tot de grote en machtige landen: de kleinere ondergingen van hen een "beslissende" politieke invloed (Moore 1966: X). Zo'n invloed kan gevolg zijn van rechtstreeks ingrijpen:

"Constitutions generally may be undermined from without, as well as from within. This happens when they are confronted by a constitution of an opposite type, which is either their close neighbour or powerful even if distant. It happened in the days of the Athenian and Spartan empires. The Athenians everywhere put down oligarchies, the Spartans, in turn, suppressed democracies" (Aristoteles; zie Barker 1946: 224).

De internationale context kan zich ook op andere manieren doen gelden. Moore wees er op dat Englands geografische positie de vorming van een staand leger verhinderde en daardoor een democratische ontwikkeling vergemakkelijkte (1966: 32; zie ook Skocpol 1973: 29). Externe militaire bedreiging moet democratisering bemoeilijken (Moore 1966: 140, 141) en een autoritaire ontwikkeling stimuleren (Zie bijvoorbeeld Hintze 1962: 506; De Schweinitz 1964: 186-188).

Externe invloed kan ook optreden in de vorm van een "demonstratie-effect": de Berlijnse "maart-revolutie" van 1848, die het Pruisische autoritaire bestel (voor korte tijd) aantastte, bewoog de Nederlandse koning tot inwilliging van liberaal-democratische hervormingsvoorstellen (Boogman 1978: 51; zie ook hoofdstuk 6 van dit boek).

Niet alleen militaire dreiging door het buitenland, maar ook feitelijke oorlogsvoering geldt als een faktor, die het democratische niveau beïnvloedt. Dit veronderstelde effect is overigens niet eenduidig omschreven: volgens de ene uitspraak bevordert oorlog een autoritaire ontwikkeling, terwijl een andere juist een verhoogde kans op democratisering voorspelt (De Tocqueville 1840/1945; Spencer 1882; Hintze 1906, 1931, 1962; Andreski

1968; Rustow 1966; Rostow 1971; Therborn 1977). Volgende paragrafen gaan nader in op veronderstelde samenhangen tussen oorlog en democratie (2).

9.2 Oorlog en democratie: uiteenlopende proposities:

Dat een natie die oorlog voert, daardoor eerder een democratische ontwikkeling doormaakt, wordt onder andere gesuggereerd in volgende uitspraken:

"Throughout history, warfare has been a major democratizing force..." (Rustow 1966: 348). "Increase in militancy ... may ... have a leveling, and not a stratificatory, effect" (Andreski 1968: 30). "Historically, war has been associated with the growth of the franchise" (Lane 1959: 38). "...bourgeois democracy is largely a martial accomplishment" (Therborn 1977: 19). "There is a primitive relation between popular duty and popular power: 'the obligation to fight coming first, and the right to vote coming second'" (Spencer 1882: 431, 430). "Es ist eine Erscheinung die wir immer wieder in der Geschichte finden, dass die Erfüllung von öffentlichen Pflichten auf die Dauer zum Erwerb öffentlicher Rechten führt (Hintze 1906/1962:79) 79).

Laat-middeleeuwse militaire conflicten noopten vorsten ertoe hun macht te delen met zogenoemde standenvertegenwoordigingen (Hintze 1931/1962 : 179,180). Ook anderen hebben bepaalde democratische ontwikkelingen in verband gebracht met oorlogsvoering. Prestwick (1972), bijvoorbeeld, laat de vestiging van het Engelse parlement voortvloeien uit de gewelddadige externe conflicten van Edward I (+ 1300). Keir schrijft een soortgelijk effect toe aan de militaire activiteiten van latere Engelse vorsten (Sofaer 1976: 7; Keir 1966: 208, 273). Andere democratiseringen zijn eveneens gerelateerd aan oorlogsvoering: de Franse omwentelingen van 1789 en 1875 (stichting Derde Republiek), de Pruisische hervormingen in 1807, de Nederlandse "revolutie" van 1848 (zie hoofdstuk 6), de Oostenrijkse regimewisselingen uit de jaren 1860, de gelijktijdige liberalisering in tsaristisch Rusland, de opvolging van het Duitse keizerrijk door de republiek van Weimar, de Amerikaanse burgerrechtswetgeving uit de afgelopen jaren zestig, alsmede de recente val van het Argentijnse generaalsbewind (Anderson 1979; Palmer 1959; Huber 1957,1960; Seignobos 1924/26; Rostow 1971; Boogman 1978; Janssen 1983; Mundt 1973; Seton-Watson 1975)(3).

Dergelijke toeschrijvingen drukken overigens niet per se de gedachte uit dat oorlog "significant" positief samenhangt met democratisering. Dat neemt niet weg dat beredeneerd is waarom oorlog die politieke ontwikkeling (in bepaalde omstandigheden) waarschijnlijker maakt.

Volgens verscheidene personen treedt dat veronderstelde effect op omdat oorlogsvoering een politieke elite sterker aangewezen doet zijn op de militaire en/of financiële medewerking van haar onderdanen. De "marktpositie" van laatstgenoemde categorie wordt erdoor dus versterkt (Marwick 1974: 12) en als reactie erop zou de politieke toplaag eerder toegemoet komen aan de wens tot democratisering. Het veronderstelde politieke resultaat is een tegenprestatie voor geleverde - of te leveren - bijdragen van de politieke "basis" aan de militaire strijd (4). In dit zelfde verband is opgemerkt dat oorlogsvoering onder de onderdanen een (sterker) verlangen naar democratisering oproept (5) (Er is dan dus sprake van een structurele en een culturele component: de machtsverhouding wijzigt zich in het voordeel van de underdogs én hun voorkeur voor democratisering neemt toe; zie paragrafen 8.1. en 8.2.)

Deze "voor-wat-hoort-wat" -uitleg is ondere andere toegepast door Hintze:

"In den beständigen Kämpfen ... sehen sich die Machthaber durchweg auf den guten Willen der militärisch und finanziell leistungsfähigen Schichten der Bevölkerung angewiesen; und dieser gute Wille muss natürlich belohnt oder auch erkaufte werden durch weitgehende Berücksichtigung ihrer ökonomisch-sozialen Interessen, aber auch durch Konzessionen und Freiheiten politischer Natur ..." (Hintze 1931, 1962: 179)

"Wer seine Person für den Staat einsetzt", zo schrijft dezelfde auteur, "muss vernünftiger- und gerechterweise auch zum aktiven Bürgerrecht zugelassen werden ..." (Hintze 1906, 1962: 79). Meer recentelijk drukte Rostow een soortgelijke gedachtengang uit:

"And, of course, even for the winners wars play back on politics, requiring enlarged inputs of money and men, special skills and new sacrifices. Those who supplied them often exacted new privilege and status: from John's barons at Runnymede to the women's vote after World War I ... to the forward thrust of the American Negro after the Korean War and during the war in Vietnam (Rostow 1971: 23).

Zojuist uiteengezette democratieverklaring maakt het mogelijk om de uitspraak dat oorlog de kans op democratisering vergroot, te nuanceren. Die ruiltheoretische uitleg doet immers verwachten dat een politieke elite eerder gaat democratiseren, naarmate de underdogs een hogere "marktwaaarde" voor haar vertegenwoordigen. Ervan uitgaand dat die waarde het grootst is in "moderne", dat wil zeggen relatief "totale", oorlogen (zie Lenski 1966: 317; Marwick 1974: 12), is te voorspellen dat dit soort conflicten het veelvuldigst resulteert in democratisering.

Ook valt af te leiden dat overheden, die ten tijde van oorlog niet over ruime (eigen en/of buitenlandse) geldbronnen beschikken, eerder (en in een sterkere mate) democratische concessies zullen doen (6). Talrijke keren is inderdaad een democratisch effect geconstateerd van een financiële nood-situatie bij de overheid en niet minder vaak heeft men gesignaleerd dat oorlogsvoering de staatskas uitputte (Anderson 1979; Seignobos 1924, 1926; Tilly 1975; Hintze 1962; resp. Best 1982; Johnson 1975; Keir 1966; Collins 1986).

Ook kan men redeneren dat naarmate een strijdend leger sterker is samengesteld uit binnenlandse politieke underdogs, de kans op democratisering toeneemt. Deze uitspraak is herkenbaar in Aristoteles' verklaring van het democratiseringsproces in het oude Athene: maritieme expansie maakte de politieke elite er sterk afhankelijk van de lagere klasse die in hoofdzaak de bemanning leverde voor Athene's vlootwapen; deze onderdanen konden daardoor met succes gelijke rechten opeisen (Andreski 1968: 45; Finley 1973: 49). Een verwante gedachtengang steekt achter McKinleys opmerking dat "...the rise and survival of democracy depended on the predominant importance of the foot soldier on the field of battle..." (McKinley 1952: 300) (De opkomst van de "eenvoudige" soldaat moet de positie van politieke underdogs binnen en buiten het leger hebben versterkt).

Zo'n relatie tussen de vorming van een "volksleger" (7) en democratisering werd circa 1800 eveneens gelegd door leden van de Pruisische overheid tijdens hun oorlogen met revolutionair Frankrijk. Zij zagen in het idee van een Duitse levée en masse een te groot politiek gevaar (Beukema 1966: 119; McNeill 1982: 215; Best 1982: 156-159). Eerder in de geschiedenis had de top van de Franse absolute monarchie vanuit een soortgelijke gedachtengang buitenlandse huurlingen aangetrokken (McNeill 1982: 136).

De macht van de underdogs tegenover hun elite lijkt ook sterker, als zij de (voornaamste) eigenaar zijn van de voor oorlogsvoering vereiste fysieke geweldsmiddelen. Relevant is in dit verband de constatering dat de oude stadsdemocratieën van Griekenland, Italië en, "wellicht, noord-India en elders", hun ontstaan dankten aan oorlogsvoering met behulp van "mass-participation (but self-equipped) armies" (Collins 1975: 394; onderstreping A.Th. D.; zie ook Weber 1920: 278,279; Collins 1975: 356-358). Hier past eveneens de opmerking dat "absolutisme" en "militarisme" op het Europese continent met elkaar samenhangen als "militie" en "zelfbestuur" in Engeland (Hintze 1906/1962: 69).

Tegen de "voor-wat-hoort-wat"-verklaring van democratisering valt trouwens wel het een en ander in te brengen. Ze is vatbaar voor de tegenwerping dat mensen nogal eens wat van anderen gedaan krijgen zonder hen daarvoor een prijs te betalen. Een overheid zou de medewerking van haar underdogs kunnen afdwingen op basis van een sterke machtspositie. Die is wellicht aanwezig als de elite beschikt over een krachtig en haar toegewijd gewelddapparaat. Ervan uitgaand dat machthebbers hun politieke positie niet graag opgeven, valt te verwachten dat in zo'n situatie democratisering onwaarschijnlijk is. Beschouwingen over de politieke geschiedenis van Pruisen ondersteunen deze kritiek: ze laten weten dat deze staat lang een ondemocratische regeringsvorm kon handhaven, omdat haar vorst beschikte over een krachtig, en haar welgezind leger (Carsten 1954,1959; Craig 1955; Hintze 1967; Moore Jr. 1966) (Op overeenkomstige manier is de relatief democratische ontwikkeling van Engeland verklaard: het verbod van een staand leger droeg er sterk bij tot de vorming van een parlementair stelsel; Hintze 1902,1962: 49; 1906,1962: 69; Moore 1966: 32; Kluxen 1968: 326.

Ook de bewering dat de opkomst van reguliere legers met relatief grote aantallen underdogs, democratisering dichterbij brengt, is aanvechtbaar. De politieke gezindheid van zo'n gewelddapparaat wordt wellicht het sterkst bepaald door de hogere manschappen. Een "volksleger" (8) met een officierscorps uit het milieu van de politieke elite, bedreigt de staatkundige status quo dan waarschijnlijk ook allerminst. Tevens is te denken aan het vermogen van het hogere legerkader om het gedrag van "eenvoudige" soldaten te sturen (Craig 1955: 1-20; McNeill 1982: 137,138).

De ruilverklaring van democratisering maakt verder de kwetsbare assumptie dat underdogs als beloning voor hun inzet steeds (metterdaad) democratisering zullen opeisen. Twijfel hieraan wordt onder andere gewekt door Moore's constatering dat "doing nothing remains the real form of mass action in the main historical crises since the sixteenth century" (Moore 1966: 577) (9). De reden van deze inactiviteit kan velerlei zijn (10).

Maar ook als onderdanen wel voor democratisering ijveren en de overheidspositie allerminst sterk is, hoeft de voorspelling van de "voor-wat-hoort-wat"-verklaring niet uit te komen. Een streven naar democratisering kan immers ook resulteren in een machtswisseling waarbij het democratisch niveau onveranderd blijft of zelfs daalt (Zie bijvoorbeeld "Rusland" in 1917)(11). Mogelijk is dat een kleine groep underdogs uitsluitend een verbetering van de eigen politieke positie najaagt en zodoende het democratisch niveau ongewijzigd laat (12). Een positieve samenhang tussen oorlog en democratie is trouwens niet alleen ruiltheoretisch beredeneerd. Verscheidene keren is beweerd dat een door oorlogsvoering opgeroepen besef van nationale saamhorigheid - soms omschreven als een "union sacrée" - democratisering in de hand werkte (Hintze

"The feeling of ardent solidarity, with the concomitant projection of all hatreds on the enemy, makes the holders of wealth and privileges more willing than they would be otherwise to share these boons with their less fortunate countrymen" (Andreski 1968: 30) (13).

Oorlog zou de elite er dus eerder toe brengen om haar underdogs niet langer te behandelen als leden van een "andere natie".

Naast de hypothese dat oorlog de kans op democratisering doet toenemen, circuleert ook de uitspraak dat juist het verliezen van een oorlog dat effect sorteert (Mannheim 1940: 48; Rosenberg 1964: 71,72; Galai 1965: 88; Rostow 1971: 23; Schmitter 1979: 24). Bismarck, de Duitse kanselier, moet een dergelijke relatie hebben verondersteld. Ervan uitgaand dat een militair debâcle de vestiging van een democratische (en/of socialistische) republiek dichterbij brengt, maande hij autoritair geregeerde naties tot grote voorzichtigheid in hun buitenlandse politiek (Rosenberg 1964: 71,72).

Dat juist een militair falen democratisering bevordert, valt te beredeneren met behulp van de uitspraak dat vooral zo'n conflict de machtspositie van de overheid ernstig uitholt. Te denken is daarbij niet alleen aan verliezen aan manschappen en materieel, desorganisatie en dreigende onbetrouwbaarheid van resterende legereenheden. Ook een aantasting van de legitimiteit of symbolische macht van het heersende regime is waarschijnlijk (Collins 1986: 164). Dat geldt wellicht te meer daar een falen op het slagveld de nationale eer schendt. Verlies aan zelfvertrouwen en groeiende interne verdeeldheid binnen de politieke top lijken waarschijnlijke gevolgen van een en ander. Zij zouden uitnodigen tot krachtige contestatie van "onderop" (Zie Anderson 1967: 99; Skocpol 1979: 23).

De verloren-oorlog-hypothese is, evenals sommige andere voorafgaande uitspraken over oorlog en democratie, heel goed verenigbaar met de waardeverwachtingstheorie. Die stelt dat iemand zich eerder inzet voor de realisering van zijn doel, naarmate hij een positief resultaat daarvan waarschijnlijk acht (Atkinson 1964). Een oorlog met overwegend (of uitsluitend) negatieve wapenfeiten ondermijnt, zoals gezegd, de machtspositie van de elite en vergroot zo de kansen voor underdogs om democratisering te bewerkstelligen. Gesteld dat een verlangen daarnaar aanwezig is, gaan zij volgens de waardeverwachtingstheorie juist bij een politiek-militair falen van hun tegenspeler, betrekkelijk snel tot daden over. Maar ook nu kan weer worden tegengeworpen dat zulke acties niet hoeven te resulteren in een toename van het democratisch niveau. Collins oordeelde dat de meest "mobiele" groep de beste papieren heeft om de staatsmacht in tijden van een crisissituatie naar zich toe te trekken; deze categorie is volgens hem "a conservative one,...already tied to state power". Een "circulatie" binnen de elite zou dus wel zo plausibel zijn (Collins 1975: 391,392). Daarnaast is de stelling te verdedigen dat het verliezen van een oorlog juist in de kaart van de politieke "reactie" speelt, wanneer het bewind van de zittende regering, gezien de binnenlandse politieke verhoudingen, betrekkelijk democratisch is. In zo'n situatie zou een daling van het democratische niveau veeleer voor de hand liggen (Indien een "progressieve" burgerregering in Argentinië de Falklandoorlog had verloren, was niet een toename, maar veeleer een afname van het democratisch gehalte waarschijnlijk geweest).

Niettegenstaande de vele formuleringen van een positieve relatie tussen (een verloren) oorlog en democratie, lijkt een dergelijke veronderstelling weinig bijval te vinden in de common sense wereld. Veel populairder is daar wellicht de stelling, die een tegengesteld politiek effect verbindt aan oorlogsvoering. De Tocqueville verwoordde die alternatieve gedachte heel stellig:

"All those who seek to destroy the liberties of a democratic nation ought to know that war is the surest and shortest means to accomplish it. This is the first axiom of the science" (De Tocqueville 1840/1945: 284).

Oorlog, aldus De Tocqueville en vele anderen (Moses 1898; Halévy 1938; De Jouvenel 1949; Greenleaf 1983; Mowry 1966; Pencak 1983) vergroot de bevoegdheden van de overheid en verkleint daardoor het democratisch gehalte. Ook Spencer, die kort hiervoor werd aangehaald, heeft oorlogsvoering gereleëerd aan een ontwikkeling in minder democratische richting: "chronic militancy tends to develop a despotism" (Spencer 1882: 572). Verwijzingen naar Hintze (1962: 506) en Andreski (1968: 130) zijn thans eveneens weer mogelijk. Dat oorlog een daling van het democratische niveau bevordert, is ook toegelicht met de opmerking dat die gebeurtenis de overheid de gelegenheid geeft om relatief democratische verworvenheden in te perken om redenen van "nationale eenheid" of "staatsveiligheid" (De Schweinitz 1964: 186).

Tot zover dit overzicht van uitspraken die concrete invullingen geven van de globale bewering dat het democratisch gehalte afhankelijk is van de internationale context. Voordat wordt gerapporteerd over verricht empirisch onderzoek, volgt nog een aantal opmerkingen bij het voorgaande.

Ten eerste geldt dat alle gissingen een effect voorspellen dat niet rechtstreeks door een buitenlandse mogendheid wordt teweeggebracht. Een verandering van het democratisch niveau wordt weliswaar toegeschreven aan een bepaalde relatie met het buitenland, maar ze is autonoom in de zin dat ze door leden van de eigen samenleving wordt aangebracht. Dit betekent dat geen van de hypothesen van toepassing is op landen die als gevolg van een militaire bezetting of politieke voogdij verhinderd zijn om een eigen beleid te voeren.

Een tweede punt betreft het volgende. Tot nu toe werd het voorspelde effect van een verloren oorlog steeds gesitueerd in een natie, die partij is in zo'n conflict. Er is wat voor te zeggen om dat gevolg ook te voorspellen in bepaalde landen die niet (formeel) oorlog voeren, maar als "satellieten" verbonden zijn aan oorlogsvoerende mogendheden. Zo valt vandaag de dag voor Polen te voorspellen dat een Russische afgang in een militair conflict er de kans op democratisering vergroot (Op analoge manier is trouwens de prognose op te stellen dat een Russische oorlog, waarin Poolse staatsburgers als militairen worden ingezet, eenzelfde ontwikkeling bevordert; zulks ongeacht het politiek-militaire verloop van het conflict).

Een laatste opmerking betreft de mogelijkheid dat sommige naties geen (of amper) ruimte bieden voor democratisering (of een ontwikkeling in omgekeerde politieke richting), omdat zij nagenoeg volledig democratisch (dan wel ondemocratisch) zijn. Dergelijke naties kunnen beter niet als onderzoeks-eenheid fungeren (14).

9.3 Empirisch onderzoek bij proposities over oorlog en democratie

Onderzoek dat een of meer van bovenstaande hypothesen over oorlog en democratie empirisch toetst, staat op naam van Banks (1972), Thorborn (1977) en

schrijver dezes (Derksen 1985).

Banks toetste zijn verwachting dat externe militaire conflicten het democratisch niveau omlaag brengen. Hij berekende voor zevenjarige perioden uit het tijdsbestek 1816-1966, het aantal conflicten en het totale democratische gehalte. Correlatie van scores op deze variabelen leverde een Pearson-coëfficiënt op van -0.69. De uitslag is echter betrekkelijk weinigzeggend omdat onduidelijk is in hoeverre veranderingen in het aantal oorlogen voorafgingen aan wijzigingen van het democratische niveau. Anders dan Banks beweerde, kende zijn toetsing dus geen longitudinale opzet (Banks 1972: 222).

9.3.1 Therborns studie

Therborn onderzocht in welke mate de totstandkoming van de kapitalistische "bourgeoisie-democratieën" voortkwam uit oorlogsvoering. Hij stelde eerst vast wanneer de onderscheiden zeventien landen uitgroeiden tot volledige democratieën (15). Aan de vooravond van WO I hadden pas drie daarvan recht op die kwalificatie: Australië, Nieuw Zeeland en Noorwegen (Frankrijk en Zwitserland misten op dat tijdstip alleen nog het algemeen vrouwenkiesrecht). Na die oorlog kwamen er zeven volwaardige democratieën bij. De "big boom of democracy" volgde aldus Therborn, in het kielzog van WO II. Alleen Zwitserland en de U.S.A. werden later volwassen democratieën. Deze bevindingen deden de onderzoeker concluderen dat "bourgeois democracy is largely a martial accomplishment" (Therborn 1977: 19). Twijfel aangaande het causale karakter van de gelegde relatie bracht Therborn tot het uitvoeren van een reeks case-studies. Onderwerp waren niet langer zeventien, maar eenentwintig eenheden (Dat aantal kwam tot stand door staten, die twee keer een ontwikkeling doormaakten naar een volledige democratie, dubbel te tellen. Deze naties ondergingen een autoritaire ommekeer in de jaren vóór WO II). In acht daarvan bestempelde Therborn de uitkomst van oorlogsvoering als "causally decisive in the installment of bourgeois democracy"; "... in one more ... it determined the timing of the process" (Therborn 1977: 21). Steeds ging het hier om effecten van militaire nederlagen (16). In vier landen stond het democratiseringseffect helemaal los van oorlogsvoering en in zes overige democratieën moet oorlog een indirect dan wel secundair effect hebben gehad: "It served to influence existing governments and parties in the direction of democracy rather than to break up old forces and bring forth new ones (Therborn 1977: 21). De zo ontstane democratieën typeerde Therborn ook wel als "national mobilization democracies". Enerzijds stimuleerde de massale voorbereiding op oorlog een democratisering, omdat daarmee een effectieve nationale mobilisatie kon worden gerealiseerd. Daarnaast vloeiden democratische ontwikkelingen voort uit de integratieprocessen die mobilisatie met zich meebracht. Voorbeelden van het laatste type democratisering waren volgens hem de invoering van algemeen mannenkiesrecht in Nederland en België tijdens en na WO I (1977: 12,15). Nationale mobilisatie zou evenals het lijden van een militaire nederlagen een belangrijke rol hebben gespeeld bij de vorming van de bourgeoisie-democratieën (1977: 22, 23).

Tekortkoming van Therborns studie is het feit dat zij werd opgezet vanuit de afhankelijke variabele: er werd niet eerst een verzameling oorlogen aangelegd om daarna te kijken of het voorspelde politieke effect optrad. Een gebrek is ook dat de onderzoeker meestal uitsluitend vergelijkingen maakt tussen wel- en niet-democratische stelsels. Door meer waarden van democratie te onderkennen, was een scherpere toetsing mogelijk geweest.

9.3.2 Eigen onderzoek

Materiaal voor de studie van schrijver dezes waren lijsten met oorlogen van Wright (1942) en Singer & Small (1972; Small & Singer 1982). Wrights collectie bevat "all hostilities involving members of the family of nations involved over 50.000 troops" (Wright 1942: 636). Deze verzameling reikt van 1480 tot en met WO II; ze beperkt zich tot de oorlogen die zich afspeelden binnen de "moderne beschaving". Wright onderscheidt onder andere conflicten tussen "moderne" naties" en oorlogen waarin zo'n land de moderne beschaving verdedigde tegen een vreemde cultuur (De zogenoemde B- resp. D-oorlogen).

De collecties van Singer & Small (Small & Singer) betreffen de tijdvakken 1816-1965, 1816-1980. Hun bronnen zijn publicaties van Richardson (1960), zojuistgenoemde Wright, alsmede "the standard diplomatic and military histories" en "the many other sources noted in the references and the appendices" (Small & Singer 1982: 38). De "externe" conflicten vallen bij Singer & Small uiteen in zogenoemde interstate en extra-systemic oorlogen. Conflicten van het eerste type gaan tussen landen die deel uitmaken van het interstate system. Dat bestaat welbeschouwd uit de politiek machtige landen (Zie Small & Singer 1982: 39,40)(17).

Uit Wrights collectie selecteerde schrijver dezes alleen de B- en D-oorlogen, die na 1600 beginnen en vóór 1816 aflopen, alsmede vermeld staan in Dupuy & Dupuy's handboek (1970). Van Small & Singer koos hij uitsluitend de "tussenstatelijke" conflicten uit het tijdvak 1816-1980. Deze voorkeur voor Small & Singer (Wright's collectie reikt immers ook tot ver na 1816) werd ingegeven door de omstandigheid dat hun verzameling betrekkelijk beperkt, en daardoor relatief goed hanteerbaar is (18).

Per geselecteerde oorlog noteerde de onderzoeker voor de deelnemende naties een geval van oorlogsvoering (De duur van de oorlog speelde daarbij geen rol)(19). Nam een land tegelijkertijd deel aan meer dan één oorlog, dan was er sprake van één oorlogssituatie. Gevallen van oorlogsvoering werden doorgestreept als naties (nagenoeg) voldeden aan de eigenschappen van een democratische samenleving (20). Een oorlogssituatie verviel eveneens als een land gedurende de volledige testperiode (zie hieronder) geen zelfstandig beleid kon voeren als gevolg van militaire bezetting of politieke curatelestelling door een andere mogendheid.

Om na te gaan of op oorlogsvoering een "positieve" dan wel "negatieve" verandering van het democratische niveau volgde, raadpleegde de onderzoeker historische literatuur. Aard noch omvang daarvan werd van te voren afgebakend. Het vinden van de relevante informatie werd soms niet alleen bemoeilijkt door de beperkte toegankelijkheid van gegevens, maar ook door hun meerduidigheid. Indien relevante politieke informatie niet kon worden achterhaald, verviel de bijbehorende oorlogssituatie als onderwerp van onderzoek.

Als voorwaarde voor democratisering (of voor een ontwikkeling in tegengestelde richting) gold een vooruitgang (resp. achteruitgang) op de democratiedimensie medezeggenschap en/of vrijheidsrechten, die niet ongedaan werd gemaakt door een min of meer gelijktijdig proces in tegengestelde politieke

Deze amendering kon overigens niet voorkomen dat een groot aantal gevallen van oorlogsvoering afviel als voorwerp van studie.

De omschreven toetsingsprocedure doet trouwens niet volledig recht aan de inhoud van de hypothese volgens welke oorlog de kans op democratisering vergroot. Die impliceert namelijk ook de mogelijkheid dat het voorspelde effect veraf kan gaan aan oorlogsvoering (Zie de aangehaalde opmerking van Therborn over mobilisatiedemocratieën). Om dit aspect beter tot zijn recht te laten komen werd bij iedere democratisering die onmiddellijk, dat wil zeggen binnen een jaar, voorafging aan een oorlogssituatie, gezocht naar een nadere bevestiging voor deze mobilisatiehypothese. Als die niet aanwezig bleek, gold die gissing als weerlegd (24).

Naar aanleiding van de hypothese dat juist een verloren oorlog democratisering bevordert werd ook bepaald of een natie een oorlog won dan wel verloor. Informatiebron daarvoor was het handboek van Dupuy & Dupuy (1970). Hun gegevens maakten duidelijk dat zo'n tweedeling niet uitputtend is: verscheidene conflicten eindigden onbeslist. Het was trouwens niet altijd gemakkelijk om een oorlog naar zijn afloop te rubriceren. Bij democratiseringen die tijdens een oorlogssituatie optraden is steeds geïnformeerd naar de militaire stand van zaken die daar steeds onmiddellijk aan voorafging. Het zou immers ongerijmd zijn om die politieke gebeurtenissen toe te rekenen aan de definitieve uitkomsten van de desbetreffende oorlogen (25).

Bijlage 4 van dit boek vermeldt per land de opgenomen oorlogssituaties en informeert over hun afloop dan wel relevante militair-politieke stand van zaken. Ze geeft daarenboven de politieke data zodat op te maken valt in hoeverre bepaalde hypothesen over (verloren) oorlog en democratie worden geconfirmeerd.

Tabel 9.1 laat zien in welke mate oorlogsvoering überhaupt "effect" had op democratisch niveau. In oorlogssituaties (inclusief de onmiddellijk opeenvolgende vijf jaren) bleek een verandering in het democratisch niveau beduidend vaker op te treden dan in perioden die aan oorlog voorafgingen. De overschrijdingskans is namelijk kleiner dan 0.0001 (Kendalls tau is 0.31). Niettegenstaande deze "significante" relatie, ondergaat het democratisch niveau in oorlogstijd in een meerderheid van de gevallen geen wijziging.

Tabel 9.1: Effect van oorlog op democratisch niveau (N=129)

		vóór oorlogse situatie	oorlogssituatie
democratisch niveau	onveranderd	101 (78%)	63 (51%)
	veranderd	28 (22%)	66 (49%)
		129 (100%)	129 (100%)

Tabel 9.3 laat zien hoe de aard van het aangetroffen verband is: stijgt met oorlog de kans op democratisering of wordt een proces in ondemocratische richting waarschijnlijker, of komen beide soorten ontwikkelingen vaker voor?

Tabel 9.2: Effect van oorlogsvoering op stijging en daling van het democratisch niveau

democratisch niveau		vóór oorlogse situatie	oorlogssituatie
	gestegen	19 (15%)	38 (29%)
	onveranderd	101 (78%)	63 (49%)
	gedaald	9 (7%)	28 (22%)
		129 (100%)	129 (100%)

Het in tabel 9.1 geconstateerde politieke effect blijkt volgens tabel 9.2 nagenoeg gelijkelijk te bestaan uit stijgingen en dalingen van het democratisch gehalte: de percentageverschillen of epsilons voor de eerste en derde rij zijn respectievelijk +14 en +15 (26). Oorlog heeft volgens dit onderzoek dus een polariserende werking (In overeenstemming hiermee levert de chi-kwadraat-toets wel, maar de tau-test geen significante overschrijdingskans op). Dat tweezijdige effect uit zich eveneens wanneer wordt nagegaan of geregistreerde politieke veranderingen in de toetsingsperioden sterker zijn dan in vooroorlogse perioden (Zoals vermeld werden de staatkundige ontwikkelingen gewogen op een driepuntsschaal). Voorafgaand aan oorlogsvoering bedroegen de gemiddelde scores van democratische en ondemocratische gebeurtenissen 1,5 resp. 1,1, terwijl de desbetreffende gemiddelden voor de testperioden 1,8 resp. 1,8 blijken (Oorlog zou dus vooral de intensiteit van autoritaire ontwikkelingen verhogen).

Naar aanleiding van tabel 9.2 rijst de vraag wanneer oorlogsvoering een democratisch, en wanneer een ondemocratisch effect sorteert. Misschien nemen verloren oorlogen meer de democratische, en gewonnen oorlogen meer de autoritaire ontwikkelingen voor hun rekening. Daarnaast is het mogelijk dat onbesliste conflicten amper een (verschil in) effect laten zien. Die oorlogen zijn niet zonder reden te plaatsen "tussen" de twee andere typen: verloren oorlogen, zo kan men redeneren verzwakken de positie van het regime, gewonnen conflicten versterken die, en bij een onbesliste afloop is de machtspositie van het regime ongewijzigd (27). De tabellen 9.3, 9.4 en 9.5 geven uitsluitsel bij deze gissingen.

Tabellen 9.3, 9.4, 9.5: Effect van de afloop van oorlogsvoering op de aard van het verband met democratisch niveau

democratisch niveau: gestegen	tabel 9.3: verloren oorlog		tabel 9.4: onbesliste oorlog		tabel 9.5: gewonnen oorlog	
	vooraf	tijdens/na	vooraf	tijdens/na	vooraf	tijdens/na
	6 (12%)	17 (33%)	2 (8%)	4 (17%)	9 (17%)	17 (32%)
onveranderd	40 (73%)	24 (47%)	21 (88%)	13 (54%)	43 (79%)	26 (48%)
gedaald	5 (10%)	10 (20%)	1 (4%)	7 (29%)	2 (4%)	11 (20%)
	51(100%)	51(100%)	24(100%)	24 (100%)	54(100%)	54(100%)

Elk van de drie tabellen laat verschuivingen zien in de richting van meer

en minder democratie en alle zijn significant volgens de chi-kwadraat test (De overschrijdingskans is steeds kleiner dan 0.05). Daarmee is overigens niet uitgesloten dat de sterkte van deze samenhangen verschilt naar gelang de afloop van het conflict. Een vergelijking van tabel 9.3 en 9.5 wijst uit dat het verschil in proporties democratiseringen bij een verloren oorlog groter is dan bij een gewonnen oorlog: 33-12 resp. 32-17. De proportie ondemocratische ontwikkelingen stijgt daarentegen bij gewonnen conflicten iets sterker: van 4 tot 20% tegenover een toename van 10 tot 20% bij verloren oorlogen. Deze afwijkingen zijn echter zo gering dat ze hoogst waarschijnlijk niet significant zijn (28).

De gissing dat een verloren oorlog eerder democratisering, en dat een gewonnen oorlog eerder een ontwikkeling in tegengestelde politieke richting, oproept, kan ook worden getoetst met gebruikmaking van de toegekende gewichten. Tabellen 9.6 en 9.7 laten zien of de afloop van invloed was op de sterkte van democratische resp. ondemocratische ontwikkelingen (29)

Tabellen 9.6 en 9.7: Effect van oorlogsafloop op sterkte van veranderingen in democratisch niveau

Tabel 9.6:

		oorlog	
		verloren	gewonnen
democratisch niveau			
<u>stijgt</u> :	licht	4 (24%)	10 (59%)
	matig	7 (41%)	5 (29%)
	sterk	6 (35%)	2 (12%)
		17(100%)	17(100%)

Tabel 9.7:

		oorlog	
		verloren	gewonnen
democratisch niveau			
<u>daalt</u> :	licht	2 (20%)	4 (36%)
	matig	5 (50%)	7 (64%)
	sterk	3 (30%)	0
		10(100%)	11(100%)

De verdelingen van tabel 9.6 zijn significant in het voordeel van de hypothese dat een verloren oorlog in vergelijking met een gewonnen oorlog een grotere kans biedt op een relatief krachtige democratisering: Kendalls tau is -0.36 en de overschrijdingskans is iets kleiner dan 0.02. Tabel 9.7 levert daarentegen geen steun voor de veronderstelling dat het democratisch niveau juist bij gewonnen oorlogen het sterkst daalt: het verband in deze tabel is negatief (Kendalls tau bedraagt -0.33). Deze samenhang is overigens te klein om te concluderen dat verloren oorlogen, in vergelijking met gewonnen oorlogen, (ook) eerder een betrekkelijk forse afname van het democratische gehalte oproepen (Bijbehorende overschrijdingskans bedraagt 0.09). Dat neemt niet weg dat tabel 9.7 krachtige weerleggingen bevat voor de "structurele" gedachtengang dat juist oorlogen met een onfortuinlijke afloop bijdragen tot democratisering (Zulks moest, zoals gezegd, zo zijn, omdat vooral die conflicten de machtspositie van de politieke elite zouden ondermijnen). Het voorgaande suggereerde overigens reeds een verklaring voor dergelijke falsificaties. Daar werd immers verteld dat een verloren oorlog eerder een ondemocratisch effect zal oproepen, wanneer zij onder verantwoordelijkheid valt van een regime dat, gezien de nationale politieke constellatie, een betrekkelijk democratische signatuur heeft. Een militaire catastrofe voor het eerste kabinet-Thorbecke had met andere woorden niet in de kaart gespeeld van de "progressieve liberalen", maar in die van de "royalistische reactie" (Of om een eerder gegeven voorbeeld te herhalen: op het Falkland-debacle volgde in Argentinië een democratisering, omdat de oorlog door een autoritair generaalsregime werd gevoerd) Uiteraard moet onderzoek uitwij-

zen in hoeverre deze redeneergang houdbaar is. Verder is erop te wijzen dat een oorlog die officieel als verloren (dan wel gewonnen) bekend staat, misschien niet als zodanig werd geïnterpreteerd door de betrokkenen. Italië, bijvoorbeeld geldt als een winnaar van WO I, maar vele Italianen ervoeren de afloop van hun strijd tegen de As-mogendheden als smadelijk ("De oorlog was gewonnen, maar de vrede verloren"; zie Sesam Wereldgeschiedenis, deel 17, pag. 116) (Uitgaande van deze uitleg en van de veronderstelling dat het Italiaanse bestel ten tijde van WO I relatief democratisch was, ondersteunt de autoritaire ommekeer van 1922 de even hiervoor uiteengelegde verklaring van ondemocratische ingrepen volgend op een ongunstig verlopen oorlogsvoering.

9.4 Afsluiting

Tegen de achtergrond van de stelling dat economische democratieverklaringen onvoldoende oog hebben voor de rol van de internationale context, schonk dit hoofdstuk aandacht aan de (veronderstelde) invloed van oorlogsvoering op het democratisch niveau van een samenleving. Het onderzoek van Banks suggereerde dat oorlogsvoering ontwikkelingen in ondemocratische richting bevordert en Therborns studie wekte de indruk dat oorlog juist democratisering stimuleert. Volgens Derksens onderzoek is er sprake van een tweezijdig effect: oorlog vergroot de kans op democratische en ondemocratische ingrepen. Daarbij moet niet worden vergeten dat in iets meer dan de helft van het aantal oorlogssituaties geen politieke verandering optrad (30). De veronderstelling dat juist een verloren oorlog democratisering teweegbrengt, werd alleen geconfirmeerd wanneer werd gekeken naar het effect van verloren oorlogen op de intensiteit van opgetreden democratiseringen. Die bevinding pleit dus niet sterk voor de "structurele" democratieverklaring, die in hoofdstuk 8 ter sprake kwam. In het bijzonder een verloren oorlog kan men immers met reden beschouwen als een gebeurtenis die de - fysische en symbolische - machtspositie van de politieke elite ernstig ondermijnt, en dus het frequenst zou moeten uitmonden in democratisering.

Bij de resultaten van Derksens toetsing is overigens wel terughoudendheid geboden. Ruim de helft van het aantal aanvankelijk geselecteerde oorlogssituaties viel af vanwege de eis dat toetsingsperiode en controleperiode een gelijke omvang hebben. Een diepgaander replicatie-onderzoek is alleen al gewenst vanwege de vraag in hoeverre in toetsingsperioden geregistreerde politieke veranderingen niet reeds vóór de oorlog waren gepland (Het algemeen kiesrecht kwam in Nederland weliswaar in een quasi-oorlogssituatie tot stand - 1917-, maar het voorstel daartoe moet reeds voor het uitbreken van WO I zijn afgerond; vergelijk Therborn, die abusievelijk sprak van een "mobilisatiedemocratisering") (1977: 15). Replicaties door anderen zijn eveneens welkom omdat vele keren afwegingskwesties in het spel waren. Nuttig is verder om het onderzoek uit te breiden met metingen van het democratische niveau vóór de aanvang van de oorlogsvoering. Op basis daarvan kan beter rekening worden gehouden met de aanwezige "ruimte" voor "positieve" en "negatieve" verschuivingen op het democratische continuüm. Een andere tekortkoming van Derksens studie is de omstandigheid dat ze niet naging of de tijdens of na een oorlog geregistreerde politieke ontwikkelingen ook toegeschreven konden - of moesten - worden aan andere factoren dan de oorlogsvoering. Het onderzoek moet met andere woorden worden aangevuld met case-studies die proberen uit te pluizen in hoeverre gevonden sequenties oorzakelijk zijn te interpreteren. Afgaand op oordelen van historici en op indrukken van de onderzoeker zelf, stonden verscheidene veranderingen in het democratische niveau los van oorlogsvoering.

Algemene afsluiting.

De centrale probleemstelling van deze studie werd geformuleerd in de vorm van een tweetal vragen: waarom maakt een nationale samenleving democratiseringprocessen door, en waarom ondergaat ze ontwikkelingen in tegengestelde politieke richting. Welbeschouwd kregen verklaringen van democratiseringen de meeste aandacht in deze studie. Dat heeft wellicht te maken met de omstandigheid dat in democratieliteratuur de eerstgenoemde vraagstelling het frequentst is gesteld (Ook hier lijkt weer een verwijzing naar de invloed van de moderniseringstheorie op haar plaats). De weergegeven antwoorden op de centrale vraagstelling geven overigens alerminst een volledig overzicht van in omloop zijnde democratieverklaringen.

Theorieën die wijzigingen in het democratisch niveau toeschrijven aan bepaalde veranderingen van het economisch ontwikkelingspeil, vormen het middelpunt van dit boek. Een reden daarvan is dat dit type verklaringen sterk de aandacht trok in het recente verleden. Onder invloed van het moderniseringsdenken onderschreven velen in de jaren zestig de gedachte dat economische vooruitgang democratisering bevordert. Resultaat van die belangstelling was, zoals deze studie liet zien, een brede stroom onderzoekingen.

De term "economische verklaring" werd hier trouwens gehanteerd als een noemer voor uitsprakenstelsels die in verschillende opzichten inhoudelijk variëren. Economische groei verwees niet alleen naar toename van materiële welvaart (In het onderzoek werd de economische variabele doorgaans gemeten in termen van BNP en energieverbruik per capita; zie hoofdstuk 4). Ook de overgang naar een meer "geavanceerd" produktiestelsel gold als economische vooruitgang (Zie hoofdstuk 6 dat inging op de veronderstelde relatie tussen de vorming van een kapitalistisch-industrieel produktiestelsel en de vestiging van "burgerlijk"-democratische regeringsvormen). Hoofdstuk 3 bracht naar voren dat het vermoede verband tussen economisch ontwikkelingspeil en democratisch niveau ook op uiteenlopende manieren is geïnterpreteerd.

Het onderzoek bij de stelling dat economie en democratie positief met elkaar correleren, bleek vaak relatief hoge samenhangen op te leveren. Niet zelden ging het echter om "eenvoudige" nulde-orde-correlaties. De overgrote meerderheid van de studies was cross-sectioneel van opzet: hun uitkomsten zijn met andere woorden gebaseerd op nogal problematische veronderstellingen. Longitudinaal onderzoek dat een meer adequate toets geeft van de bewering dat economische vooruitgang (achteruitgang) het democratisch niveau ten goede (kwade) komt, leek relatief meer falsificaties op te leveren. Omdat dit type onderzoek slechts op beperkte schaal plaats vond, is een uitbreiding daarvan wel gewenst.

Wenselijk is ook het verrichten van case-studies; zij kunnen beter nagaan in hoeverre voorspelde sequenties van economische groei (achteruitgang) en stijging (daling) van het democratische niveau oorzakelijk van aard zijn. Zulke analyses beschouwe men trouwens niet als panacee: de beantwoording van de vraag of een correlatie causaliteit impliceert zal altijd wel een hachelijke onderneming blijven.

Deze studie beklemtoonde dat een economisch proces nooit zélf een verandering in het democratisch gehalte kan teweegbrengen. Dat doen alleen mensen.

Misschien doen ze dat op basis van ontwikkelingen die hun oorzaak vinden in de ontwikkeling van de economie. Aan een van de uitspraken die vertelt waarom economische vooruitgang zou resulteren in democratisering, werd een apart hoofdstuk gewijd. Het was de stelling dat de bourgeoisie om redenen van materieel eigenbelang de drijvende kracht was achter liberaal-democratische omwentelingen. De gepresenteerde onderzoeksresultaten betroffen overigens alleen de vraag of de burgerij wel voorstander was geweest van zulke politieke veranderingen. Daarbij is op te merken dat het aantal cases zeer beperkt was en dat steeds een specifieke subgroep van de "burgerij" voorwerp van onderzoek vormde (Die inperking gebeurde overigens niet zonder reden).

Interpretaties van de vermoede samenhang tussen economisch ontwikkelingspeil en democratisch niveau zijn niet alleen nuttig omdat ze een onvolledige gedachtengang aanvullen. Ze geven ook de mogelijkheid om falsificaties voor de economische verklaringswijze te verklaren, althans "op papier". Op basis van de uitleg dat toename van educatie de intermediaire factor is, kan men het uitblijven van democratisering bijvoorbeeld toeschrijven aan de vermoede omstandigheid dat economische groei niet, of in een te geringe mate, resulteerde in een stijging van het opleidingspeil. Vervolgonderzoek betreffende de economische democratiebenadering zou meer plaats moeten inruimen voor veronderstelde intermediaire variabelen tussen economie en democratie.

Tot de alternatieven voor de economische democratieverklaring werden in het voorgaande niet alleen uitspraken gerekend die uitsluitend verwijzen naar niet-"economische" factoren. Ook verklaringen die aangeven wanneer economische vooruitgang (achteruitgang) wel, en wanneer niet een stijging (daling) van het democratisch niveau bevorderen, werden ertoe gerekend. Als zodanig kwamen de theorie van de "late" economische ontwikkeling en de dependencieverklaring in een voorgaand hoofdstuk aan bod. Eerstgenoemde verklaring bleek "wereldwijd" de beproeving niet te doorstaan (Zie Bollen 1979; Van Snippenburg 1986), maar kreeg in Collier's onderzoek onder Latijns-Amerikaanse landen (Collier, 1975) wel enige steun. De bevindingen voor de dependencia-theorie bleken zeker niet rooskleuriger. Die theorie bleek slechts een keer, en dan nog na een ad hoc-herclassificatie de beproeving te doorstaan.

Als zuiver niet-economische alternatieven voor de economische democratieverklaring, figureerden onder andere uitspraken die verschillen in democratisch niveau toeschrijven aan variaties in "grootte" (omvang van het nationale grondgebied en van de bevolking, alsmede bevolkingsdichtheid). Achter deze uitspraken gaat de veronderstelling schuil dat verschuivingen in de machtsverhouding tussen de politieke elite en underdogs van invloed zijn op het democratisch gehalte. Geen van de geselecteerde "grootte"-aspecten bleek echter significant te correleren met democratisch niveau (Onder veel voorbehoud is een uitzondering te maken voor de uitspraak dat enkele eeuwen terug een qua territorium kleine natie ook vaker een meer democratische was). Deze uitslagen weerleggen overigens niet per se de "structurele" benadering, volgens welke verschillen in de machtsrelatie tussen elite en underdogs het democratisch niveau van een samenleving bepalen. Het is niet uitgesloten dat de bewuste aspecten van "grootte" zulke machtsverschillen onvoldoende tot uitdrukking brachten. Andere formuleringen vanuit de "structurele" optiek kunnen dus best vruchtbaar zijn.

Als zo'n andere "structurele" hypothese is bijvoorbeeld de uitspraak te

beschouwen dat oorlog en in het bijzonder een verloren oorlog democratisering bevordert. Het onderzoek van de schrijver leverde weliswaar een significant verband op tussen oorlogsvoering en democratie, maar die samenhang bleek tweezijdig te zijn: oorlog stimuleert niet alleen een stijging, maar ook een daling van het democratisch niveau. Dat een verloren oorlog sterker dan een gewonnen oorlog verantwoordelijk was voor democratische ontwikkelingen, bleek allerm minst overtuigend uit de gepleegde analyses. De vraag waarom oorlogsvoering soms democratische en andere keren ondemocratische ingrepen bevordert behoeft dus nadere aandacht. Dat geldt uiteraard ook voor de vraag waarom oorlogsvoering vaak het democratisch niveau ongewijzigd laat (Het gevonden verband tussen oorlog en democratie was weliswaar voldoende sterk om de rol van toevalsfluctuaties te kunnen negeren, maar was verre van deterministisch). In overeenstemming met de "structurele" democratiebenadering kan men het uitblijven van een democratisch effect van oorlogsvoering toeschrijven aan het feit dat de machtspositie van de elite ondanks de (verloren) oorlogsvoering dominant blijft. Wittfogel suggereert in zijn studie over "oosters despotisme" een dergelijke verklaring: de verdeling van de machtsressourcen (in het bijzonder de communicatiemogelijkheden) is er zodanig dat ook oorlog de onbeperkte macht van de elite ongebroken laat (Wittfogel 1981: 59,60). Toekomstig onderzoek betreffende oorlog en democratie moet dus ook de maatschappelijke machtsrelatie tussen elite en underdogs als variabele moeten opnemen.

Overigens kent zojuistgeformuleerde gedachtengang wel een paar aanvechtbare assumpties, die eveneens ten grondslag liggen aan andere democratieverklaringen. Gedoeld wordt op veronderstellingen dat underdogs per se democratisering nastreven en dat zij, als ze dit inderdaad doen, een democratischer bestel het resultaat is. (Het is mogelijk dat niet alleen het uitblijven van een democratisering een onbeoogd effect is. Ook het optreden daarvan kan, anders dan doorgaans wordt aangenomen, -aanvankelijk- ongewild zijn; zie Bryce 1921).

Democratietheorieën zouden zulke assumpties moeten problematiseren en op basis daarvan meer gedifferentieerde voorspellingen formuleren. Nieuw onderzoek kan dan misschien "betere" uitkomsten opleveren.

Pogingen om verschillen in democratisch niveau beter te verklaren, hoeven zich trouwens niet te beperken tot wijzigingen op het niveau van de onafhankelijke variabele. Het is niet uitgesloten dat het verklaren van "het-geeft-niet-wat-voor-soort" democratische variaties een relatief onvruchtbare taakstelling is. Men zou met andere woorden kunnen nagaan of het niet beter is om verschillende vormen van democratisering te verklaren met uiteenlopende theorieën. Zo is het voorstelbaar dat voor een eerste beperkte uitbreiding van de medezeggenschap - denk aan de instelling van een census-kiesrecht - een andere verklaring vereist is dan voor overgangen naar een "massademocratie". Mocht zulks (tot op grote hoogte) het geval zijn, dan staat tegenover een verlies aan theoretische reikwijdte een niet te versmaden winst aan empirische geldigheid.

Summary

This book deals with the question why nations vary as to their democratic performance. Such differences are perceived to exist in two ways: between and inside nations. The latter type arises when a nation experiences a change of its democratic level.

Democracy is exclusively defined here in political terms; it refers to sovereignty and civic liberties. The former aspect concerns the presence of a representative body, chosen on the basis of fair and general elections, and exercising a decisive influence upon government policies. The latter dimension of democracy regards "classic" freedom-rights, such as freedom of speech, religion, assembly and the right to unhindered political organization.

One theory of democracy occupies a central position in this study. It is the statement of a positive relationship between a nation's level of economic development and its democratic performance. According to it, economic growth stimulates democratization and economic recession threatens the continued existence of a relatively democratic regime. Especially the former notion got much attention in recent decades. Under the influence of "modernization theory" it was widely assumed that economic growth makes "people" desire more democracy. In particular, the "middle classes" were said to be advocates of democratic reforms. Supposedly, their request would be smoothly gratified. Further information about these subjects is given in this book. So the author tells by which mechanism(s) economic development would influence the democratic level. Besides, he reports on his research on the political behavior of early Dutch industrialists (They are representatives of modern capitalism which, in the opinion of many people, called forth "bourgeois-democratic" revolutions).

In the wake of "modernization theory" a host of empirical inquiries tested the proposition that economy and democracy correlate positively. Most of them had a cross-sectional design: they did not examine to which extent developments in the independent variable were followed by predicted changes in the dependent one. This study reviews that research. It appears that those cross-sectional tests give considerable support, particularly when they are confined to western nations. Some longitudinal studies yield serious falsifications. The author demonstrated that severe authoritarian interventions in Latin America followed on years of average economic growth. Moreover, he pointed out that the recent democratic transition in that region occurred amidst a very sharp economic recession. Attention is also given to the methodology of the empirical inquiries. The author wonders to which extent the correlations found are to be interpreted in causal terms. He exposes the dubious assumptions of the cross-sectional plan and also criticizes the statistical-longitudinal design. In addition to it the case-study is recommended as research strategy. The author offers three concrete examples of that design. Each deals with a recent democratization in South-Europe, which was preceded by a period of forceful economic progress. The conclusions greatly contradict Lipset's statement that the latter developments caused the political regime-changes.

Half-way the sixties "modernization theory" severely lost ground. It was criticized on empirical and ideological grounds. This book reviews alternatives such as the "theory of late economic development" and "dependency

theory". These theories state that only under specific circumstances, economic growth will raise the democratic performance. Research by others and by the author of this book is given. It shows that "dependency"-explanations of democratic variations have a very weak empirical basis at best.

Among other things, representatives of "modernization theory" have been criticized for their assumption that a wish for democratization is granted automatically. Supposedly, there is not a political elite taking pains to preserve the status quo. According to the contrary point of view, which is called here "structural", a theory of democracy should pay attention to the powerrelation between people who want more democracy and their elite. This requirement is met by various propositions connecting size-aspects of a nation (e.g. territory) with democratic performance. Statistical tests by the author, however, hardly yield any confirmation for these statements.

The "economic" explanation of democracy was also blamed for disregarding the influence of the international context. This criticism made headway with the rise of "dependency theory". That orientation stressed that nations are not autonomous entities. The author reviews several ways the international context may influence the democratic performance. One of them gets special attention: it concerns the proposition that warfare raises the likelihood of a democratic change. Remarkably, opposing specifications of this notion circulate. According to one proposition, a nation which wages war would enhance that probability, whereas the other asserts that warfare stimulates authoritarian developments. Judging from the research by the author, both statements are true. He found out that the relative number of changes in democratic and undemocratic direction was about fifteen percent higher during or short afterwards warfare as compared to periods before military strife. However, in a lot of warsituations there were no political changes at all. The guess that especially a lost war contributed to the democratic developments turned out to be unwarranted (That conjecture rests on the idea that a lost war most severely undermines the powerposition of the elite). Lost wars had both a relatively strong democratic and undemocratic impact. Further inquiry should test the explanation the author formulated for this two-sided effect.

Thus, judging from the authors inquiry on "size" and warfare, the "structural" approach of democracy is problematic.

Noten bij de inleiding

1. De betekenis van de term "economische verklaring" wijkt hier af van de connotatie die Downs en anderen daaraan toekennen. Bij hen gaat het om een nutstheoretische verklaring van het gedrag van politici en staatsburgers (Zie bijvoorbeeld Downs 1957 en Van den Doel 1971).
2. De assumptie dat een bepaalde vorm van economische vooruitgang (de opkomst van een industrieel-kapitalistisch produktiestelsel) voorafging aan die politieke opstelling van de bourgeoisie, is problematisch wat betreft de case van de Franse revolutie van 1789.
3. Veel van deze kritiek werd aan het adres gericht van de "moderniseringstheorie" en raakte zo indirect economische democratieverklaringen.

Noten bij hoofdstuk 1

1. Vrije verkiezingen impliceren de aanwezigheid van a) algemeen actief en passief kiesrecht en b) een verkiezingsstrijd waarbij geen enkele groei-
pering wordt belemmerd in haar politieke bewegingsvrijheid. Als mensen-
rechten gelden hier bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting (geen
straf op de verkondiging van politieke opvattingen die een overheid
onwelgevallig zijn), en van godsdienstuitoefening, alsmede het recht op
een "onpartijdige", niet politiek-gekleurde rechtsspraak.
2. Het is in principe mogelijk dat iemand landen per onderscheiden democra-
tie-aspect verschillend beoordeelt, maar geen verschillen in democra-
tisch niveau aanwezig acht, wanneer hij/zij de democratietotalen (geba-
seerd op een somming van de scores per aspect) met elkaar vergelijkt.
3. De laagste democratiescores in figuur 1 (0-10 punten) zijn voor Upper
Volta, Saoedie Arabië, Jemen, Cuba en Indonesië, terwijl de middencate-
gorie (40-60 punten) mede wordt bezet door Joego-Slavië, Senegal, Libe-
rië, Iran, Zuid-Korea, Laos en Ecuador. Meer dan 90 punten scoorden de
U.S.A., Canada, Jamaica, Barbados, Costa Rica, Chili, Engeland, Luxem-
burg (99.7 punten), Zwitserland (idem), Nederland (idem), Australië,
IJsland (100 punten) en Nieuw-Zeeland (idem) (Zie Bollen 1980: 387-388).
4. Uiteraard is het ook mogelijk dat metingen op basis van een ander meet-
instrument afwijkende verdelingen opleveren. Bollen berekende correla-
ties van uitkomsten van verschillende democratiemetingen; hij noemde die
betrekkelijk hoog (Zie Bollen 1980: 381, 382).
5. De lijnen die in figuur 2 zijn getrokken tussen de scores in de vermelde
jaren, weerspiegelen dus zeer waarschijnlijk niet de feitelijke ontwik-
kelingen tussen die tijdstippen. Dat is hier niet problematisch want
figuur 2 is alleen bedoeld als illustratie van de bewering dat intransi-
tionale verschillen in democratisch niveau voorkomen (Een volledige weer-
gave van de bewuste ontwikkelingen had nog sterkere fluctuaties opgeleverd).
6. Er wordt hier overigens niet gezegd dat alle naties die verschillen
steeds zullen vertonen. Sommige landen blijken op eenzelfde moment
(tennaastebij) even democratisch (zie weer Bollen 1980) en ook niet alle
staten laten in de tijd voortdurend fluctuaties zien in hun democratisch
niveau (Zie hiervoor bijvoorbeeld Gastil 1979).
7. Als bijvoorbeeld roken een (de) oorzaak van longkanker is en wanneer op
(zwaar) roken niet steeds longkanker volgt, kan roken toch nooit oorzaak
zijn; wel in combinatie met een of meer andere factoren.
8. Probabilistische formuleringen worden wel ingegeven door het veronderstelde
onvermogen om alle andere mogelijke oorzakelijke factoren "onder con-

- trole" te krijgen.
9. Men kan zich afvragen in welke mate die kans wel zou toenemen.
 - 10a. In feite wordt verondersteld dat niet alleen in A, maar in iedere samenleving welvaartstoename het genoemde effect sorteert.
 - b. Dit wordt weliswaar gemakkelijk verondersteld, maar mogelijk is ook dat het verschil is veroorzaakt door het feit dat samenleving B sterker is gedaald wat betreft educatief niveau dan A. Dit doet echter niets af aan de pointe van de bewering: ook in dat geval impliceert een verklaring van internationale verschillen in democratisch niveau een verklaring van intranationale variaties in democratisch gehalte ("Als een land een daling van haar opleidingspeil ondergaat, dan zal die samenleving ..."). Het laatste gaat overigens niet op als samenlevingen geen hogere of lagere score kunnen boeken op de onafhankelijke variabele; bijvoorbeeld wanneer de oppervlakte in vierkante mijlen van een natie vastligt. Het verklaren van internationale verschillen in democratisch niveau kan dan onmogelijk neerkomen op het verklaren van het ontstaan van democratische variaties binnen samenlevingen.
 11. Dit standpunt is in strijd met het vrij gangbare idee dat oorzakelijkheid niet alleen impliceert, "hoe meer van X, des te meer van Y", maar ook: "hoe geringer X, des te geringer Y".
 12. De tussen haakjes geplaatste toevoegingen doen recht aan de omstandigheid dat een verklaring van verschillen in democratisch niveau ook altijd kan aangeven waarom zulke variaties afwezig zijn: als oorlog democratisering teweegbrengt, dan geldt, uiteraard ceteris paribus, dat bij afwezigheid van oorlog het democratisch niveau onveranderd blijft.
 13. Een definitie die democratie omschrijft als "regering door het volk" is weinig precies (zie Dahl 1970: 59-77) en bemoeilijkt daardoor een eenduidige classificatie van samenlevingen naar democratisch niveau. Een volgende gedifferentieerde indeling wordt kan verhinderd worden door definities die geen rekening houden met het feit dat niet iedereen altijd het overheidsbeleid kan beïnvloeden: tegengestelde voorkeuren zijn soms niet tegelijkertijd te honoreren (Zie Bertrand 1981^a: 89,100; Hoogerwerf 1972: 97).
 14. Zie bijvoorbeeld: Laski 1948: 76; Sartori 1962: 210; De Schweinitz 1964: 2; Lively 1975: 12.
 15. Uitzonderingen worden doorgaans gemaakt voor bepaalde strafrechtelijk veroordeelden en "onvolwassenen".
 16. "Vrij" betekent hier dat alle vertegenwoordigde politieke partijen daaraan kunnen deelnemen en "openbaar" wil zeggen dat die beraadslagingen direkt en/of indirekt (via communicatiemedia) toegankelijk zijn voor de bevolking.
 17. "Meerderheden" kunnen op verschillende manieren berekend worden: ongekwalificeerd en gekwalificeerd; op basis van het quorum of op grond van het formele aantal leden.
 18. Een regering hoeft niet bij het eerste neen van de volksvertegenwoordiging op te stappen, zij kan een meerderheidsbeslissing naast zich neer leggen, maar moet wel inbinden wanneer de volksvertegenwoordiging daar geen genoegen mee neemt.
 19. De grenzen van die ruimte worden hier niet strikt gemarkeerd; in het midden wordt bijvoorbeeld gelaten of de verplichting voor autorijders om een veiligheidsgordel te dragen nu wel of niet in strijd is met een vrijheidsrecht.
 20. De grens tussen het medezeggenschapsaspect en het aspect politieke vrijheden blijkt hier dus vloeiend.
 21. Zie voor de tekortkomingen van een dwarsdoorsnede-(cross-sectioneel) paragraaf 4.2 van dit boek.
 22. Het gaat niet om zeggenschap op het niveau van lagere overheden als

- provincie en gemeente.
23. Een democratie hoeft overigens niet gevrijwaard te blijven van politiek georiënteerde fysieke geweldspleging: het militaire apparaat of een andere groep die niet deel uitmaakt van de regering kan daarvoor verantwoordelijk zijn.

Noten bij hoofdstuk 2

1. Verantwoordelijke faktor daarvoor is wellicht de sterke invloed van het zogenoemde moderniseringsdenken; zie paragraaf 2.2.
2. Zie voor een afwijkende connotatie van de term "economische democratieverklaring", Downs 1957: 297; Barry 1970: 99-125;
3. Een verklaring die verwijst naar zo'n overgang naar een meer geavanceerde produktievorm, kan neerkomen op de bewering dat een stijging van de materiële welvaart democratisering oproept. Zie voor een indeling naar meer en minder geavanceerde economische produktiestelsels bijvoorbeeld Lenski 1966; Marx & Engels 1848, 1977.
4. De term "industrialisering" is hier tussen aanhalingstekens geplaatst omdat het in feite de ontwikkeling van nijverheid betreft en niet de opkomst van machinale produktievormen.
5. Te wijzen is op de aanwezigheid van regels, die de macht van de - eertijds "absolute"- vorst begrenzen en op het bestaan van een (census-) kiesrecht voor een beperkt deel van de bevolking.
6. Tot deze categorie behoren niet alleen de jonge ex-koloniale staten.
7. Zie voor een overzicht van gehanteerde indicatoren van politieke modernisering: Huntington 1971.
8. De verwaarlozing van de vraag waarom het democratisch niveau soms daalt, is heel opmerkelijk gezien het feit dat het moderniseringsdenken niet zo lang na "het tijdperk van het fascisme" furore ging maken.
9. Deze veronderstelling is consistent met de gedachtengang dat de "westerse" landen de hoogste sport bezetten op de "moderniseringsladder".
10. Lipset's publicatie uit 1959 werd ongewijzigd opgenomen in zijn boek uit 1960.
11. Vergelijk opmerkingen van Wiarda (1978:261) en O'Donnell (1973: 3,4), die Lipset kwalificeren als een moderniseringsdenker.
12. Zie voor dependentie-uitspraken met betrekking tot de relatie economie en democratie, paragraaf 7.2.7.

Noten bij hoofdstuk 3

1. Sociale veranderingen zijn hier eveneens veranderingen in kenmerken van mensen.
2. Men kan stellen dat interpretaties van de uitspraak dat economische vooruitgang democratisering bevordert, impliciet aangeven waarom economische neergang een daling van het democratische niveau bevordert: als economische vooruitgang het voorspelde effect sorteert, omdat het leidt tot een beter opgeleide bevolking, dan sorteert economische neergang het tegengestelde effect, omdat ze leidt tot een afname van het educatieve niveau in een samenleving.
3. Lenski kent ook een grote rol toe aan een autonoom-culturele factor ("de nieuwe democratische ideologie")(Lenski 1966: 317).
4. Een afhankelijkheid kan bijvoorbeeld in financieel/economische of militaire termen zijn geformuleerd (Zie hoofdstuk 9).
5. Eigenbelang kan ook in politieke zin worden opgevat: het belang om aan de macht te blijven.

6. Dit wordt in Steuarts redeneergang geïmpliceerd.
7. Bij "erger" wordt hier bedoeld op een ondermijning van de machtspositie van de politieke elite.
8. De vraag dringt zich op welke mensen en welke anderen? Er wordt gesuggereerd dat het gaat om leden van de "sociaal-politieke basis" die minder afhankelijk worden van personen uit hogere sociale lagen.
9. De uitdrukking "desolate tyrannieën" is gebaseerd op Anderson 1979: 399.
10. Feodaal-absolutistisch wil zeggen dat de economie werd gedomineerd door de landadel (landheren), terwijl de politieke macht berustte bij de - absoluut heersende - vorst.
11. "Burgerij" verwijst bij hen uiteraard niet naar een categorie die een industrieel-kapitalistische ontwikkeling droeg. Zie vooral Hume (Forbes 1963) en Steuart (zie eerder in de tekst). In zekere zin kan Adam Smith hier ook worden genoemd (Smith 1776: I, 424-439).
12. Democratisering komt bij Hume neer op inperking van vorstelijke willekeur (Zie Forbes 1963: 289, 290).
13. Bedoeld zijn leden van "de middenklasse".
14. Zie Spencer 1882: 432, 433; Hintze 1906: 64; Seignobos 1926: 1214; Franz 1955: 114-117; Huber 1957: 311; Organski 1965: 60; Bendix 1978: 238; Anderson 1979: 44, 45.
15. Hier duikt een nieuwe interpretatie op: economische groei stimuleert democratisering omdat ze de underdogs welvarender maakt. Naarmate mensen welvarender zijn zouden ze een grotere behoefte hebben aan een meer democratisch bestel; verondersteld wordt opnieuw dat een groei van die behoefte ook resulteert in een feitelijke democratisering.
16. De pretentie van een volledig overzicht is afwezig.
17. Die vraag kan meer en minder specifiek worden opgevat: a) als de vraag of underdogs dan wel politieke elites (of misschien beide) verantwoordelijk zijn, b) als de vraag welke groep(en) underdogs precies verantwoordelijk zijn (gesteld dat underdogs verantwoordelijk zijn).
18. Die veronderstelling wordt bijvoorbeeld onderschreven door De Schweinitz (1964); Moore Jr. (1966), Dahl (1971), Thorborn (1977).

Noten bij hoofdstuk 4

1. Het overgrote deel van het onderzoek gaat niet om de vraag welke variabele(n) het veronderstelde verband tussen economisch ontwikkelingspeil en democratisch gehalte intermediairen (Zie voor uitzonderingen McCrone & Cnudde 1976 en Winham 1970).
2. Zie bijvoorbeeld de cross-sectionele toetsingen die scores toekennen op de variabelen economisch ontwikkelingspeil en democratisch niveau en daarna de samenhang tussen die kenmerken uitrekenen: daarmee wordt er dan ook vanuit gegaan dat economische achteruitgang een verlaging van het democratische niveau bevordert, gesteld althans dat de gemeten niveaus van economisch ontwikkelingspeil ook resultaat zijn van een of meer processen van economische achteruitgang.
3. Lipset definieert democratie als "a political system which supplies regular constitutional opportunities for changing the governing officials. It is a social mechanism for the resolution of the problem of societal decision-making among conflicting interest groups which permits the largest possible part of the population to influence these decisions through their ability to choose among alternative contenders for political office (Lipset 1959: 71).
4. De schrijver van deze studie is van oordeel dat deze kritiek op Lipset misplaatst is: het gaat bij hem niet om stabiliteit zonder meer, maar om stabiliteit van relatief ondemocratische en relatief democratische regimes.
5. Cutright presenteert zijn uitkomsten met terughoudendheid omdat de corre-

- laties tussen verscheidene onafhankelijke variabelen zeer hoog zijn (Cutright 1963: 259).
6. Coulter spreekt zelf van "liberale democratie". Hij onderkent daaraan de aspecten "participation", "competitiveness" en "liberties". Omdat schrijver dezes het eerste aspect problematisch acht (zie ook noot 8) keek hij alleen naar uitkomsten bij laatste aspecten (Zie Coulter 1975: 2,15,22,57,72,88,107).
 7. Neubauers democratievariabele verwees naar het percentage kiesgerechtigde personen, de mate waarin uitgebrachte stemmen ongelijk worden gewogen, de toegankelijkheid van informatiebronnen en het open karakter van verkiezingen.
 8. Jackman gebruikt als democratie-indicator ook de sterkte van de opkomst bij verkiezingen; hierop is naar de mening van schrijver dezes terecht kritiek uitgeoefend: zie Bollen 1980: 374.
 9. De genoemde proporties zijn gemiddelden die de auteur van dit boek berekende op basis van Flanigan & Fogelmans proporties voor "verstedelijking" en "werkgelegenheid in de agrarische sector".
 10. Zie voor de zogenoemde Simon-Blalock test: Blalock Jr.: 1964 en Simon: 1954.
 11. De onverklaarde variantie bedraagt voor U en E 0.44, voor E en C .28 en voor C en D .36 (McCrone & Cnudde 1967: 78).
 12. De uitgevoerde time-lag berekeningen zijn sterk geïnspireerd door de methode van Pelz & Andrews (Pelz & Andrews 1964).
 13. Banks bepaalde aanwezige niveaus van "modernisering" aan de hand van informatie over de omvang van spoorwegnetten, hoeveelheden post, telefoons, telegrammen, radio's, motorvoertuigen etc. (Verscheidene van die indices golden voor een beperkt aantal meetpunten). Democratisch niveau werd gemeten op basis van de manier waarop leden van de uitvoerende macht worden gekozen, de invloed die het vertegenwoordigend orgaan (parlement) kan uitoefenen en de omvang van het kiesrecht.
 14. Deze conclusie is door Banks niet voorzien van cijfermateriaal.
 15. Het netto-effect is het effect van een "vroeg economische indicator op "late" democratie, met uitschakeling van de effecten van "vorige" democratie op "late" democratie (zie Cutright & Wiley 1969/70: 28).
 16. Economisch ontwikkelingspeil is zeer waarschijnlijk uitsluitend op bepaalde tijdstippen, dus niet doorlopend, gemeten.
 17. Zie inhoud noot 16.
 18. Onderzoekseenheden waren hier alleen landen die "significante" spreiding bezaten op de drie variabelen (in totaal negentien stuks): een reeks falsificaties voor de economische democratiebenadering werd zo zeer waarschijnlijk van te voren al geëlimineerd (Flanigan & Fogelman 1971b: 492493).
 19. De meest linkse kolom betreft een categorie van economisch ontwikkelingsniveau waarbij "agricultural employment" meer dan 50% bedraagt en "verstedelijking" reikt 0 tot en met 5%. Voor de aansluitende kolom is "agricultural employment" weer meer dan 50%, maar de "verstedelijking" varieert nu van 6 tot en met 15%. Voor de derde kolom zijn deze waarden 30 tot en met 49% "agricultural employment" en 16% of meer verstedelijking, terwijl ze voor de vierde kolom 0 tot en met 29 % "agricultural employment" en 16% of meer "verstedelijking" bedragen.
 20. Deze formulering suggereert verklaringen voor het falen van de economische verklaring: bijv. economische vooruitgang oefent het voorspelde effect niet uit als die groei wordt veroorzaakt door de export van olie in een samenleving waarin dat kapitaalgoed is geconcentreerd in handen van de overheid.
 21. Die Latijns-Amerika specialisten richtten hun kritiek aan het adres van de "moderniseringstheorie" die aan economische vooruitgang een democra-

- tiserend effect toeschreef (Zie paragraaf 2.2 van dit boek).
22. Het "nieuwe totalitarisme" (Petras 1977: 4; Hirschman spreekt van de "autoritaire wending", Hirschman 1979: 61) laat men doorgaans beginnen met de staatsgreep van 1964 in Brazilië; er valt veel voor te zeggen om haar eindpunt te situeren vlak na de autoritaire omwenteling van 1976 in Argentinië. Overigens verlopen de politieke ontwikkelingen in deze periode niet allemaal in dezelfde richting: Argentinië, bijvoorbeeld, onderging in 1972 een (tijdelijke) terugkeer naar een relatief democratisch bestel en in Brazilië startte in 1974 een proces van "ontspanning". De "nieuwe" militaire regimes onderscheidden zich door een actieve betrokkenheid van hooggeplaatste militairen bij de dagelijkse politieke besluitvorming (zie Collier 1979: 34-36).
23. Schrijver dezes onderscheidde (zie de volgende tabellen) situaties van economische groei en achteruitgang; groeicijfers groter dan 0 werden tot de eerste categorie gerekend, groeicijfers kleiner dan 0 vielen in de andere categorie. Zo'n categorisering is kritiseerbaar omdat daardoor de score wel eens kan zijn bepaald door meetfouten. Een grens moet bij meting echter altijd worden getrokken. Men kan verder aanmerken dat met de aangelegde cesuur ook minimale economische groei als groei wordt gerekend, terwijl aanhangers van het moderniseringsdenken wellicht uitsluitend doelden op groei van "noemenswaardige" omvang. Als de grens van "groei" bij een hoger groeipercentage wordt gelegd veranderen de uitslagen van de toetsingen (zie tekst) niet principieel (Overigens zijn de hoogst genoteerde groeipercentages allerm minst hoog: geen is hoger dan 6%, slechts enkele zitten daar 1% of minder onder en relatief vele percentages zijn lager dan 3. Maar ook als men de groeipercentages te laag acht om te spreken van economische groei blijft het gegeven overeind dat samenlevingen die geen economische achteruitgang kenden een forse terugval in hun democratisch niveau doormaakten.
- De berekening van de per capita groeicijfers verrichtte schrijver dezes op basis van Wilkie's gegevens over de ontwikkeling van BNP en bevolkingsomvang (Wilkie 1984: 105-114 en 392-410).
- 24a. In deze democratie-aspecten is de dimensie "vrijheidsrechten" sterk en de dimensie "zegenschap" zwak vertegenwoordigd.
- De oordelen betreffen "de" twintig Latijns-Amerikaanse naties: Arg., Bol., Braz., Chili., Colomb., Costa R., Cuba, Dom. Rep., Ecua., El Salv., Guatem., Haiti, Hondur., Mexico, Nicar., Panama, Parag., Peru, Urug., en Venez. De eerste metingen zijn georganiseerd door Fitzgibbon, op grond waarvan men ook wel spreekt van de Fitzgibbon-Johnson scores. Zie voor verdere informatie bijlage 1 van dit boek.
- b. Alleen die verschuivingen in democratisch niveau zijn door de onderzoeker als significante veranderingen beschouwd, die volgens de Johnson-metingen twintig punten of meer bedroegen (twee keer werd een uitzondering op deze regel gemaakt: een tijdelijke terugval van het democratisch niveau in Costa Rica en Mexico, die in andere literatuur over Latijns-Amerika niet werden teruggevonden door de schrijver).
- Omdat de Fitzgibbon-Johnson metingen om de vijf jaar plaatsvonden, werd aanvullende informatie over de desbetreffende landen geraadpleegd om de politieke ontwikkelingen tussen die meetpunten te registreren. De onderzoeker is van oordeel dat de gebruikte literatuur een vrij solide basis vormde om de veranderingen van twintig punten of meer volgens de Johnson-schaal te localiseren.
- c. Om drempel- en plafondeffecten te voorkomen zijn regimes met een democratiescore lager dan 70, en hoger dan 230 niet in het onderzoek opgenomen. Deze konden immers niet meer de vereiste daling resp. stijging van twintig punten doormaken (zie onmiddellijk hierboven onder b).

- 25a. De landen die een significante toename, dan wel afname van het democratisch gehalte lieten zien, gaven hiermee duidelijk aan tot welk tijdstip de economische ontwikkeling moest worden gemeten (nl. tot het moment van die verandering in het democratische niveau). Voor de landen die geen significante ontwikkeling in hun democratisch niveau lieten zien, ligt dat anders: op welk tijdstip moet bij hen de economische voorgeschiedenis worden afgesloten? Hier is gekozen voor het jaar 1964, een kritiseerbare keuze, maar een analyse van de economische ontwikkeling in de desbetreffende naties liet zien dat een keuze voor een willekeurig later tijdstip, niet van invloed is op de onderzoeksconclusie.
- b. Van die landen, waarvan het democratische niveau in de periode 1964-76 een "significante" verandering onderging in meer dan één richting dus zowel omhoog als omlaag, is ook de ontwikkeling van het BNP per capita evenzovele keren gemeten. In concreto betreft het Argentinië (daling in 1966, stijging in 1972 en daling in 1976) en Nicaragua (een stijging en een daling). Voor Argentinië werd de ontwikkeling van het BNP gemeten over de verderop in de tekst genoemde perioden voorafgaand aan de ingreep in 1966 alsmede de perioden 1966-1972 en 1973-1976 (Voor Nicaragua gold een soortgelijke aanpak).
26. N is 22 en het aantal onderzochte landen kon maximaal 20 zijn; die discrepantie is toe te schrijven aan het feit dat twee landen meer dan een keer werden gemeten op de onafhankelijke variabele en dat een land uitviel omdat het te hoog scoorde op democratisch niveau (zie noot 25 resp. 24c).
27. Een paar keer was die termijn negentien of achttien jaar wegens ontbrekende gegevens.
28. Een gebrek van deze "gecombineerde" toetsing is de afwezigheid van onafhankelijke waarnemingen.
29. Dat N hier niet 4 keer 22 (zie N van tabel 1), oftewel 88 is, komt vanwege het twee maal ontbreken van economische gegevens voor Cuba (Zie Wilkie 1984: 400).
30. De aanwezigheid van economische achteruit (vooruit-)gang werd weer bepaald op basis van Wilkie 1984 (zie noot 23 onderaan) en voor de politieke variabele werd weer onder andere Johnson geraadpleegd. Ook hier golden alleen wijzigingen van twintig punten of meer volgens Johnsons scores als relevante politieke veranderingen (Zie noot 24b.).
31. De betrekkelijk democratische regimes zijn hier die regimes die 150 punten of meer kregen toegekend volgens de Johnson-metingen (maximaal democratisch is 250, minimaal democratisch is 50 volgens Johnsons schaal).
32. Deze depressie bracht een teruggang van de produktie met zich mee, die haar weerga niet zou kennen in de geschiedenis van Latijns-Amerika (Ehrke 1984: 197; Van der Putten 1985: 9). De welvaartsafname startte in 1981 en bedroeg over het jaar 1983 gemiddeld per capita ruim vijf en een halve procent. Het Latijnsamerikaanse produkt per hoofd van de bevolking lag toen bijna tien procent lager dan in 1970 (zie Ehrke 1984: 197).
- 33a. De onderzoeksperiode start in 1976 omdat dit jaar hier wordt beschouwd als het laatste jaar van de "autoritaire wending" (Voor aansluitende jaren wordt nagegaan of eventuele wijzigingen in het democratisch niveau onmiddellijk werden voorafgegaan door bepaalde economische veranderingen.
- b. De democratievariabele mede werd gemeten aan de hand van Gastils democratiescores (zie bijlage 3 van dit boek en Gastil (1979: 4) en Wilkie 1984: 724,725). Gastils scores per natie op elk van de twee schalen (civiele vrijheden en politieke rechten) lopen van 1 tot en met 7. Die scores werden gesommeerd en alleen die politieke veranderingen in een natie die 2 punten of meer bedroegen en minimaal twee jaar aanhiel den golden als wijzigingen in het democratisch niveau.

c. Tot de (relatief) autoritaire stelsels werden hier die regimes gerekend die minimaal 9 punten scoorden op de twee gecombineerde schalen van Gastil.

Noten bij hoofdstuk 5

1. Dat geldt eveneens als in de longitudinale toetsing constant is gehouden op overige relevante factoren; ook dan kan een case-studie sterke argumenten opleveren tegen een causale uitleg van, door de getoetste theorie voorspelde, sequenties van gebeurtenissen.
2. Zie bijvoorbeeld Pinkney's (1972) evaluatie van de marxistische verklaring van de revolutie van 1830 in Frankrijk, Doyle's (1980) beredeneerde uitleg van de Franse revolutie van 1789 en Rothmans (1970) kritiek op Moore's Social Origins of Democracy and Dictatorship (1966).
3. Niettegenstaande het bekende argument van David Hume zou men kunnen stellen dat oorzakelijkheid bij gedragingen van mensen is waar te nemen door het registreren van de daarbij opgegeven motieven. (Er wordt dan wel een niet-Freudiaans mensbeeld verondersteld).
4. Naar de letter spreekt Lipset alleen over de oplossing van de anomalie Portugal maar gezien het feit dat Spanje en Griekenland op ongeveer hetzelfde ogenblik een electorale democratie werden en niet later dan Portugal een krachtige welvaartstoename ondergingen is het gerijmd om ook over de oplossing van de anomalieën Spanje en Griekenland te spreken.
5. Een of meer andere verklarende factoren worden ook niet genoemd als Lipset Lopez-Pintors verklaring van het Spaanse democratiseringsproces aanhaalt; zie Lipset 1981: 472-473).
6. De term "middenklasse" wordt door Lipset niet gepreciseerd. "For the lower strata", zo schrijft Lipset, "economic development, which means increased income, greater economic security and higher education, permit those in this status to develop longer time perspectives and more complex and gradualist views of politics" (1959: 83).
7. Het gaat hier om een reële, dat wil zeggen een in termen van koopkracht uitgedrukte toename.
8. De vrijheid van meningsuiting (drukkers) werd bijvoorbeeld in de jaren zestig verruimd; zie Linz 1973; Carr 1975.
9. Gallo merkt bij de referendumuitslag op dat die vertekend moet zijn door "onregelmatigheden"; toch schrijft deze bepaald niet Franco-gezinde auteur: "...it could not be denied that the regime had been successful in organizing this electoral triumph and that the opposition had been incapable of preventing it" (Gallo 1973: 343).
10. Maravall (1978) beschrijft niet alleen de oppositie van studenten, maar ook die van de "arbeiders". Er zijn verscheidende aanwijzingen dat laatstgenoemde categorie zich eerst rondom 1975 ging concentreren op de vestiging van een nationaal democratisch bestel (Zie Coverdale 1979; Maravall 1978 en De Miguel 1976).
11. De mislukte militaire coup van februari 1981 krijgt hier geen aandacht.
12. Het begrip historicus wordt hier ruim opgevat.
13. Zie Lopez-Pintor (1981), die à la Lipset een belangrijke rol toekent aan de verbreding van de Spaanse middenklasse; dat verschijnsel maakte, met de door het Franco-regime opgeroepen apathie onder de bevolking, "avonturen" van "rechts" of "links" zeer onwaarschijnlijk. Zie ook Hottinger (1977) die het post-Franco-stelsel omschrijft als een regime dat zich heeft aangepast aan de waarden van een geïndustrialiseerde maatschappij.
14. De monarch was weliswaar door Franco als zijn opvolger aangewezen, maar zijn aanvankelijke machtspositie moet betrekkelijk zwak zijn geweest (Zie Bernecker 1984; Carr 1980).

- 15a. Suarez bekleedde reeds vóór zijn vijftienvintigste jaar een belangrijke functie binnen de Movimiento, de enige door Franco toegestane "partij". Hij vervulde onder andere de posten van provinciegouverneur en directeur-generaal bij radio/tv en toeristenzaken; tevens maakte hij deel uit van de Cortes, het parlement onder Franco. Fernández Miranda, die door Juan Carlos werd benoemd tot voorzitter van de Cortes en in die functie Carlos' toegewijde rechterhand speelde, was secretaris-generaal van de Movimiento geweest en bekleedde onder de regering van Carrero Blanco (1967-73) het vice-premierschap.
- b. Overigens is het mogelijk om deze "anomalie" weg te verklaren: in aansluiting op de teneur van Poulantzas 1976 kan men beweren dat de politieke elite als werktuig fungeerde van een deel van de burgerij. Ook is het niet uitgesloten dat leden van het establishment een hervormingsgezinde koers kozen om greep te kunnen houden (krijgen) op het politieke gebeuren.
16. Deze oppositie dateert overigens al van vóór de economische take-off en daarnaast is het zo dat specifiek universitaire omstandigheden een belangrijke bron van onrust vormden (Zie Maravall 1978).
17. De steun van het zakenmilieu voor de democratisering lijkt geen bevestiging voor Lipsets opmerkingen over de opstelling van de middenklasse, als die steun, zoals wordt beweerd, voornamelijk voortkwam uit de toelatingseis van de EEG.
18. De formulering van deze zin is geïnspireerd op uitspraken van de Portugese communistenleider Cunhal uit juni 1975: "We communists do not accept the game of elections... Elections have nothing or very little to do with revolutionary dynamics" (Robinson 1979: 236).
19. Opmerkingen over de economische ontwikkeling geven Robinson 1979; Harvey 1978 en Dornbusch e.a. 1979. De uitspraken lopen niet steeds parallel, maar het heeft er veel van weg dat in het jaar de reële lonen duidelijk daalden. Zie verder edities van het Statistical Yearbook die betrekking hebben op de bewuste periode.
20. In de grondwet is de doelstelling van een "socialistisch Portugal" opgenomen. Vraag is wat er gebeurt als centrum/rechtse partijen de meerderheid in het parlement behalen en een koers gaan varen die indruist tegen deze doelstelling (Robinson 1979: 257).
21. Er is op te wijzen dat er gedurende een korte periode in 1973 formeel een burgerbewind - de regering Markezinis - is geweest. Belangrijkste machthebber was toen ook Papadopoulos.
22. Ook is op te merken dat de studentenopstand voortkwam uit bemoeienissen van de regering met het hoger onderwijs (zie Barkman 1984; Papacosma 1977: 185, 186).
23. Het resultaat van de drie cases doet gemakkelijk denken aan Davies' theorie die revoluties laat voortkomen uit economische neergang, volgend op een periode van economische groei (Zie Davies 1961).

Noten bij hoofdstuk 6

- 1.a) De Franse revolutie van 1789 geldt weliswaar als een democratische doorbraak, maar (relatief) democratische verworvenheden ervan leidden niet een lang leven.
- b. Het is twijfelachtig of er wel een industriële-kapitalistische ontwikkeling vooraf ging aan de revolutie van 1789.
2. Ook onder niet-marxistische wetenschappers komt die uitleg niet zelden voor.
3. Cobban merkte op dat het voor een groot deel gaat om juristen, overheidsdienaren en "petty office-holders": "...it was the frustrations of such people, doing the work of government but receiving none of the

- credit, and seeing the value of the venal offices in which they had invested their money declining" (Zie Doyle 1980: 12).
4. Die cahiers zijn "the grievance lists drawn up by the electoral assemblies which chose the deputies for the Estates-General" (Doyle 1980: 20)
 5. "Opmerkelijk" omdat de Franse revolutie van 1789 al de overgang naar het "bourgeoisie"-tijdperk zou hebben ingeluid.
 6. Pinkney vergeleek en percenteerde niet in dezelfde richting.
 7. Die ontwikkeling kwam op gang in de jaren dertig van de negentiende eeuw.
 8. De Berlijnse "revolutie" van 1848 bracht weliswaar hervormingen, maar liet de macht van de Pruisische politieke elite in grote lijnen onverlet (In 1849 trad ook weer een reactie in). Enkele andere Duitse staten (Baden, Württemberg), werden na 1848 democratischer geregeerd dan Pruisen.
 9. Peeters steekproef omvat veertig grootondernemers; door hen gedane uitspraken, beoordeelde hij naar de mate waarin ze - in een aantal opzichten - "moderen" waren (Peeters 1984: 140-143).
 10. Continu-arbeid is in principe ook mogelijk wanneer geen stoomkracht wordt gebruikt: mensen kunnen, wanneer vermoeid, onmiddellijk door anderen worden vervangen. Misschien is het beter om op te merken dat de inzet van een stoommachine om rendementsoverwegingen tot continu-arbeid noopte.
 11. Zie Linssen (1969: 248) en De Vries (1953: 235) voor uitspraken die aangeven dat kapitaalkracht nodig was voor de aanschaf van een stoommachine; uit Textielhistorische Bijdragen (nr. 6, 1965, p. 63) blijkt dat een stoommachine van 12 pk rondom 1848 f. 8.200,- kostte. Een schatting van Ir. K. van der Pols noemt een bedrag van circa f. 10.000,- voor een vrij eenvoudige machine (mondelinge mededeling).
 12. Het feit dat de Haarlemse bedrijven sterk leunden op de Nederlandsche Handel Maatschappij, een semi-overheidsinstelling, doet afbreuk aan hun modern-kapitalistisch karakter (zie Mansvelt 1924).
 13. Hoewel de stoomkracht sterk opgang maakte in de Amsterdamse diamantnijverheid vóór 1848, valt die sector buiten het bestek van dit verhaal: er was daarin veeleer sprake van verhuurders (van slijpmolens), dan van ondernemers-bedrijfsleiders (zie Van Tijn 1974).
 14. De industriëlen die vóór 1825 een vergunning kregen zijn te vinden in Indemans 1973.
 15. Een heel enkele keer zou het ook mogelijk zijn geweest om een ketel als - zeer zwakke - aandrijfbron te gebruiken; van deze mogelijkheid wordt hier afgezien.
 16. Zie voor de geraadpleegde literatuur noot 14 uit Derksen 1983.
 17. Zie voor de geraadpleegde literatuur noot 14 uit Derksen 1983.
 18. De geraadpleegde archieven zijn: het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, het Rijksarchief in Friesland, Gelderland, Groningen, Limburg, Noord-Holland, Overijssel, Utrecht, Zeeland en Zuid-Holland. De streekarchieven van Kwartier van Oisterwijk, Langs Aa en Dommel, Nassau-Brabant, Noord-Kemperland, Peelland, Schouwen-Duiveland, Sint Philipsland, Tiel-Buren-Culemborg en Zuidoost-Brabant. De gemeentearchieven van Amsterdam, Arnhem, Bostel, Breda, Delft, Deventer, Doetinchem, Dordrecht, Gorinchem, Gouda, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hulst, Leiden, Maastricht, Middelburg, Nijmegen, Oudenbosch, Rotterdam, Schiedam, Tilburg, Utrecht en Vlissingen.
 19. Ook hier was geen honderd procent zekerheid te verkrijgen, zo was bij voorbeeld bekend dat een bepaalde Leembruggen vóór 1845 een vergunning voor een stoomwerktuig kreeg, terwijl de eerstvolgende informatie pas dateert uit 1852. Hoewel dat jaar een andere Leembruggen noemt, is het niet bekend welke Leembruggen in de jaren 1845-1848 fabrikant was, gesteld dat er niet een niet-Leembruggen in die tussenjaren de zaak in bezit en beheer had. Als een Leembruggen in politiek-liberaal opzicht

- actief zou blijken, doet zich een probleem voor. Als het gaat om een firma X en Zn. zijn alleen beiden opgenomen als te achterhalen viel dat zij actief waren in de onderneming.
20. Omdat het politieke régime in Nederland een grondwet kende (1814-1840) die de macht van de vorst inperkte, was hier - anders dan in bij voorbeeld Rusland en Oostenrijk - geen absolute autocratie.
 21. Als oorzaak daarvan wordt vaak het bericht van de maart-revolutie in Berlijn genoemd (Zie bijvoorbeeld Boogman 1978).
 22. Tot de personen die in 1848 de onmiddellijke stoot gaven tot de wijzigingen in de grondwet, behoren geen modern-kapitalistische ondernemers (zie Boogman 1978). Verder is hier op te merken dat de bewuste acties in sterke mate de liberale oppositiebeweging uit de jaren 1840 vormden.
 23. Uiteraard moesten de voorletters (voornamen) ook kloppen, één keer deed zich de moeilijkheid voor dat de voorletters ontbraken, terwijl de achternaam overeenkwam met die van de ondernemer Dudok van Heel; naspeuringen in het Nederland's Patriciaat geven grond voor de conclusie dat die industrieel de ondertekenaar moet zijn geweest. (Nederland's Patriciaat, 26e jaargang, 's Gravenhage, 1940).
 24. Andere kritiek, uitgesproken naar aanleiding van Derksen 1982, stelt dat hij had moeten nagaan in hoeverre onder modern-kapitalistische ondernemers verhoudingsgewijs meer adhesie bestond voor de liberale oppositie dan onder andere bevolkingscategorieën.
 25. Zoals eerder opgemerkt kunnen ook bepaalde niet-industriëlen (geldverschaffers, technici, transportondernemers) worden gerekend tot de categorie van modern-kapitalistische industriëlen. De personen die op de meest directe manier de produktie initiëren vormen volgens de schrijver de meest onmiddellijke dragers van kapitalistische produktieprocessen.
 26. Er is hier steeds uitgegaan van een deterministische uitleg van de bourgeoisie-hese.

Noten bij hoofdstuk 7

1. In dit hoofdstuk worden bijvoorbeeld autoritaire ingrepen volgend op perioden van economische vooruitgang als weerleggingen beschouwd voor de economische democratieverklaring; wanneer die theorie probabilistisch wordt geformuleerd is het best mogelijk dat een test in weerwil van zulke politieke gebeurtenissen "significante" steun oplevert.
2. De autoritaire ingrepen in Brazilië en Argentinië werden gevolgd door soortgelijke regimewisselingen in Peru (1968), Ecuador (1972), Chili (1973), Uruguay (1973) en opnieuw Argentinië (1976). Halverwege de jaren zeventig bezat Zuid-Amerika alleen in Venezuela een representatieve democratie, aldus Handelman & Sanders (1981: 3). De politieke ontwikkelingen uit de periode 1964-1976 duidde Hirschman wel aan als "the authoritarian turn" (1979: 61). Zie voor de intensiteit van de autoritaire ingrepen Kemmer & Merckx 1982.
3. Er is wat voor te zeggen om de dependentietheorie als een bepaalde versie van de late-ontwikkeling-theorie op te vatten: de "afhankelijkheid" bestaat immers bij de gratie van het gegeven dat een beperkt aantal landen in het verleden hun economieën sterk ontwikkelden.
4. Men hoeft, aldus De Schweinitz, alleen maar te kijken naar Duitsland, dat in de negentiende eeuw veel zorg aan het onderwijs besteedde en toch een ondemocratisch regime kreeg in de twintigste eeuw. Bij opleiding, aldus De Schweinitz, komt het aan op de inhoud ervan (1964: 24-26).
5. De Schweinitz hecht in dit verband betekenis aan de omstandigheid dat in een relatief hoog ontwikkelde economie menselijk gedrag beter voor-

- spelbaar is, er een betrekkelijk sterk besef bestaat van de noodzaak tot samenwerken, er betrekkelijk weinig op het spel staat, er meer ruimte is om belangen van werkgevers en werknemers met elkaar te verzoenen en er over relatief veel zaken wordt onderhandeld (1974: 30-32).
6. Een democratische ontwikkeling wordt nu niet uitgesloten; zie voor de "pessimistische" uitspraak pagina 3, 4 van De Schweinitz' publicatie.
 - 7a. Moore's studie riep ook scherpe kritieken op, die onder meer de juistheid van Moore's historische beschrijvingen en analyses fel betwistten; zie Stone 1967; Dore 1969; Dore & Ouchi 1970; Salamon 1970; Rothman 1970; Femia 1972. Zie voor kritiek op Moore's aandacht voor de internationale context: Skocpol 1973.
 - b. De paginaverwijzingen bij Moore (1966) zijn gebaseerd op de Penguin-University-editie uit 1967.
 8. Wat hier grote landen zijn, is een vraag die Moore niet beantwoordt (Engeland wel, maar Brazilië bijvoorbeeld niet). Opmerkelijk is dat Moore India behandelt, hoewel de politieke ontwikkeling van dat land sterk door een buitenlandse natie - Engeland - is beïnvloed, zoals Moore zelf ook laat weten.
 9. Wat is bijvoorbeeld een "zwakke" ("sterke") bourgeoisie? Wanneer is er een evenwichtssituatie tussen overheid en landaristocratie, wat is een "toepasselijke" vorm van commerciële landbouw en wanneer is een breuk met het verleden wel en wanneer niet "revolutionair"? (Zie even eerder in de tekst de punten 1 t/m 5.)
 10. Bollen voegt hier onmiddellijk aan toe: "The consolidation is marked by three characteristics: (1) the assertion of the determination to modernize; (2) an effective and decisive break with the institutions of an agrarian way of life; and (3) the creation of a national state with an effective government and a reasonably stable consensus on political means and ends by the inhabitants (1979: 577).
 11. Bollen's tweede "timing measure" is dus een combinatie van Rostow's en Collier's metingen. Eerstgenoemde sprak van een economische take-off als de volgende drie voorwaarden zijn vervuld: 1) a rise in the rate of productive investment from, say, 5% or less to over 10% of national income; 2) the development of one or more substantial manufacturing sectors, with a high rate of growth; 3) the existence or quick emergence of a political, social and institutional framework which exploits the impulses to expansion in the modern sector and the potential external economy effects of the take-off and gives growth an on-going character (Rostow 1961: 39). Collier "measures the economic take-off using the physical indicator of when a country reached electric production of 0.10 kilowatt-hours per capita (Bollen 1979: 577).
 12. Bollen sluit niet uit dat de onafhankelijke variabelen "timing" en "level" van economische ontwikkeling sterk met elkaar correleren. Als dat zo is (een geval van multicollineariteit) is het moeilijk om de afzonderlijke bijdragen van elk van deze variabelen vast te stellen (1979: 581).
 13. Bollen vond daarnaast wel dat "state's control of the economy" wel significant - negatief - correleerde met de afhankelijke variabele; het betrof hier echter "staatsinvloed op de economie", gemeten in het jaar 1960 (1979: 582).
 14. Van Snippenburg omschrijft "duur van de modernisering" weliswaar als "aantal jaren verstreken sinds de aanvang van de moderne en politieke ontwikkeling" (1986: 91), maar deze variabele lijkt niet gecontamineerd met "liberale democratie". Men kan zich af vragen of het onafhankelijke kenmerk wel zuiver "economisch" is (Zie 1986: 43-48, 88-90).
 15. "Relatief laat" wil hier ook en vooral zeggen: in een situatie waarin de genoemde context-variabelen al betrekkelijk sterk ontwikkeld waren.

16. "Iberic heritage" is de mate waarin de onderzoekseenheden worden gekenmerkt door de corporatieve Iberisch-Latijnse cultuur die de kolonisering door Portugal en Spanje met zich meebracht.
17. Zie voor de inhoud van de dependenciestroming bijvoorbeeld: Ray 1973; Chirot 1977, 1981; Fagen 1977; Cardoso 1977; Chilcote 1978; Kaufman 1979; Bollen 1983. Zie voor de uitspraak dat economische groei volgens het dependentiedenken wel democratisering in de "kern" bevorderde Bollen 1983 (Deze bewering is geïmpliceerd met de behandeling van dit denken in dit hoofdstuk).
18. Zie voor de stelling dat de dependencietheorie vandaag de dag over haar grootste bloei heen is: Evans 1985.
19. De term "economische modernisering" is overigens niet gangbaar binnen de afhankelijkheidstheorieën. Frank (1967) spreekt bij voorkeur van "economische onderontwikkeling".
20. Petras spreekt hier alleen over Latijns-Amerika.
21. De gehanteerde criteria zijn: "suspension of constitutional guarantees and other interferences with judicial process-", "arrests, exiles, and executions", "restrictions on political parties", en "censorship of the media" (Duff & McCamant 1976: 29-38).
22. De onderzoekers merken in dit verband het volgende op: "The anti-democratic character of some peripheral countries may reflect the vestiges of historical processes which have ceased to operate. It is possible that world-system processes helped to generate specific class relations within countries, including undemocratic patterns of elite rule. It is also possible that once in place these patterns gained autonomy from the processes which generated them. If this is true, it would account for the apparent paradox. Bollen's findings may reflect the generative effects of peripheralization in the world-economy, and our findings may indicate that once generated, patterns of repression and political exclusion become subject to the dynamics of class relations and politics operating more exclusively at the local level" (Timberlake & Williams 1984: 146).
23. Aan alle formele vereisten voor het uitvoeren van correlatie en regressie werd zeker niet voldaan. Het is twijfelachtig of de dependentieschalen zich op interval-niveau bewegen. Het aantal onderscheiden dependenciacategorieën was drie en vier.
- 24a. Het begin van de "democratische transitie" wordt hier in het jaar 1977 gelegd; ze loopt zeker door tot 1985. Vandaar spreekt tabel 7.2 over de periode 1977-1985.
 - b. Er werd vanuitgegaan dat een verandering in democratisch niveau minimaal een wijziging veronderstelde van twee punten op de gecombineerde schalen van Gastil (zie bijlage 3 van dit boek), die minimaal twee jaren stand houdt. Voor een enkele natie werd meer dan een omslagpunt geregistreerd (omhoog en omlaag). Ontwikkelingen in dependencia werden eventueel gemeten tot 1983 (wegens beperktheid van informatie), de ontwikkeling van de politieke variabele werd gevolgd tot 1985. De verdelingen van tabel 7.2 wijken niet principieel af van de verdelingen in de drie afzonderlijke tabellen die zijn samengevoegd tot tabel 7.2.
 - c. Let wel dat alle twintig Latijns-Amerikaanse landen een keer op elk van die drie dependencia-aspecten werd gemeten. Op grond daarvan resulteerde een tabel met N=60. De eenheden van elke afzonderlijke tabel (hier dus niet weergegeven) zijn perioden van ten minste een jaar, die reiken tot het tijdstip waarop een politieke omslag werd geregistreerd.
- 25a. De democratievariabele werd onder meer gemeten aan de hand van Gastils scores. Zie daarvoor bijlage 3 van dit boek. Van een wijziging van het democratisch niveau was sprake als de gesommeerde verandering volgens beide schalen van Gastil minimaal 2 punten bedroegen en ten minste

- twee jaar aanhield. Voor de jaren na 1981 is onder andere Collier 1985 geraadpleegd.
- b. Tot de relatief autoritaire stelsels worden hier die regimes gerekend die minimaal 9 punten scoorden op de gecombineerde schalen van Gastil (Zij reiken samen van 2 tot 14 punten)(Zie bijlage 3 van dit boek).
- c. De verdelingen komen er niet principieel anders uit te zien als de toetsing zich niet beperkt tot de betrekkelijk autoritaire regimes.
26. Deze tabel heeft betrekking op alle (relatief democratische en autoritaire) regimes. Beklemtoond moet worden dat ook economische vooruitgang na 1976 beduidend vaker werd gevolgd door een stijging van het democratische niveau; op grond hiervan is in de kop van tabel 7.4 de term "effect" voorzien van aanhalingstekens.

Noten bij hoofdstuk 8

1. In dit hoofdstuk gaat het om uitwerkingen van kritiek bij sommige economische democratietheorieën (bepaalde economische democratieverklaringen zijn namelijk wel degelijk structureel georiënteerd: zie de economische verklaringen die het democratiseringsproces toeschrijven aan de omstandigheid dat economische groei de politieke elite sterker aangewezen doet zijn op underdogs (zie hoofdstuk 3). Hoofdstuk 9 is geïnspireerd op kritiek, die van toepassing is op alle formuleringen van de economische democratiebenadering.
2. Zie voor de term "culturele" democratieverklaring: Barry 1970:63.
3. Dat niet alle vertegenwoordigers van het moderniseringsdenken een culturele democratieverklaring hanteerden, blijkt uit de aanwezigheid van zogenoemde funktionalistische interpretaties van het veronderstelde verband tussen economische groei en democratisering binnen de moderniseringstheorie.
4. Uitgewerkte democratietheorieën zijn niet per se cultureel of structureel; er circuleren ook mengvormen.
5. De bewering dat een democratisering niet altijd een machtsverlies hoeft in te houden voor de politieke elite, is aan te treffen bij Kitson Clark 1967:25; Jay ("Bismarck and Disraeli saw that to keep themselves sureley in power the best way was to widen the franchise.....a wide one enabled them to play on the simple, elemental hopes and fears of the ill-informed masses"; Jay 1967:223)
6. Er wordt hier van uitgegaan dat de verdeling van selectieve prikkels over de verschillende landen geen storende faktor is (zie Olson 1965).
7. Van de zestig landen die Jackman onderzocht zijn hier Oostenrijk, Japan en West-Duitsland weggelaten. Zij kregen na WO II van buitenaf een bepaald politiek stelstel opgedrongen.
8. Omdat het aantal eenheden bij Jackman aanzienlijk geringer is dan bij Bollen, zijn de uitkomsten bij laatstgenoemde eerder significant.
9. Regressievergelijkingen veronderstellen onder andere dat de variabelen minimaal op intervalniveau zijn gemeten. Smith en Jackman (bijvoorbeeld) gingen daar wel vanuit. Er mag vanuit worden gegaan dat het niet reëel is om (steeds) een intervalniveau te veronderstellen. Ook aan andere vereisten voor regressie lijkt niet (steeds) te zijn voldaan).
10. Smiths studie betrof de periode 1946-65, die van Johnson het tijdvak 1935-64, die van Laband de periode 1945-80 en Cutrights & Wiley's gegevens betreffen de jaren 1927-66.
11. De auteur van dit boek kende de onderscheiden variabelen scores toe op basis van door hem berekende gemiddelden over zojuistgenoemde perioden van onderzoek. Deze werkwijze bevat het risico dat de aanwezigheid van (nul-)samenhangen in meer of mindere mate wordt verhuld; wat betreft de

- relatie oppervlakte en democratie lijkt dat risico zeer gering: de onafhankelijke gedachte variabele varieert per natie doorgaans amper of niet; de twee andere onafhankelijke variabelen laten doorgaans een geringe en vrij gelijkmatige stijging zien.
12. Economische ontwikkelingspeil is hier, zoals gezegd, ook gemeten via aantallen telefoons per capita. Het zou van bevestigingsdenken getuigen als men laatste variabele na verkregen uitkomsten gaat opvatten als indicator van bevolkingsdichtheid (Aantallen telefoons bepalen immers de communicatiemogelijkheden).
 13. Economisch ontwikkelingspeil werd gemeten in termen van relatieve deelname aan het primaire onderwijs, relatieve aantallen telefoons en relatieve omvang van het spoorwegnet.
 14. De indeling naar democratisch niveau gebeurde door Swansons "centralistische" regimes een laagste score, de "limited central"-stelsels een midden score en de "commensal", "balanced" en "heterarchic" regimes een hoogste score toe te kennen (zie Swanson 1967). "Democratisch niveau" is tussen haakjes geplaatst omdat Swanson die term niet gebruikt.
 15. Landen met het grootste territoir waren volgens de indeling van schrijver dezes Hongarije, Frankrijk, Spanje en Zweden; in de aansluitende categorie vielen: Bohemen, Oostenrijk (bij het tweede en derde toetsingsmoment naar voorgaande categorie), Denemarken, Portugal, Ierland en Engeland. Als op een na kleinste staten golden: Brandenburg-Pruisen (bij tweede en derde toetsingsmoment naar onmiddellijk voorgaande categorie), Beieren, Schotland-Hoog, Schotland-Laan, Saksen en "Nederland". De categorie met de kleinste samenlevingen omvatte: Berg-Jülich, Luzern, Württemberg, Solothurnen, Cleves-Mark, Geneve, Bazel, Bern, Schaffhausen, Zürich, en Hesse.
 16. Het is mogelijk dat de bewuste aspecten van "grootte" niet consistent samengaan met veronderstelde "structurele" kenmerken van een samenleving. Bijvoorbeeld: kleine landen onderscheiden zich niet door de aanwezigheid van een relatief zwak officieel geweldsapparaat. Via deze gedachtengang zijn falsificaties misschien empirisch te verklaren.

Noten bij hoofdstuk 9

1. Deze kritiek op de economische theorie ("de moderniseringstheorie") veronderstelt kennelijk dat zij economische vooruitgang beschouwt als de enige verantwoordelijke factor voor wijzigingen in het democratisch niveau. De moderniseringsdenker Cutright heeft wel degelijk oog voor externe factoren (1963: 261, 262).
- 2a. Oorlog is hier een met fysieke geweldsmiddelen gevoerde strijd tussen twee of meer staten. Zogenoemde "interne" oorlogen ("burgeroorlogen") zijn dus buitengesloten.
 - b. Men zou kunnen opmerken dat het in oorlog zijn met een buitenlandse mogendheid op zichzelf geen externe factor is en dat uitspraken die aan oorlogsvoering een oorzakelijke rol toekennen, dus geen specificaties zijn van de uitspraak over internationale context en democratisch niveau. Hier is tegen in te brengen dat er wel sprake is van een bepaalde relatie met het buitenland die het democratische niveau zou beïnvloeden. Zie ook Skocpol (1973: 29) en Rustow (1970: 348), die oorlogsvoering een externe factor noemen.
3. Voor sommige van deze gebeurtenissen zijn ook andere factoren verantwoordelijk gesteld.
4. In sommige landen werd een uitbreiding van het kiesrecht in eerste instantie toegekend aan (verwanten van) personen die een actieve bijdrage leverden tot de oorlogsvoering; zie 1919 in België en 1917 in Canada

- (Mackie & Rose 1974: 40,65).
5. Marwick schrijft, dat het beroep dat in verband met oorlogsvoering wordt gedaan op underdogs, hun zelfbewustzijn versterkt (Marwick 1974: 12,13). Zie ter illustratie bij de bewering dat oorlogsvoering een roep om democratisering bij de underdogs uitlokt, het volgende bericht van NRC Handelsblad d.d. 6/5/1982 n.a.v. de toen aanwezige Falkland-oorlog: De leiders van vijf Argentijnse politieke partijen hebben gisteren de deelname van het volk aan regeringsbeslissingen geëist. Het volk, dat onze helden en onze doden levert en deelneemt aan de oorlog, moet daarom ook deelnemen aan de vrede", zo staat in een document dat is ondertekend door vertegenwoordigers van vijf politieke groeperingen".
 6. Zie voor de "omgekeerde" gedachtengang Thompson (1976: 285). Hij schrijft het uitblijven van democratische ontwikkelingen in zeventiende eeuws Spanje toe aan het feit dat de overheid er het benodigde geld uit het buitenland betrok.
 7. "Volksleger" kan zowel verwijzen naar een georganiseerd (zogenoemd staand) leger dat grotendeels bestaat uit leden uit de lagere sociale (politieke) lagen van de maatschappij, als naar een doorgegaans ongeorganiseerde en niet-geleide groep van mensen uit overwegend lagere sociale (politieke) lagen die wapens (kunnen) bezitten (Zo'n niet-staand leger wordt wel militie genoemd). Zie tekst even verderop.
 8. Zie de eerst onderscheiden betekenis in noot 9.
 9. Moore laat op deze uitlating overigens onmiddellijk de mededeling volgen: "That is not to deny the decisive importance of occasional popular outburst, which, however, can never draw on more than a tiny fraction of population". Het lijkt onjuist ervan uit te gaan dat een kleine groep onderdanen democratisering nooit kan afdwingen. Zie Olson (1965) voor een kritiek op de vaak gehanteerde assumptie volgens welke mensen die de produktie van een collectief goed (democratisering bijvoorbeeld) voorstaan, zich daar ook daadwerkelijk voor inzetten.
 10. De positie van de politieke elite kan onbetwist blijven omdat zij gewaardeerde diensten bewijst (of in de toekomst kan bewijzen) aan haar underdogs, of simpelweg omdat de onderdanen de kans op resultaat heel gering achten.
 11. De mede door de Kerenski-groep bewerkstelligde democratisering (maart 1917), werd met de november-revolutie ongedaan gemaakt.
 12. De hier geformuleerde democratieverklaringen gaan er waarschijnlijk ten onrechte vanuit dat politieke ontwikkelingen altijd beoogde effecten zijn.
 13. Andreski spreekt in algemene (d.w.z. niet specifiek politieke) termen over een nivellerend effect van oorlogsvoering.
 14. Nagenoeg of volledig (on)democratisch is hier een kwalificatie die geldt binnen het kader van een gegeven democratiedefinitie en de daarbij vaak gehanteerde operationalisering (Zie bijvoorbeeld de uitkomsten van Bollen's metingen betreffende 1960 en 1965 (Bollen 1980: 387,388.)
 15. Een volledige democratie is volgens Therborn een regime gekenmerkt door een kiesrecht, "equally to whole adult population" en een "elective mode of representation" (1977: 10). Therborn definieert democratie ook als 1) a representative government elected by 2. an electorate consisting of the entire adult population, 3. whose vote carry equal weight, and 4. who are allowed to vote for any opinion without intimidation by the state apparatus. Such a state is a bourgeois democracy in so far as the state apparatus has a bourgeois class composition and the state power operates in such a way as to maintain and promote capitalist relations of production and the class character of the state apparatus (Therborn 1977:4).
 16. Het betrof hier ook door buitenlandse mogendheden opgelegde democrati-

- seringen.
17. Het "tussenstatelijk stelsel" bestaat uit alle landen die enerzijds beschikken over voldoende hulpbronnen (onder andere bevolkingsgrootte) om een tamelijk actieve rol te spelen in de wereldpolitiek en anderzijds niet worden gehinderd door legale, militaire, economische en politieke beperkingen om een behoorlijke mate van souvereiniteit uit te oefenen. Van een tussenstatelijke oorlog is pas sprake als deelnemende partijen ten minste duizend mensen op het slagveld hebben achtergelaten. Een natie voert eerst oorlog wanneer zij minimaal honderd personen heeft verloren, of minstens duizend manschappen heeft ingezet op het strijdfront (Small & Singer 1982: 39,40).
 18. Voor verscheidene landen bestaat een "overmaatprobleem": zij voerden binnen bepaalde perioden zoveel oorlogen dat er (te) weinig "niet-oorlogse situaties" overbleven (Zie opmerkingen over test- en controleperioden in het vervolg van de tekst). Op grond van de gemaakte selectie van oorlogen is het niet uitgesloten dat verscheidene controleperioden allerminst vrij van oorlogvoering waren!
 19. Let wel dat Singer & Small's selectiecriteria de mogelijkheid openen dat niet alle aan een oorlog deelnemende landen werden opgenomen.
 20. De oorlogssituaties die zijn weggelaten omdat de desbetreffende naties zo'n hoog democratisch niveau hadden (bijvoorbeeld Engeland en Israël in de afgelopen decennia), konden uiteraard wel gebruikt worden bij de toetsing van de hypothese dat oorlog een daling van het democratische niveau bevordert. Omdat het bewuste aantal heel gering is en bij handhaving ervan de constructie van tabel 9.1 onmogelijk was, zijn desbetreffende oorlogssituaties geschrapt. Minpunt van deze studie is dat geen oorlogssituaties zijn geschrapt bij de toetsing van de hypothese dat een oorlog een ontwikkeling in minder democratische richting bevordert.
 21. Moeilijkheid was onder andere het feit dat het vaak ging om ongelijksoortige gebeurtenissen. Vereist was bijvoorbeeld een afweging van een kiesrechtuitbreiding tegenover een inperking van een of meer vrijheidsrechten.
 22. Zie voor de bewering dat een democratisch effect van oorlogvoering na afloop van de oorlog optreedt bijvoorbeeld: Huber 1957/60: 378; Seignobos 1924/26: 794,795
 23. Eventuele kritiek dat met deze handelwijze de kans op een bevestiging voor een te testen hypothese wordt vergoet is niet terecht omdat de controleperiode een even grote uitbreiding ondergaat.
 24. Een "nadere bevestiging" wil zeggen een opmerking in de literatuur waaruit bleek dat de democratisering inderdaad de door Therborn genoemde beweegredenen kende. In Derksens studie werd maar een keer geconcludeerd tot het bestaan van zo'n democratisering (Italië1911); deze democratisering komt in de datamatrix trouwens niet voor omdat ze teniet werd gedaan door de autoritaire ingreep van 1922.
 - 25a. Aangezien vele oorlogssituaties uit "verloren" en "gewonnen" delen bestaan, was het correcter geweest alle gevallen van oorlog in die componenten uiteen te leggen.
 - b. Bij de toetsing van de uitspraak dat juist een verloren oorlog democratisering bevordert kan zich een toerekeningsprobleem voordoen, namelijk als een oorlog zowel een "verloren" als "gewonnen" deel kent.
 26. Zie het verslag van Derksens toetsing, zoals gepubliceerd in 1985; bij die test waren de controleperioden doorgaans korter dan de testperioden, die allemaal, al dan niet voorzien van een controleperiode, werden opgenomen. Die toetsing leverde een soortgelijk tweezijdig effect op, dat qua grootte niet principieel afweek van dat uit tabel 9.2. Wel confirmeert de test uit 1985 de verloren oorlog-hypothese sterker.

27. Deze redenering loopt niet parallel aan de inhoud van paragraaf 9.2 waarin aan oorlogsvoering zonder meer (dus ook aan gewonnen oorlogen) een democratiserende werking wordt toegeschreven.
28. Zojuistgevolgde handelwijze, waarbij proporties vooroorlogse ontwikkelingen werden vergeleken met (na-)oorlogse ontwikkelingen, is tegen te werpen dat de daarmee verkregen resultaten mede zijn bepaald door de verdelingen binnen de kolommen met vooroorlogse informatie. Sla er acht op dat het desbetreffende percentage democratiseringen bij een verloren oorlog 12, en bij een gewonnen oorlog 17 bedraagt: als gevolg daarvan kunnen verloren oorlogen gemakkelijker aan een relatief hoge proportie democratiseringen komen. Daarbij geldt dat de verdeling van de onafhankelijke variabele ~~voor~~ oorlogsvoering, onmogelijk iets te maken kan hebben met de afloop van de oorlog. Wanneer men naar aanleiding van dit commentaar de afhankelijke variabele alleen verdeelt over de "toetsingsperioden" blijken de epsilons voor verloren en gewonnen oorlogen weinig te verschillen; bij onbesliste oorlogen is het percentage democratische ontwikkelingen duidelijk geringer, de proportie "democratisch niveau onveranderd" is er wat groter en het relatieve aantal autoritaire ontwikkelingen blijkt ontegenzeggelijk groter. Zie voor de preciese gegevens de linker kolommen van de tabellen 9.3, 9.4 en 9.5.
- 29a. De verdelingen van de onbesliste oorlogen zijn aldus: 2 lichte en 2 matige stijgingen van het democratisch niveau en 2 lichte, 4 matige en 1 sterke daling van het democratische niveau (Het betreft dus kolomtallen van 4 resp. 7 frequenties).
- b. De aantallen op basis waarvan conclusies worden getrokken, zijn wel erg klein.
30. Verklaringen voor het uitblijven van een democratisch effect in de toetsingsperioden zijn te destilleren uit paragraaf 9.2: zie de daar geformuleerde hypothesen die vertellen wanneer oorlogsvoering wel (in sterkere mate) en wanneer niet (in zwakkere mate) democratisering zal oproepen.

Literatuur

- Adelman, I. and C.T. Morris, "A factor analysis of the interrelationship between social and political variables and per capita gross national product", The Quarterly Journal of Economics, 79, 1965, 555-578.
- Alba, V., Transition in Spain; From Franco to Democracy. New Brunswick, New Jersey: Transaction Books 1978.
- Alexander, R. J. and Ch. O. Porter, The Struggle for Democracy in Latin America; New York: McMillan 1961.
- Almond, G.A. et al (eds.), Crisis, Choice, and Change. Historical Studies of Political Developments. Boston: 1973.
- Almond, G.A. and J.S. Coleman (eds.), The Politics of the Developing Areas, Princeton 1960.
- Anderson, O.A., A Liberal State at War; English Politics and Economics during the Crimean War, McMillan, London, 1967.
- Anderson, P., Lineages of the Absolutist State, London, 1979.
- Andreski, S., Military Organization and Society, Routledge & Kegan Paul, London 1968.
- Antoni, M., Spanien auf dem Weg zur parlamentarischen Demokratie; Parteien, Wahlen, Verfassung und politische Entwicklung 1975 bis 1980. Frankfurt am M., Bern: Lang 1981.
- Arango, E.R., The Spanish Political System: Franco's Legacy. Boulder, Colorado: Westview Press 1978.
- Atkinson, J.W., An Introduction to Motivation, Princeton, New Jersey: Van Nostrand 1964.
- Aya, R. "Theories of Revolution Reconsidered. Contrasting Models of Collective Violence"; Theory and Society, 8, 1979, 39-99.
- Banks, A.S., "Modernization and political change; the Latin American and Amer-European nations", in: Comparative Political Studies, 2 (1969/70), pp. 406-418.
- Banks, A.S. et al., Cross-Polity Time Series Data, Cambridge, Mass., MIT-Press, 1971.
- Banks, A.S., "Correlates of Democratic Performance"; Comparative Politics, 4, 1972, 217-230.
- Barker, E.(ed.), The Politics of Aristotle; Oxford: Oxford University Press 1946.
- Barkman, C.D., Ambassadeur in Athene; 1969-1975 van dictatuur tot democratie. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij/Clingendael 1984.
- Barry, B. M., Sociologists, Economists and Democracy; London/Toronto: Collier-MacMillan 1970.
- Bayer, E. (Hrg.), Wörterbuch zur Geschichte; Begriffe und Fachausdrücke, Stuttgart, 1960.
- Becker, C.L. Modern Democracy, Yale University Press, New Haven, 1941.
- Beekelaar, G.A.M., Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie; De Hollandse Katholieke jongeren 1847-1852, Antwerpen 1964.
- Bendix, R., "Tradition and Modernity Reconsidered", Comparative Studies in Society and History, 9, 1967, 292-346.
- Bendix, R., "Modernisierung und soziale Gleichheit", in: W.Fischer (Hrsg.), Sozialgeschichtliche Probleme der frühen Industrialisierung, Berlin: 1968.
- Bendix, R., Kings or People; power and the mandate to rule; Berkeley/Los Angeles, London: University of California Press 1978.
- Bendix, R. and S.M Lipset (eds.), Class, status and power. Social stratification in comparative perspective, New York 1966.
- Bernecker, W.L., Spaniens Geschichte seit dem Bürgerkrieg. München: Beck 1984.

- Bernier, F., Travels in the Mogul Empire; (transl. A. Constable); Oxford: 1934
- Bertrand, T. Politieke democratie en welzijn; een operationalisering door middel van politieke en sociale indicatoren op het niveau van 115 staten; Alphen a/d Rijn/Brussel: Samson 1981 (1981a).
- Bertrand, A.F.M., "Structurele voorwaarden voor de ontwikkeling van een democratisch stelsel", pp. 46-65 in: J.J.A. Thomassen (red.), Democratie, Theorie en Praktijk; Alphen a/d Rijn/ Brussel: Samson 1981 (1981b).
- Best, G., War and Society in Revolutionary Europe, 1770-1870; Suffolk: Fontana, 1982.
- Best, H. Interessenpolitik und nationale Integration 1848-1849, Göttingen, 1980.
- Beukema, C.H., "The Social and Political Aspects of Conscription: Europa's Experience", pp. 113-129 in: J.D. Clarkson & T.C. Cochran (eds.), War as a Social Institution; New York 1966.
- Bierens de Haan, J., Van Oeconomische Tak tot Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel, 1777-1952, Haarlem 1952.
- Bilson, J.F.O., "Civil Liberty, an econometric investigation", Kyklos, 35, 1982, 94-114.
- Black, C.E., (ed.), Comparative Modernization, a reader, The Free Press, New York, 1976.
- Blasing, J.F.E., Das goldene Delta und sein eisernes Hinterland 1815-1951; von niederländisch-preussischen zu deutsch-niederländischen Wirtschaftsbeziehungen, Leiden 1973.
- Blalock, Jr., H.M., Causal Inference in Nonexperimental Research; Chapel Hill: University of North Carolina press 1964.
- Bodenheimer, S.J., The Ideology of Developmentalism: American Political Science Paradigm. Surrogate for Latin American Studies. Berkeley Journal of Sociology, 35, 1968, 130-159.
- Bodenheimer, S.J., The Ideology of Developmentalism: The American Paradigm-Surrogate for Latin American Studies; Sage: Beverly Hills 1971.
- Bollen, K.A., "Political Democracy and the Timing of Development"; American Sociological Review, 44, 1979, 572-587.
- Bollen, K.A., "Issues in the comparative measurement of political democracy", American Sociological Review, 45, 1980, pp. 370-390.
- Bollen, K.A., "World System Position, Dependency and Democracy: The Cross-National Evidence". American Sociological Review, 48, 1983, 468-479.
- Bollen, K.A. en B.D. Grandjean, "The Dimension(s) of Democracy: further issues in the Measurement and effects of political democracy", American Sociological Review, 46, 1981, 651-659.
- Bollen, K.A., & R.W. Jackman, "Political Democracy and the Size Distribution of Income", American Sociological Review, 50, 1985, 438-457.
- Boogman, J.C., De "revolutie" van 1848 en haar nasleep, p. 333-352 in: Algemene geschiedenis der Nederlanden, deel 12, Haarlem 1977.
- Boogman, J.C., Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858, Haarlem 1978.
- Boot, J.A.P.G., De Twentsche katoenijverheid 1830-1873, Amsterdam 1935.
- Bos, K.W.J.M., Van periferie naar centrum; enige kanttekeningen bij de Nederlandse industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw, Maandschrift Economie, 1976, 401, 187-206.
- Bosch-Kemper, J. de, Geschiedenis van Nederland na 1830, vijfde deel, Amsterdam 1882.
- Brugmans, I.J., Thorbecke, tweede druk, Haarlem, 1948.
- Brugmans, I.J., Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de negentiende eeuw, Rijks Geschiedkundige Publicatiën (grote serie), 98, 99, Den Haag 1956.

- Brugmans, I.J., Paardekracht en mensenmacht, sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940, Den Haag, 1961.
- Brugmans, I.J., De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, 1830-1970, Utrecht, Antwerpen, 1975.
- Burgers, R.A., 100 jaar G. en H. Salomonson, Leiden 1954.
- Burling, R., The Passage of Power; studies in political succession. New York & London: 1974.
- Cardoso, F.H., "Associated-Dependent Development: Theoretical and Practical Implications," in: A. Stepan (ed.), Authoritarian Brazil, Origins, Policies and Future. New Haven and London: Yale University Press, 1973.
- Cardoso, F.H., "The Consumption of Dependency Theory in the United States", Latin American research Review, 12, 1977, 7-24.
- Cardoso, F.H., On the Characterization of Authoritarian Regimes in Latin America, pp 33-57 in Collier 1979.
- Cardoso, F.H. & E.F. Farletto, Dependency and Development in Latin America. Berkeley: University of California, 1979.
- Carr, R.C., "Spain's uncertain Progress", Contemporary Review, 227, 1975, 113-118.
- Carr, R., Modern Spain 1875-1980. Oxford University Press 1980.
- Carr, R. & J.P.F. Aizjurua, Spain: Dictatorship to Democracy. London: George Allen & Unwin 1979.
- Carsten, F.L., The Origins of Prussia; Oxford: Clarendon Press 1954.
- Carsten, F.L., Princes and Parliaments in Germany from the fifteenth to the Eighteenth Century, Clarendon Press, Oxford, 1959.
- Castles, F.G., "Barrington Moore's Thesis and Swedish Development", Government and Opposition, 8, 1973, 313-331.
- Chalmers, D.A. (ed.), Changing Latin America: New Interpretation of its Politics and Society. Proceedings of the Academy of Political Science, 30, 1970-72, 83-105.
- Chilcote, R. H., "A Question of Dependency", Latin America Research Review, 13, 1978, 55-77.
- Chiot, D., Social Change in the Twentieth Century, New York e.a.: Harcourt, Brace Jovanovich, inc. 1977.
- Chiot, D., "Changing Fashions in the Study of the Social Causes of Economy and Political Change" of 259-283 in: J.F.Short Jr.(ed), The date of Sociology; problems and prospect, Sage Beverly Hills London 1981.
- Chiot, P., & Th.D. Hall, World-System Theory, Annual Review of Sociology 8, 1982, 81-106.
- Clogg, M.J. & R. Clogg, Greece; volume 17 World Bibliographical Series. Oxford and Santa Barbara: Clio Press 1980.
- Clogg, R., A Short History of Modern Greece. Cambridge University Press 1979.
- Cobban, A., The Myth of the French Revolution; London: 1955.
- Cobban, A., The Social Interpretation of the French Revolution; London: 1957.
- Cobban, A., The "Middle Class" in France, 1815-1848, French Historical Studies, 1967, 41-52.
- Coleman, J.S., "Modernization; II: Political Aspects", pp. 395-402 in International Encyclopedia of the Social Sciences; 10, 1968.
- Collier, D. Timing of Economic Growth and Regime Characteristics in Latin America, Comparative Politics, 7, 1975, 331-359.
- Collier, D. (ed.), The New Authoritarianism in Latin America. Princeton: Princeton-University Press, 1979.
- Collier, S. e.a. (eds.), The Cambridge Encyclopedia of Latin America and the Caribbean. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Collins, R. Conflict Sociology; Toward an Explanatory Science. New York e.a.: Academic Press 1975.

- Collins, R. Weberian Sociological Theory; Cambridge e.a.: Cambridge University Press 1986.
- Cooper, N., "The Church: From Crusade to Christianity", pp/ 48-81 in: Paul Preston (ed.), Spain in Crisis, The Evolution and Decline of the Franco Regime; Hassocks, Sussex: Harvester 1976.
- Coulter, Ph., Social Mobilization and Liberal Democracy, Massachusetts, Toronto, London: Lexington Books, 1975.
- Couwenberg, S.W., "Vrijheid of gelijkheid? De liberale democratie in een kritische fase", Intermediair, 13 no. 31, 1977, 1-11.
- Coverdale, J.F., The Political Transformation of Spain after Franco. New York: Praeger Publish 1979.
- Craig, G.A., The Politics of the prussian Army 1640-1945; Oxford: Clarendon Press 1955.
- Cutright, Ph. "National Political development: Measurement and Analysis", in: American Sociological Review, 28 (1963), pp. 253-264.
- Cutright, Ph. & J.A. Wiley, Modernization and political representation 1927-1966, Studies in Comparative International Development, 5 (1969/70), 23-44.
- Dahl, R.A., A Preface to Democratic Theory, Chicago 1956.
- Dahl, R.A., "On Democracy", Government and Opposition, 1965, 560-562.
- Dahl, R.A., After the Revolution? Authority in a Good Society. New Haven and London: Yale University Press 1970.
- Dahl, R.A., Polyarchy. New Haven and London: Yale University Press 1971.
- Dahl, R.A. & R. Tufte, Size and Democracy, Oxford University Press, Stanford California University Press, London 1974.
- Dahrendorf, R., Society and Democracy in Germany. New York: Doubleday & Co. 1969.
- Dam, J.P.A. van den, Arnold Leon Armand Diepen, 1846-1895, industrieel en publicist over economische en sociale vraagstukken, Tilburg, 1960.
- Damsma, D.J.J.M. de Meere en L. Noordegraaf, Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw - supplement, 's-Gravenhage, 1979.
- Davies, J.C., "Toward a Theory of Revolution", American Sociological Review 27, 1962, 5-19.
- Derksen, A.Th., Een verklaring van verschillen in democratisch gehalte tussen samenlevingen: de hypothese van de economische vooruitgang; Utrecht 1979 (interne publicatie).
- Derksen, A. Th., "De economische verklaring van democratie gewogen", Sociologische Gids, 1981, 239-254.
- Derksen, A.Th., "Modern-kapitalistische industrieën en politiek liberalisme aan de vooravond van '1848': een gedeeltelijke toets van de bourgeoisie-hypothese", Sociologische Gids, 29, 1982, 386-409.
- Derksen, A.Th., "Economische vooruitgang en democratisering: veronachtzaamde verklaringen uit de Verlichting en theorieën van recentere datum", pp. 101-121 in W. Arts & J.K.M. Gevers (red), Rede, Sentiment en Ervaring. Sociale Wetenschap in de achttiende Eeuw (boekaflevering Mens en Maatschappij); Deventer: Van Loghum Slaterus 1983.
- Derksen, A. Th., "Oorlog en democratie: hypothesen en resultaten van empirisch onderzoek", pp. 179-199 in: A.B. Berends e.a., Sociologische Jaarboek 1985. Deventer: Van Loghum Slaterus/SISWO 1985 (1985a).
- Derksen, A.Th., "Beïnvloedt "grootte" het democratisch niveau van een natie" Utrecht: 1985 (interne publicatie) (1985b).
- Derksen, A.Th., "Economie en Democratie in drie Zuid Europese landen", Mens en Maatschappij, 61, 1986, 33-56 (1986a).
- Derksen, A.Th., "Latijns-Amerika tussen dictatuur en democratie: theorieën en onderzoeksresultaten betreffende recente ontwikkelingen"; Sociologische gids 33 (1986), 358-382, (1986b).

- Deutsch, K.W., "Social Mobilization and Political Development", The American Political Science Review, 55, 1961, 493-514.
- Diamond, L.J., The Social Foundations of Democracy: The case of Nigeria (Ph.D. diss.; Department of Sociology, Stanford University 1980).
- Donker Curtius, D., Aan alle vrienden van orde en vrijheid, Den Haag, 1845.
- Doel, Van den J., Demokratie en Welvaartstheorie: een inleiding in de nieuwe politieke economie; Alphen a/d Rijn: Samson 1975.
- Dornbusch, R. e.a., "Analysis and Projection of Macroeconomic Conditions in Portugal", pp. 299-33 - in Graham & Mackler 1979.
- Dore, R.P. "Making Sense of History", Archives Europeennes de Sociologie, 10, 1969, 295-305.
- Dore, R.P. & T. Ouchi, "Rural Origins of Japanese Fascism", in J. Morley (ed), Dilemmas of Growth in Modern Japan; princeton: 1970.
- Douglass, E.P. Rebels and Democrats; The Struggle for equal Political Rights and Majority Rule during the American Revolution; Chapel Hill: 1955.
- Downs, A. An Economic Theory of Democracy, New York 1957.
- Doyle, W., Origins of the French Revolution. Oxford: Oxford University Press 1980.
- Draper, Th. (ed.), Democracy and Dictatorship in Latin America; New York: The Reference Shelf, vol. 53, no. 3 1981.
- Droz, J., Europe between revolutions 1815-1848, New York and Evanston, 1967.
- Duff, E. & J. McCamant, Violence and Repression in Latin America. New York: Free Press, 1976.
- Dupuy, R.E. & T.N. Dupuy, The Encyclopedia of Military History; from 3500 B.C. to the present; McDonald and Jane's, London, 1970.
- Duverger, M., "Oost en West op weg naar democratisch socialisme", Oost-West, 3, 1964, p. 261-264.
- Eaton, S.D., The Forces of Freedom in Spain 1974-1979. Stanford: Hoover Press 1981.
- Eckstein, A., "Economic Development and Political Change in Communist Systems", World Politics, 22, 1970, 475-95.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, Bedrijfskapitaal en ondernemerschap in Nederland 1800-1850, Leiden 1965 (ook in Geurts en Messing 1977).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den & L.P.L. Pirenne (red.), 's-Hertogenbosch op de drempel van een nieuwe tijd; aspecten van het economisch en sociaal leven na 1850, Nijmegen 1960.
- Ehrard, J., Politique de Montesquieu, textes choisis et présentés par Jean Ehrard, Collection U. Ser: Idées politiques, Paris, 1965.
- Ehrke, M., Lateinsamerika; Volkssouveränität und Staatsschuld, Analysen und Berichte, 8, Hamburg, Julius Verlag, 1984.
- Eisenstadt, S.N., Essays on Sociological Aspects of political and economic development, Den Haag, 1961.
- Eisenstadt, S.N., "Breakdowns of modernization", Economic Development and Cultural Change, 12, 1963/64, 345-67
- Eisenstadt, S.N. (ed.), Readings in Social Evolution and Development, Oxford: Pergamon Press, 1970.
- Eisenstadt, S.N. Tradition, Change, and Modernity; New York/London/Sydney/Toronto: John Wiley & Sons 1973.
- Elias, N., Über den Prozess der Zivilisation, Bern und München 1969.
- Evans, P. Dependent Development. Princeton: Princeton University Press, 1979.
- Evans, P. "After Dependency: Recent Studies of Class, State and Industrialization", Latin American Research Review, 20, 1985, 149-160.
- Fagen, R.R., Studying Latin American Politics: some implications of a dependency approach, Latin American Research Review, 2, 1977, 3-26.
- Femia, J.V., "Barrington Moore and the Preconditions for Democracy", Jour-

- nal of Politics, vol. 29, 1967, p. 129-166.
- Finer, S.E., "Development: the political climate", p. 228-257 in: C.A.O. van Nieuwenhuijze (ed.), Development: The Western View; La perspective occidentale du développement. The Hague & Paris: Mouton 1972.
- Finley, M.I., Democracy, ancient and modern; London 1973.
- Flanigan, W. and E. Fogelman, "Patterns of Political Development and Democratization: A Quantitative Analysis", pp.441-473 in: J.V. Gillespie and B.A. Nesvold (eds.), Macro-Quantitative Analysis; Beverly Hills: Sage Publications 1971 (1971a).
- Flanigan, W. and E. Fogelman, "Patterns of Democratic Development: a Historical Comparative Analysis", pp. 475-497 in: J.V. Gillespie and B.A. Nesvold (eds.), Macro-Quantitative Analysis, Beverly Hills 1971(1971b).
- Forbes, D., "Politics and history in David Hume", The Historical Journal 6, 1963, p. 280-323.
- Forbes, D., "Introduction", in: David Hume: The history of Great Britain; the reigns of James I and Charles I. Penguin Books, Harmondsworth, 1970, pp.7-54.
- Frank, A.G., Latin America: Underdevelopment or Revolution; Essays on the Development of Underdevelopment and the Immediate Enemy. New York, London, Monthly Review Press, 1967.
- Frank, A.G., Capitalism and Underdevelopment in Latin America. Historical Studies of Chile and Brazil. New York and London: Monthly Review Press 1969.
- Franz, G., Liberalismus: Die Deutschliberale Bewegung in der Habsburgischen Monarchie; Munchen: Verlag Callwey 1955.
- Galai, S., "The Impact of War on the Russian liberals in 1904/05, Government and Opposition, I, 1965, pp. 85-109.
- Gallo, Max, Spain under Franco. London: Allen & Unwin 1973.
- Garcia, M.G., "The Armed Forces: Poor Relation of the Franco Regime", pp. 23-47 in: Preston 1976.
- Gastil, R.D., The New Criteria of Freedom. Freedom of Issue. New York 1973. Freedom House.
- Gastil, R.D., Freedom in the World; Political rights and civil liberties, Freedom House, New York, 1979.
- Gellner, E., "Plaidoyer pour une libéralisation manquée", Government and Opposition. 14, 1979, p. 58-65.
- Geurts, P.A.M. & F.A.M. Messing, Economische ontwikkeling en sociale emancipatie, deel II, Den Haag 1977.
- Goldthorpe, J.H., "Theories of Industrial Society: Reflections on the recrudescence of historicism and the future of futurology", European Journal of Science, 12, 1971, 263-88 1971.
- Graciarena, J. & R. Franco, Social Formations and Power Structures in Latin America, Current Sociology, 26, 1978, no 1.
- Graham, L.S., "The military in Politics: The Politicization of the Portuguese Armed Forces", pp. 221-256 in Graham & Makler 1979.
- Graham, L.S. & H.M. Makler, Contemporary Portugal; The Revolution and its Antecedents. Austin and London: University of Texas Press 1979.
- Greenleaf, W.H., The British Tradition; volume one: the rise of collectivism; London/New York: Methuen 1983.
- Griffith, E.S., "Preface", pp. 101-103 in: "Cultural Prerequisites to a successfully functioning democracy: a symposium", The American Political Science Review, 50, 1956, 101-103.
- Griffiths, R.T., Industrial Retardation in the Netherlands 1830-1850, Den Haag, 1979.
- Grothusen, K.-D. (Hrsg.), Griechenland, Südosteuropa-Handbuch, Band III. Göttingen: Van den Hoeck & Ruprecht 1980.

- Habermas, J., "Reflexionen über den Begriff der politischen Beteiligung", pp. 11-49 in: L. von Friedeburg, Ch. Oehler & F. Weiz, Sudent und Politik, eine soziologische Untersuchung zum politischen Bewusstsein Frankfurter Studenten, Neuwied, 1961.
- Habermas, J., Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft; Berlin: Neuwied am Rhein und Berlin: Luchterhand 1962.
- Malev, E., The era of tyrannies: essays on socialism and war; London 1967.
- Handelman, H. & Th. G. Sanders (eds.), Military Government toward Democracy in South America. Bloomington, Indiana University Press, 1981.
- Handwörterbuch der Sozialwissenschaften, hoofdstukken "Kapitalismus" (1956) en "Bürgertum" (1959)
- Hartung, F., "Otto Hintzes Lebenswerk", pp 7-33 in: Otto Hintze, Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte; hrsg. von Gerhard Oestreich; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1962.
- Harvey, R., Portugal: Birth of a democracy. London & Basingstoke: MacMillan Press 1979.
- Marx, W.A.J.M., De Helmondse textielnijverheid in de loop der eeuwen; de grondslag van de huidige textielindustrie, 1794-1870, Tilburg 1967.
- Hennessy, A., The Frontier in Latin American History; London: Edward Arnold 1978.
- Hering, G. e.a., "Politisches System", pp. 54-121 in Grothusen 1980.
- Hewitt, C., "The effect of Political Democracy and Social Democracy on Equality in Industrial Societies: a Cross-National Comparison", American Sociological Review, 42, 1977, 450-464.
- Hintze, O., "Staatenbildung und Verfassungsentwicklung. Eine historisch-politische Studie", Historische Zeitschrift, 88, 1902, 1-21 (afgedrukt in Hintze 1962).
- Hintze, O., "Staatsverfassung und Heeresverfassung", in: Neue Zeit- und Streitfragen, hrsg. von der Gehe-Stiftung zu Dresden; 3. Jg., 4. Heft 1906 (afgedrukt in Hintze 1962).
- Hintze, O., "Weltgeschichtliche Bedingungen der Repräsentativverfassung", Historische Zeitschrift, 14, 1931, 1-47 (afgedrukt in Hintze 1962).
- Hintze, O., Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte, herausgegeben von Gerhard Oestreich, 2. erweiterte Auflage, Göttingen, Van den Hoeck & Ruprecht, 1962.
- Hintze, O., Regierung und Verwaltung. Gesammelte Abhandlungen zur Staats-, Rechts- und Sozialgeschichte Preussens, Herausgegeben von Gerhard Oestreich, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1967.
- Hirschmann, A.O., "The Political Economy of Import - Substituting Industrialization Latin America, in 1-32. Quarterly Journal of Economics, 82, february 1968.
- Hirschmann, A.O., The Passions and the Interests; Political capitalism before its Triumph, Princeton University Press, Princeton N.J., 1977.
- Hirschman, A.O., "The turn to authoritarianism in Latin America and the Search for its economic determinants", pp. 61-98 in D. Collier, 1979.
- Hobsbawm, E.J., The age of revolution 1789-1848, New York, 1962.
- Hoetink, H., Het nieuwe evolutionisme. Assen: Van Gorcum, 1965.
- Hoeven, P.J.A. ter, "Democratie en democratisering", pp. 118-132 in: A.Hoogerwerf (red.), Verkenningen in de Politiek, deel 1; Alphen a/d Rijn: Samson 1971.
- Hondrich, K.O., Wirtschaftliche Entwicklung, soziale Konflikte und politische Freiheiten, Frankfurt a.M. 1970.
- Hoogerwerf, A., Politologie, begrippen en problemen; Alphen a/d Rijn: Samson 1972.
- Horowitz, J.L., Three Worlds of Development. The theory and Practice of

- International Stratification, New York, Toronto, London: Oxford University Press, 1972.
- Hospers, J., An Introduction to Philosophical Analysis; 1975.
- Hottinger, A., "Spanien ein Jahr nach Franco", in: Europa-Archiv 1976, 31, 697-706.
- Hottinger, A., "Spanien auf dem Weg zur Democratie", in: Europa-Archiv 1977, 32, 515-524.
- Hottinger, A., "Die Portugesische Demokratie in der Bewarung; Bilanz von zweienhalb Jahren revolution", in: Europa-Archiv 1976, 31, 487-496.
- Huber, E.R., Deutsche Verfassungsgeschichte, delen I, II, III, Stuttgart, Kohlhammer, 1957/1960.
- Hume, D., Essays, Moral, Political and Literary, Oxford University Press, London, 1963 (oorspr. 1741, 1742).
- Hume, D., The History of Great Britain, The Reign of James I and Charles I, Hammondsworth 1970 (1747).
- Huntington, S.P., Political Development and Political Decay, World Politics, 1964/65, 386-430.
- Huntington, S.P., "The Change to Change", Comparative Politics, 3,3, 283-322, 1971.
- Indemans, L., Statistiek van stoomwerktuigen met betrekking tot de periode 1824-?; Instituut voor Geschiedenis, R.U. Utrecht, 1973, (scriptie 187).
- Insight Team of the Sunday Times, Insight on Portugal, The Year of the Captains. London: Andre Deutsch 1975.
- Jackman, R.W., "Political Elites, Mass publics and Support for democratic Principles", Journal of Politics, 34, 1972, 753-773.
- Jackman, R.W., "On the relation of economic development to democratic performance", American Journal of Political Science, 17, 1973, 611-621.
- Jackman, R.W., Politics and Social Equality: Comparative Analyses, London, 1975.
- Jameson, J. F., The American Revolution Considered as a Social Movement, Boston: Beacon Press 1956.
- Jansen, E., "Spanje op weg naar democratie", Internationale Spectator, november 1977, 31, 706-712.
- Janssen, R., "Failliet van een junta", p. 1 en 5 in Zaterdags Bijvoegsel NRC Handelsblad, 27.08.1983.
- Jay, A., Management and Machiavelli; New York: 1967.
- Johnson, C. (ed.), Change in Communist Systems, Stanford, 1970.
- Johnson, H.C., Frederick the Great and his officials; New Haven/London: Yale University Press 1975.
- Johnson, K. F., Measuring the scholarly Image of Latin American Democracy, 1945-1970, pp. 347-365 in: J.W. Wilkie (ed), Statistical Abstract of Latin America, vol. 17, 1976 (1976a).
- Johnson, K. F., "Scholarly images of Latin American Political Democracy in 1975", Latin American Research Review, 11, 1976, 129-140 (1976b).
- Johnson, K. F., The 1980 Image-Index Survey of Latin American Political Democracy, Latin American Research Review, 17, 1982, 193-201.
- Jonge, J.A. de, De Industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914, Nijmegen 1976.
- Jonge, J.A. de, "Nijverheid en conjunctuurbeweging", in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 12, pp. 62-67, Haarlem 1977.
- Jongkind, "Desarrollismo": Ideologische en Wetenschappelijke achtergronden in de ontwikkelingssociologie van Latijns-Amerika", in: CEDLA-staf, Het dependenciamodel in de ontwikkelingsproblematiek van Latijns-Amerika. Amsterdam: CEDLA Incidentele Publicaties no.1, 1973.
- Jouvenel, B. de, On Power; New York: 1948.

- Kaelbe, H., Berliner Unternehmer während der frühen Industrialisierung; Herkunft, soziale Status und politischer Einfluss, Berlin, New York, 1972.
- Kartsaklis, G.A.B., "Economic System", pp. 223-266 in Grothusen 1980.
- Kassof, A., Prospects for Soviet Society. New York, 1968.
- Kaufman, R.R., "Industrial Change and Authoritarian Rule in Latin America: A concrete Review of the Bureaucratic-Authoritarian Model", 165-253 in: Collier 1979.
- Kaufman, R.R. e.a., "A preliminary test of the Theory of Dependency", Comparative Politics, 7, 1974/1975, 303-330.
- Kautsky, J.H., "An Essay in the Politics of Development", pp. 3-119 in J.H. Kautsky (ed.), Political Change in Underdeveloped Countries; Nationalism and Communism; New York, London: Wiley 1963.
- Kautsky, J.H., The Political Consequences of Modernization, New York, 1972.
- Kautsky, K., The Social Revolution, Chicago 1903.
- Keesing Historisch Archiv 1974, 1975, 1976.
- Keir, Sir David L., The constitutional history of modern Britain since 1485, London, Adam & Charles Black, 1966.
- Kennan, G.F., "Totalitarianism and freedom", pp. 17-33 in: C.J. Friedrich (ed.), Totalitarianism, New York: Grosset & Dunlap 1964.
- Kerr, C. et al, Industrialism and Industrial Man; Cambridge, Mass. 1960
- Kesselman, M., "Order or Movement ? The Literature of Political Development as Ideology", World Politics, 26, 1973, 139-154.
- Kido, K. and M. Suyi, "Report on Social Stratification and Mobility in Tokyo", Japanese Sociological Review, 54, 1954, 74-100.
- Kitson Clark, G., An Expanding Society: Britain 1830-1900; London, Melbourne 1967.
- Kluxen, K., "Grossbritannien von 1660 bis 1783", pp. 308-378 in: Th. Schieder (Hrsg.), Handbuch der Europäischen Geschichte, Band 4, Union Verlag, Stuttgart, 1968.
- Kocka, J., Unternehmerverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens; Stuttgart: 1969.
- Koenen, H.J., Voorlezingen over de geschiedenis der nijverheid, Haarlem 1856.
- Kofler, L., Zur Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft, Darmstadt und Neuwied, 1979.
- Kohler, B., Political Forces in Spain, Greece and Portugal. London, Boston, Durban: Butterworth, Scientific 1982.
- Laband, D.N., "Is there a relationship between economic conditions and political structure?", Public Choice, 42, 1984, 25-37.
- Landes, D.S., "French Entrepreneurship and Industrial Growth", 19
- Laue, R.E., "The Fear of Equality", in: The American Political Science Review, 1959, pp. 35-52.
- Laski, Harold J., "Democracy", pp. 76-85 in: Encyclopedia of the Social Sciences; 1948.
- Laski, H.J., The Rise of European Liberalism, London, 1962.
- Lauwerys, J.A. (ed.), Scandinavian Democracy; development of democratic theory and institutions in Denmark, Norway and Sweden, Copenhagen, 1958.
- Lefebvre, G., The Coming of the French Revolution, New York: 1957.
- Lehmann, W.C., John Millar of Glasgow, 1735-1801; Cambridge: Cambridge University Press 1960.
- Lenin, W.I., Ausgewählte Werke in sechs Bänden, Band 3, Berlin 1970.
- Lenski, G., Power and Privilege, a theory of social stratification, McGraw-Hill, New York, 1966.
- Lenski, G. & J. Lenski, Human Societies, a macrolevel introduction to sociology, McGraw-Hill, New York, 1974.
- Lerner, D., The Passing of Traditional Society, Glencoe: The Free Press

- 1958.
- Lerner, D., "Toward a Communication Theory of Modernization", pp. 327-350 in: L.W. Pye (ed.), Communications and Political Development; Princeton: Princeton University Press 1963.
- Lerner, M., The Portable Veblen. New York: The Viking Press 1948.
- Letterie, J.W. & A.F.M. Bertrand, Social Welfare, its Economic and Political Determinants: a Comparison of 115 Countries; paper presented at the IPSA World Congress, Rio de Janeiro, August 1982.
- Levinson, J.F., "After the Alliance for Progress: Implications for Inter-American Relations", pp. 177-190 in D.A. Chalmers (ed.), 1970-1972.
- Liere, C. van, Klassieke Problemen, moderne Oplossingen: de Opkomst van de Industriële samenleving, Groningen: 1982 (interne publicatie).
- Liere, C. van, Slavernij in de nieuwe wereld: collectieve organisatie of erosie; Groningen: 1984 (interne publicatie).
- Linssen, G.C.P., Verandering en verschuiving; industriële ontwikkeling naast bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg, 1839-1914, Tilburg 1969.
- Linz, J. J., "Opposition to and under an Authoritarian Regime: The Case of Spain", pp. 171-261 in Robert A. Dahl (ed.), Regimes and Oppositions. New Haven and London: Yale University Press 1973.
- Linz, J. J., The Breakdown of Democratic Regimes; Crisis, Breakdown and Reequilibration; Baltimore/London: Johns Hopkins University Press 1978.
- Lipset, S.M., "Some social Requisites of Democracy: economic Development and political Legitimacy", The American Political Science Review, 53 (1959), pp. 69-105.
- Lipset, S.M., Political Man; The social bases of politics. London: Heinemann, 1960.
- Lipset, S.M., Political Man; The social bases of politics; second, expanded edition. Baltimore, Maryland 1981.
- Lively, J., Democracy. Oxford: Blackwell 1975.
- Lopez-Pintor, R., "Los condicionamientos socioeconomicos de la accion politica en la transicion democratica", in: Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas, 1976, 11, 156-179.
- Mackie, Th. & R. Rose, The International Almanac of Electoral History; New York: Free Press 1974.
- Madison, J., Documents. Illustrative of the formation of the Union of the American States, Washington D.C., 1927.
- Malloy, J.M. (ed.), Authoritarianism and Corporatism in Latin America. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1977.
- Mannheim, K., Man and Society in an Age of Reconstruction, London, 1940.
- Mansvelt, W.M.F., "Iets over de Haarlemsche Katoenfabrieken", Eigen Haard, 1924 (50), 238-243.
- Maravall, J., Dictatorship and Political Dissent; Workers and students in Franco's Spain. New York: St. Martin's Press 1978.
- Maravall, J., The Transition to Democracy in Spain. London & Canberra: St. Martin's Press 1982.
- Marques, A.H. De Oliveira, History of Portugal. New York: Colombia University Press 1976.
- Marx, K., "Die Bourgeoisie und die Konterrevolution", pp. 65-93 in: K. Marx, Politische Schriften, erster Band, Darmstadt, 1960 (oorspr. 1848).
- Marx, K. Das Kapital; Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band. Marx Engels Werke 23, Berlin: Dietz Verlag 1973 (oorspr. 1867).
- Marx, K. & F. Engels, Het Communistisch Manifest, Amsterdam 1977, oorspr. London 1848.
- Marwick, A., War and Social Change in the Twentieth Century. A comparative Study of Britain, France, Germany, Russia and the United States; New York: St. Martin's Press 1974.
- Maura, J.R., "After Franco Franquismo?: The Armed Forces, The Crown and

- Democracy", Government and Opposition 1976, 11, 35-64.
- McCord, W., The Springtime of Freedom: Evolution of Developing Societies; New York 1965.
- McCrone, D.J. & Ch.F. Cnudde, "Toward a communicationstheory of democratic political development: a causal model", The American Political Science Review, 61, 1967, p. 72-79.
- McKenzie, R. and A. Silver, Angels in Marble: Working-class conservatives in urban England, London 1968.
- McKinley, S. B., Democracy and Military Power, 1934.
- McNeill, W. H., The pursuit of power, technology, armed force, and society, Oxford, Blackwell, 1982.
- McPherson, C.B., The real world of democracy, New York and Oxford, 1972.
- McPherson, C.B., The Life and Times of Liberal Democracy; Oxford: 1977.
- Medhurst, K., "The Military and the Prospects for Spanish Democracy", West-European Politics, 1978, 42-59.
- Mey, H., "Der Beitrag von Barrington Moore Jr. zur Soziologisch Orientierten Sozialgeschichte", pp. 473-490 in: R. König und P.C. Ludz, Soziologie und Sozialgeschichte. Aspekte und Probleme; Sonderheft 16 Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie
- Miguel, A. de, "Spanish Political Attitudes", pp. 208-232 in Payne 1976.
- Middendorp, C.P., Progressiveness and conservatism. The fundamental dimensions of ideological controversy and their relations to social class; The Hague: Mouton 1978.
- Millar, J., "Observations concerning the distinction of ranks in society", p. 173-322 in: W.C. Lehmann, John Millar of Glasgow 1735-1801, Cambridge University Press, Cambridge, 1960 (oorspr. 1771).
- Millar, J., "Historical view of the English government", pp. 326-379 in: W.C. Lehmann, John Millar of Glasgow 1735-1801; Cambridge: Cambridge University Press, Cambridge, 1960 (oorspr. 1787).
- Millikan, M.F. & D.L.M. Blackmer (eds.), The Emerging Nations; Their Growth and US Policy; Boston /Toronto: 1961.
- Mitchell, B.R., European Historical Statistics 1970-1975. London: MacMillan 1981.
- Mokyr, J., Industrialization in the low countries, 1795-1859, New Haven and London, 1976.
- Montesquieu, "De l'esprit des lois", in: Montesquieu, Oeuvres Complètes, Paris 1949 (oorspr. 1748).
- Moore, B. Jr., Social Origins of Dictatorship and Democracy, Boston 1966.
- Moore, B. Jr., Injustice. The social bases of obedience and revolt, London 1978.
- Moses, B., Democracy and Social Growth in America. Four Lectures; New York, London: Putnam's Sons, The Knickerbocker press 1898.
- Moskos, Ch. C. Jr and W. Bell, "Emerging Nations", American Sociologist, 2, 1967, 67-72.
- Mowry, G.E., "The first world war and American democracy", pp. 170-184 in: J.D. Clarkson & Th.C. Cochran (eds.), War as a Social Institution; New York 1966.
- Mundt, R.J., "The republic which divides us least: the French crisis of 1870-1875", pp. 224-284 in: G.A. Almond et al. (eds.), Crisis, Choice and Change: Historical Studies of Political Developments, Boston, Little, Brown and Company, 1973.
- Needler, M.C., "Political Development and socio-economic Development: the case of Latin America", in: The American Political Science Review, 62 (1968) pp. 889-897.
- Needler, M.C., Political Development and Military Intervention in Latin America, American Political Science Review, 60, 1966, 616-626.
- Needler, M.C., The military Withdrawal from Power in South America, pp. 150-

- 161, in: Th. Draper (ed.), Democracy and Dictatorship in Latin America. The reference Shelf, vol 53, number 3. New York: The H.W. Wilson Company 1981.
- Nemeth, R.J. & D.A. Smith, International Trade and World-System Structure: A Multiple Network Analysis, Review, 8, 1985, 517-560.
- Neubauer, D.E., "Some conditions of Democracy", The American Political Science Review, 61 (1967) pp. 1002-1009.
- Niekerk, A.E. van, Sociologie en sociale verandering in Latijns-Amerika. Deel I: Het continent. Antwerpen/Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam/Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1972.
- Nun, J., A Latin American Phenomenon. The Middle-Class Military Coup. pp. 145-185, in: Petras & Zeitlin, 1968.
- Nusteling, H.P.H., De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool 1831-1914, Amsterdam, 1974.
- O'Boyle, L., "The Middle Class in Western Europe 1815-1848", in: The American Historical Review, 71 (1966) pp. 826-845.
- O'Brien, D.C., "Modernization, Order and the Erosion of a Democratic Ideal: American Political Science, 1960-1970"; The Journal of Development Studies, 8, 1971-2, 351-378.
- O'Donnell, G.A., Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism: Studies in South American Politics; Berkeley, San Francisco: Institute of International Studies; University of California, 1973.
- O'Donnell, G.A., Reflections on the patterns of change in the bureaucratic-authoritarian state, Latin American Research Review, 13, 1978, 3-38.
- O'Donnell, G. The United States, Latin America, Democracy: Variations on a Very Old Theme. Latin American Program Working Papers no. 146, Washington D.C.: The Wilson Center 1984.
- Olsen, M. E., "Multivariate Analysis of National Political Development", American Sociological Review, 33, 1968, 699-712.
- Olson, M. Jr., The logic of collective action, Cambridge, Mass., 1965.
- Organski, A.F.K., The Stages of Political Growth; New York: 1965.
- Packenham, R.A., Liberal America and the Third World, Princeton University Press, 1973.
- Palmer, R.R., The age of democratic revolution; a political history of Europe and America 1760-1800, Princeton: Princeton University Press 1959.
- Papacostas, S.V., "The Military in Greek Politics: A Historical Survey" pp. 173-189 in: J.T.A. Koumoulides (ed.), Greece in Transition; Essays in the History of Modern Greece 1821-1974. London: ZENO 1977.
- Payne, S.G. (ed.), Politics and Society in Thenteeth Century-Spain. New York and London: New Viewpoints, Franklin Watts 1976.
- Peeters, H., Burgers en modernisering. Historisch-sociologisch onderzoek naar burgerlijke groeperingen in het moderniseringsproces van de Duitse bond 1810-1870. Deventer: Adm. Service Centrum; dissertatie 1984.
- Pelz, D., and F. Andrews, "Causal Priorities in Panel Study Data", in: American Sociological Review, 29 (1964) pp. 836-848.
- Pencak, W., War, politics and revolution in provinial Massachusetts; Boston: Norhteastern University Press 1983.
- Petras, J.F., L'Amérique Latine, banc d'essai d'un nouveau totalitarisme. Le Monde diplomatique, avril 1977.
- Petras, J. & M., Zeitlin (ed.), Latin America, Reform or Revolution? Greenwich, Conn., Fawcett Publication, 1968.
- Piepers, W.A.M., Bijdrage tot de geschiedenis van het toezicht op het stoomwezen in Nederland, Den Haag, 1914
- Pinkney, D.H., "The Crowd in the French Revolution of 1830"; American Historical Review, 70, 1964, 1-17.
- Pinkney, D.H., The French Revolution of 1830. Princeton, New Yersey: Princeton University Press 1972.

- Pollack, B. & J. Taylor, "Review Article: The Transition to Democracy in Portugal and Spain", in: British Journal of Political Science, 1983, 13, 209-242.
- Ponteil, F., Les classes bourgeoises et l'avènement de la démocratie, 1815-1914, Paris, 1968.
- Portes, A., "Modernity and Development": A Critique. Studies in Comparative International Development, 9, 1974, 247-279.
- Portes, A., On the sociology of national development: theories and issues. American Journal of Sociology, 82, 1976, 55-85, 1976.
- Potter, D.M., People of Plenty: Economic Abundance and the American Character; Chicago: 1954.
- Potter, D. C et al, Lords, peasants and politics; Milton Keynes: Open University Press 1974.
- Poulantzas, N., The Crisis of the Dictatorships, Portugal, Greece, Spain. London: NLB 1976.
- Preston, P. (ed.), Spain in Crisis: the Evolution and Decline of the Franco Regime. Brighton: Harvester 1976.
- Prestwick, M., War, politics and finance under Edward I, London, Faber & Faber, 1972.
- Pride, R.A., Origins of Democracy: A Cross-national study of Mobilization, Party System, and Democratic Stability, Beverly Hills: Sage 1970.
- Prothro, J.W. & Ch. M. Crigg, "Fundamental principles of democracy: bases of agreement and disagreement", Journal of Politics, 22, 1960.
- Przeworski, A., Some Problems in the study of the Transition to Democracy; Washington, D.C.: The Wilson Center, Latin American Program 1979.
- Putten, J. van der, "Militaire staatsgrepen zijn uit de mode; De demokratisering van Latijns-Amerika", De Groene Amsterdammer, 23-10-1985, pag.9.
- Ray, D., "The Dependency Model of Latin American Underdevelopment: Three Basic Fallacies", Journal of Interamerican Studies and World Affairs, 15, 1973, 4-20.
- Reisman, D.A., Adam Smith's sociological economics. London: Croom Helm 1976.
- Remmer, K.L. & G.W. Merckx, "Bureaucratic-Authoritarianism Revisited", Latin American Research Review, 17, 1982, 3-40.
- Retzlaff, R.A., "The Use of aggregate Data in comparative political Analyses", Journal of Politics, 27 (1965) pp. 797-817.
- Richardson, L.F., Statistics of deadly quarrels, Pittsburgh, Boxwood, 1960.
- Riker, W.H., Democracy in the United States; New York: MacMillan Company 1953.
- Robijns, M.J.F., Radicalen in Nederland (1840-1851), Leiden 1967.
- Robinson, R.A.H., Contemporary Portugal. London: Allen & Unwin 1979.
- Rokkan, S. "The Structuring of Mass Politics in the Smaller European Democracies: a development typology" Comparative Studies in Society and History, 10 (1968) 173-210.
- Rose, R., "Sizing up", New Society, 28 (1974) 587-588.
- Rosenberg, A., "War and modern dictatorship", pp. 189-196 in: J.D. Clarkson & Th. C. Cochran (eds.), War as a social Institution, New York: 1966.
- Rosenberg, A., Imperial Germany: the Birth of the German Republic, 1871-1918; Boston: Beacon Press 1964.
- Rossem, M. van, "Barrington Moore's verzet tegen de geest van de tijd"; NRC/Handelsblad 12/10/79, p.5, Zat. Bijvoegsel.
- Rostow, W.W., The Stages of Economic Growth; London: Cambridge University Press 1961.
- Rostow, W.W., Politics and the stages of growth, Cambridge, 1971.
- Rothman, S., "Barrington Moore and the Dialectics of Revolution: An Essay Review", American Political Science Review, 64, 1970, 82-162.
- Rousseau, J.J., "Du contract social, ou, Principes du droit politique", pp.

- 351-470 in: Jean-Jacques Rousseau, Oeuvres complètes, III, Gallimard, 1964, (oorspr. 1762).
- Rubinson, R. & D. Quinlan, "Democracy and Social Inequality: a Reanalysis"; American Sociological Review, 42, 1977, 611-623.
- Rüter, A.J.C. (ed.), Rapporten van de Gouverneurs in de provinciën, 1840-1849; derde deel, periodieke rapporten 1844-45. Utrecht: 1950.
- Rustow, D.A., "Transitions to Democracy: toward a dynamic model", Comparative Politics, 2 (1966), 337-363.
- Rustow, D.A., A world of nations; problems of political modernization, Washington, 1967.
- Salamon, L.M., "Comparative History and the Theory of Modernization", World Politics, 23, 1970, 83-103.
- Santen, J.H. von, "De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1852, pp. 113-154, in: Figuren en Figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman, Groningen, 1979.
- Santen, J.H. von, "Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)", pp. 110-165 Jaarboek Oud-Utrecht 1985; Utrecht: 1986.
- Sartori, G.S. "Democracy", pp. 112-121 in International Encyclopedia of the Social Sciences; 1968.
- Sawyer, J.E., "The Entrepreneur and the social order in France and the U.S.A.", in: W. Millar (ed.), Men in Business; Essays in the History of Entrepreneurship; Harvard: 1952.
- Schmitt, E., "Die Französische Revolution", pp. 65-85, in: Th. Schieder (Hrsg.), Revolution und Gesellschaft. Theorie und Praxis der Systemveränderung, Freiburg, 1973.
- Schmitter, Ph.C., "Liberation by Golpe", Armed Forces and Society, 2, 1975.
- Schmitter, Ph. C., "Paths to Political Development in Latin America", pp. 83-105 in: D.A. Chalmers (ed.), 1970-1972.
- Schmitter, Ph., Speculations about the prospective demise of authoritarian regimes and its possible consequences. Working Papers Latin American Program no.60, 1979.
- Schwartz, P., "Politics First: The Economy after Franco", Government and Opposition, 11, 1976, 84-103.
- Schweinitz, K. de Jr., Industrialization and Democracy; Evanston Illinois: 1964.
- Seignobos, Ch., Histoire - Politique de l'Europe contemporaine, Evolution des partis et des formes politiques 1814-1914, tome I et II, Paris, 1924/1926.
- Seton-Watson, H., The "Sick Heart of Modern Europe". The problem of the Danubian lands, Seattle & London, 1975.
- Shils, E., "Political Developments in the New States", Comparative Studies in Society and History, 2, 1959/60, 379-411.
- Sholk, R., Comparative Aspects of the Transition from Authoritarian Rule; A Rapporteur's Report. Washington, D.C.: The Wilson Center 1982.
- Sigelman, L., Modernization and the Political System: A Critique and Preliminary Empirical Analysis; Beverly Hills: Sage 1971.
- Simon, H.A., "Spurious Correlations: A Causal Interpretation", Journal of the American Statistical Association, 49, 1954, 467-479.
- Simpson, S., "The Congruence of the Political, Social and Economic Aspects of Development", International Development Review, 6, 1964, 21-25.
- Singer, D. & M. Small, The Wages of War 1816-1965, A Statistical handbook, Wiley & Sons, New York, 1972.
- Skidmore, Th. E. & P.H. Smith, Modern Latin America; New York/Oxford: Oxford University Press 1984.
- Skinner, A. S., System of Social Science: Papers relating to Adam Smith; Oxford: Clarendon Press 1979.

- Skocpol, Th., "A critical review of Barrington Moore's social origins of dictatorship and democracy", Politics and Society, 1973: 1-34.
- Skocpol, Th., States and social revolutions, London: 1979.
- Slootman, A., Het begrip politieke democratie en de geldigheid van de operationalisatie van dat begrip; een csaestudy; Nijmegen: 1983 (interne publicatie).
- Small, M. & D. Singer, Resort to arms; international and civil wars, 1829-1980, Beverly Hills: Sage, 1982.
- Smith, A., The Wealth of Nations (ed. by E. Cannan), Methuen, London, 1961 (oorspr. 1776).
- Smith, A. K., "Socio-Economic Development and Political Democracy: A Causal Analysis", in: Midwest Journal of Political Science, 13 (1969) pp. 95-125.
- Smith, G.H., "Liberalism and level of information", Journal of Educational Psychology, 39, 1948, 65-82.
- Smith, Th. C., "Japan's Aristocratic Revolution", pp. 135-140, in: R. Bendix & S.M. Lipset, Class, Status and Power, New York, 1966.
- Sneller, Z.W., "Anderhalve eeuw stoomwezen in Nederland", De Ingenieur, 1937 (52) pp. A. 391- A.396.
- Snippenburg, L.B. van, Modernisering en Sociaal Beleid. Een landenvergelijkende studie; Nijmegen: dissertatie 1986.
- Snyder, D. & E.L. Kick, "Structural position in the World System and Economic Growth, 1955-1970: A Multiple-Network Analysis of Transnational Interactions", American Journal of Sociology, 84, 1979, 1096-1126.
- Sofaer, A. D., War, Foreign Affairs and Constitutional Power. The Origins; Cambridge, Mass.: Ballinger Publishing Co. 1976.
- Sombart, W., "Capitalism" pp. 195-208, in: Encyclopedia of the social Sciences, volume three, New York, 1948.
- Spencer, H., The principles of sociology, Vol. II, London, Edinburgh, Williams and Norgate, 1882.
- Staley, E., The future of Underdeveloped countries; political implications of economic development, New York 1954.
- Statistical Yearbook/Annuaire Statistique. New York: United Nations.
- Stearns, P.N., European Society in Upheaval, New York, 1976.
- Stearns, P.N., Paths to Authority. The middle Class and the Industrial Labor Force in France, 1820-1848, Urbana, Chicago, London, 1978.
- Stearns, P.N., "The Middle Class: Toward a Precise Definition", Comparative Studies in Society and History, 21, 1979, 377-397.
- Stepan, A., Political Development Theory: The Latin American Experience, Journal of International Affairs, 1966, 20, 223-234.
- Stepan, A. (ed.), Authoritarian Brazil, Origins, Politics and Future, New Haven and London: Yale University Press, 1973.
- Steuart, Sir James, "An Inquiry into the principles of political oeconomy: being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations", in: The Works, Political, Metaphysical, and Chronological of the late Sir James Steuart of Coltness, Bart. Now, first collected by General Sir James Steuart, Bart, volumes 1-4, London, 1805 (oorspr. 1767).
- Stone, L., "News from Everywhere", The New York Review of Books, 9, 1967, 31-35.
- Stouffer, S., Communism, Conformity and Civil Liberties; New York 1955.
- Stuyvenberg, J.H. van, "Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw: een terreinverkenning", pp. 52-74 in: P.W. Klein (red.), Van Stapelmarkt tot Welvaartsstaat, Rotterdam, 1970.
- Stuurman, S., Kapitalisme en burgerlijke staat; een inleiding tot de marxistische politieke theorie, Amsterdam, 1978.
- Swanson, G.E., Religion and Regime. A Sociological Account of the Reformation; University of Michigan Press, Ann Arbor 1967.

- Taylor, G.V., "Types of Capitalism in Eighteenth Century France", English Historical Review, 1964, 478-497.
- Taylor, G.V., "Noncapitalist Wealth and the Origins of the French Revolution", American Historical Review, 1967, 469-496.
- Taylor, G.V., "Revolutionary and Nonrevolutionary Content in the Cahiers of 1789: An Interim Report", French Historical Studies, 7, 1972, 479-502.
- Taylor, Ch.L. & M.C. Hudson, World Handbook of Political and Social Indicators; second edition; New Haven, London: Yale University Press, 1972.
- Taylor, Ch.L. & D.A. Jodice, World Handbook of Political and Social Indicators; third edition; New Haven, London: Yale University Press, 1983.
- Theil, H. "The positive correlation of affluence and freedom", Economics Letters, 2 (1979) 295-297.
- Therborn, G., "The rule of Capital and the Rise of Democracy", New Left Review, 103 (1977), 3-41.
- Thomassen, J.J.A. (red.), Democratie, theorie en praktijk; Alphen a/d Rijn: Samson 1981.
- Thompson, I.A.A., War and government in Habsburg Spain 1560-1620, London, The Athlone Press, 1976.
- Tijl, Th. van, "Geschiedenis van de Amsterdamse diamanthandel en -nijverheid 1845-1897", Tijdschrift voor Geschiedenis, 1974, pp. 16-70.
- Tilton, T.A., "The social origins of liberal democracy: the Swedish case", The American Political Science Review, 68, 1974, p. 561-569.
- Tilly, Ch. (ed.), The Formation of national states in Western Europe; Princeton: Princeton University Press 1975.
- Tilly, Ch., L. Tilly & R. Tilly, The Rebellious Century, 1830-1930; Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1975.
- Timberlake, M. & K.R. Williams, "Dependence, Political Exclusion, and Government Repression", American Sociological Review, 49, 1984, 141-146.
- Tipps, D.C., "Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A Critical Perspective", Comparative Studies in Society and History, 15, 1973, 199-226.
- Tocqueville, A. de, Democracy in America, vol. I en II, New York, Vintage books; 1945 (oorspr. 1835, 1840).
- Trow, M.A., Right Wing Radicalism and Political Intolerance; Ph.D. dissertation, Columbia University 1957.
- Tumin, J., "The Theory of Democratic Development", Theory and Society, 11, 1982, 143-164.
- Vann Woodward, C., "Comparative Political History", Yale Review, 56, 1967.
- Veblen, Th., "The Opportunity of Japan", in: Essays in our changing order, New York 1934.
- Veblen, Th., Imperial Germany and the Industrial Revolution, London, 1939.
- Veliz, C. (ed.), Obstacles to change in Latin America, New York, Toronto: Oxford University Press, 1965.
- Vries, B.W. de, De Nederlandse papiernijverheid in de negentiende eeuw, Den Haag, 1957.
- Weber, M., Wirtschaft und Gesellschaft, Tübingen, 1920/947.
- Wheeler, D.L., "The Military and the Portuguese Dictatorship, 1926-1974: The Honor of the Army", pp. 191-220 in: Graham & Makler 1979.
- Whitaker, C.S. Jr., "A Dysrhythmic process of political change", World Politics, 19, 1966, 190-217.
- Wiarda, H.J. Toward a framework for the study of political change in the Iberic-Latin Tradition, World Politics, 25, 1972/1973, 206-235.
- Wiarda, H.J., "Corporatism and Development in the Iberic-Latin World: Persistent Strains and New Variations", p.3-33, in: F.B. Pike & Th. Stritch (eds.), The New Corporatism: Social political Structures in the

- Iberian World, Notre-Dame: The University of Notre Dame Press, 1974.
- Wiarda, H.J., "Political Culture and National Development: IN Search of a Model for Latin America", Latin American Research Review, 13, 1978, 261-266
- Wieringa, W.J., Economische heroriëntering in Nederland in de negentiende eeuw, Groningen/Djakarta, 1955 (Ook in Geurts en Messing, 1975).
- Wilde, A.W., "Conversations among Gentlemen: Oligarchical Democracy in Colombia", pp. 28-81 in J.J. Linz & A. Stepan (ed.), The Breakdown of Democratic Regimes. Latin America; Baltimore/ London: The Johns Hopkins University Press 1978.
- Wilkie, J.W. (& A. Perkal) eds., Statistical Abstract of Latin America, vol. 23. Los Angeles: UCLA Latin American Center Publications, University of California 1984.
- Williamson, Ch., American suffrage: from property to democracy 1760-1860, Princeton University Press, Princeton, 1960.
- Winham, G.R., "Political Development: A Causal Model", American Political Science Review, 64, 1970, 810-818.
- Wiskerke, C., "De geschiedenis van het meekrapbedrijf in Nederland", Economisch-Historisch Jaarboek, 25 (1951) 1-144.
- Witlox, H.J.M., Schets van de ontwikkeling van welvaart en bedrijvigheid in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, Benelux 1815-1830, Nijmegen, 1956.
- Wittfogel, K.A., Oriental Despotism; New York/Toronto: Random House 1981.
- Wolf, Ch. Jr., "The political effects of economic programs: some indications from Latin America", Economic Development and Cultural Change, 14 (1965) 66: 1-20.
- Woodhouse, C. M., Modern Greece; A Short History; London: Faber & Faber 1984.
- World Development Report. Oxford: Oxford University Press; published for the World Bank 1979.
- Wright, Q., A study of war, Chicago, 1942.
- Zapf, W., Die soziologische Theorie der Modernisierung, Soziale Welt, 26, 1975, 212-226.
- Zappey, W.M., "De periode 1813-1848", pp. 201-218, in: J. van Stuijvenberg, De economische geschiedenis van Nederland, Groningen, 1977.
- Zeitlin, M., "Revolutionary Workers and Individual Liberties", American Journal of Sociology, 72, 1966/67, 619-632.
- Zeitlin, M., "The Social Determinants of Political Democracy in Chile", pp. 220-234 in: J. Petras & M. Zeitlin (eds), Latin America, Reform or Revolution?; Greenwich, Conn.: Fawcett Publications 1968.
- Zunkel, F., Der Rheinisch-Westfälische Unternehmer 1838-1879, Köln, 1962.

Bijslage 1: Democratie-scores van twintig Latijnsamerikaanse landen
voor de jaren 1945, '50, '55, '60, '65, '70, '75 en 1980

De scores zijn opgebouwd uit oordelen van latijns-Amerika-deskundigen met betrekking tot "freedom of speech", "free elections", "free party organization", "independent judiciary" en "civilian supremacy". Op elk van deze democratie-aspecten scoorde een land minimaal een en maximaal vijf punten. Omdat de eerste metingen werden verricht door tien beoordelaars, zijn de totale scores per land steeds vijftwintig punten minimaal en tweehonderdvijftig punten maximaal (Het laagste getal wijst dus op een maximum aan democratie) (Zie Johnson 1976^{a,b}, 1982).

	1945	'50	'55	'60	'65	'70	'75	'80
Argentinië	155	106	93	209	190	113	162	90
Bolivia	92	115	114	139	118	116	91	84
Brazilië	120	184	200	200	165	102	90	115
Chili	221	228	225	232	239	214	77	76
Columbia	221	174	136	205	205	188	204	200
Costa Rica	231	219	232	237	240	212	232	237
Cuba	182	211	135	102	73	72	95	102
Dom.Republiek	74	62	59	57	123	138	135	172
Ecuador	120	170	159	184	139	153	109	163
El Salvador	112	109	139	148	149	137	124	92
Guatemala	128	142	113	154	128	137	111	93
Haiti	81	98	111	90	63	67	67	71
Honduras	84	166	133	142	123	123	101	119
Mexico	159	161	190	195	199	178	182	184
Nicaragua	93	83	78	93	116	109	89	141
Panama	172	143	150	165	173	113	107	125
Paraguay	83	81	83	67	79	88	74	71
Peru	158	106	88	182	179	127	97	178
Uruguay	233	240	248	241	239	209	127	89
Venezuela	154	118	89	193	207	200	221	224

Bijlage 2: Lijst van industriëlen die in de periode 1844 - 1848 een stoom-
machine gebruikten

De toevoeging (gb) betekent grootbedrijf: de onderneming van de desbetreffende industrieel (industriëlen) had meer dan veertig werknemers.

<u>Aalten</u>	<u>Dordrecht</u>
Driessen	Brons
<u>Almelo</u>	<u>Eindhoven</u>
Hofkes, L. (gb)	Smits van Eckart
Ten bruggencate	Smits, J.
Ten Cate, H.A.	Smits, F.
Ten Cate, T.	
<u>Amsterdam</u>	<u>Enschede</u>
Van Vlissingen (gb)	Jordaan (gb)
Van Heel (gb)	Jannink, G.
Dixon (gb)	Blijdenstein, B.W
Van Heukelom (gb)	Römer
Rupe (gb)	Udink ten Cate
Beuker (gb)	<u>Foxhol</u>
Gebr. Schutte & Weiler (gb)	Scholten
Ivrius	
Ochsner	<u>Geldrop</u>
Veltman	Nakmer
Rijke	
Scholten	<u>Gorinchem</u>
Ketjen Jarman	Van Andel
Zimmer	
Tettenrode	<u>'s-Gravenhage</u>
Eyben	Sterkman (gb)
Elling	Enthoven (gb)
	Maritz (gb)
<u>Aarle-Rixtel</u>	Mertz
Kiersch	Van den Ende
<u>Delft</u>	<u>Groningen</u>
Maas (gb)	Wijchers (gb)
De Haan	Bleekrode (gb)
Hartog Heys	Modderman
Perk, A.	Beerta
Perk, J.C.	Stratingh
	Van Calcar, A.
<u>Den Bosch</u>	Van Calcar, A.
Mirion (gb)	
Van der Ven (gb)	<u>Haarlem</u>
Van der Voort	Prévinair (gb)
Bouman	Jacobson (gb)
De Leyer	Wilson (gb)
Bosch	Prince (gb)
	Lans
<u>Deventer</u>	Leupen
Birnie (gb)	Geerling
Nederburgh (gb)	Oudhoff
Nering Bögge (gb)	

Bijlage 2 (vervolg):

Helmond
Sutorius
 Van Vlissingen

Kinderdijk
 Smit

Leiden
 Wolters (gb)
 Van Heukelom (gb)
 Krantz (gb)
 Driessen (gb)
 Scheltema (gb)
 Leembruggen (gb)
 Le Poole (gb)
 Zaalberg (gb)
 Van Wensen (gb)
 Parmentier
 Van den Berghe
 Koppeschaar
 Van Geer
 Schretlen

Maastricht
 Regout (gb)
 Lemaire
 Hanckar
 Lenaerts
 Wintjens

Maarssen
 Soeders

Meerssen
 Tielens, J.G.H. (gb)
 Tielens, M.H. (gb)
 Schrammen (gb)

Middelburg
 Le Nobel
 Bogaert

Nijverdal
 Kuiper

Oostburg/Retranchement
 Risseuw

Oosterbeek
 Backer (gb)

Oudenbosch
 Couwenberg

Pouderoyen
 Viruly

Roermond
 Burghoff Magnée (gb)
 Andriessens

Rotterdam
 Roentgen (gb)
 Radier (gb)
 Van Oordt (gb)
 Ouwerkerk
 Suermondt
 Gebr. Van Vollenhoven
 Blom

Tiel
 Van Winsen

Tilburg
 Bogaers (gb)
 Diepen (gb)
 Van Dooren (gb)
 Vreede (gb)
 Vreede (gb)
 Van den Bergh
 Matthijsen
 Merckx
 Mutsaers
 Smulders
 Pollet
 Smits van Dijk
 Sprangers
 Swagemakers
 Van Spaendonck
 Kersten
 Van de Hout

Utrecht
 De Heus (gb)
 De Waal (gb)
 Van Driest (gb)
 Eujen (gb)
 Hoogeveen (gb)

Vaals
 Trostorff

Vlissingen
 Brasser

Voorst
 Kreepel

Westzaan
 Avis
 Avis

Wormer
 Van Gelder
 (5 keer) (gb)
 Schouten

Zevenbergen
 De Baan
 Heestermans

Zierikzee
 Ochtman

Bijlage 3: Gastil's "political rights"- en "civil rights" index: betekenis van de scores en scores van Latijnsamerikaanse landen voor de jaren 1976-81

Sinds 1973 doet Freedom House, een Amerikaanse instelling, wereldwijd onderzoek naar vrijheid en democratie. Resultaten daarvan zijn uitgegeven onder redactie van Gastil. Landen worden gescoord op aanwezige "politieke" en "civiele" rechten. Het eerste aspect verwijst naar "zeggenschap", het tweede naar "politieke vrijheden" (Zie paragraaf 1.3 van dit boek). Voor elk aspect hanteert men een index die van 1 tot en met 7 reikt.

De "political rights index" kent volgende waarden:

- 1- aanwezigheid van wettelijk gewaarborgde gelegenheid tot actieve en passieve deelname aan verkiezingen voor vertegenwoordigend lichaam;
- 2- de werking van een in principe open stelsel (zie onder 1) is niet optimaal (bijvoorbeeld als gevolg van geweldsuitoefening); een regeringspartij kan overigens nog worden weggestemd;
- 3- een systeem waar regering en volksvertegenwoordigers weliswaar worden gekozen, maar waar bijvoorbeeld opstanden en onregelmatigheden bij verkiezingen afbreuk doen aan een democratische gang van zaken;
- 4- verkiezingen hebben geen democratische betekenis of hebben nauwelijks invloed op de verdeling van de politieke macht;
- 5- verkiezingen worden slechts in beperkte mate gehouden of staan onder strenge overheidscontrole;
- 6- verkiezingen zijn afwezig of er bestaat slechts één kandidatenlijst; enige verdeling van de politieke macht bestaat nog;
- 7- in feite tirannie; legitimiteit ontbreekt.

De waarden van de "civil rights index" zijn:

- 1- wettelijk vastgestelde rechten van individuen en groepen zijn aanwezig en zij zijn effectief; vrijheid van meningsuiting is vanzelfsprekend en er bestaat een verscheidenheid aan nieuwsmedia;
- 2- de wettelijk aanwezige vrijheidsrechten werken in de praktijk onvoldoende, bijvoorbeeld door afwezigheid van middelen voor vrije communicatie of door geweldsuitoefening;
- 3- vrijheidsrechten nog wel aanwezig, maar de uitoefening ervan wordt nog sterker ingesnoerd;
- 4- op talrijke gebieden zijn burgerlijke vrijheden verboden of beknot;
- 5- burgerrechten veelal onthouden; de inperkingen berusten echter niet op een doctrine; media worden gecontroleerd door de overheid;
- 6- rechten van de staat hebben voorrang boven de individuele vrijheidsrechten, maar op beperkte schaal is kritiek nog mogelijk;
- 7- burgers beschikken in hun relatie tot de overheid over geen enkel recht; eventueel uitgeoefende kritiek klinkt niet door naar andere landen, tenzij de overheid daar zelf ruchtbaarheid aangeeft in de vorm van een veroordeling (Literatuur: Gastil 1973, 1979; Van Snippenburg 1986: 100-103).

Bijlage 3 (vervolg):

Scores van Latijnsamerikaanse landen op Gastils indexen voor de jaren 1976 tot en met 1981. Per natie volgen eerst de scores op de "politieke rechten"-index, aansluitend die op de "burgerlijke rechten"-index (Een minusteken betekent "worst score", een plusteken "best score"; de gegevens zijn ontleend aan Wilkie & Perkal 1984: 724,725).

	1976	77	78	79	80	81
Argentinië	6-	6	6	6	6	6
	5-	6	5+	5	5	5
Bolivia	6	6	5	3	7-	7
	4	4	3+	3	5-	5
Brazilië	4	4	4	4	4	4
	5	5	4	3+	3	3
Chili	7	7	6+	6	6	6
	5	5	5	5	5	5
Columbia	2	2	2	2	2	2
	3	3	3	3	3	3
Costa Rica	1	1	1	1	1	1
	1	1	1	1	1	1
Cuba	7	7	6	6	6	6
	6	6	6	6	6	6
Dominic. Rep.	4	4	2+	2	2	2
	3	2	2	3-	3	3
Ecuador	6	6	5	2+	2	2
	4	4	3	2+	2	2
El Salvador	3-	3	4	5	6	5
	3	3	4-	3+	4-	5
Guatemala	4	4	3+	3	5	6
	3	4	4	5	6-	6
Haiti	6	7	7	6+	6	7
	6	6	6	5	6-	6
Honduras	6	6	6	6	4	3
	3	3	3	3	3	3
Mexico	4	4	4	3+	3	3
	4-	4	4	3	4	4
Nicaragua	5	5	5	5	5	6
	5	5	5	5	5	5
Panama	7	6	5+	5	4+	4
	6	5+	5	5	4+	4
Paraguay	5	5	5+	5	5	5
	6-	6	5	5	5	5
Peru	6	6	5+	5	2+	2
	4	4	4	4	3+	3
Uruguay	6-	6	6	6	5+	5
	6-	6	6	6	5+	5
Venezuela	1	1	1	1	1	1
	2	2	2	2	2	2

Bijlage 4: Datamatrix behorend bij Derksens onderzoek betreffende oorlog en democratie

De eerste twee kolommen vermelden per natie de oorlogen die de onderzoeker voor zijn toetsing selecteerde (zie de landen met bijbehorende jaartallen). De volgende kolom informeert over de afloop (of politiek-militaire stand van zaken) van de desbetreffende oorlogsvoering: g staat gewonnen, v voor verloren en o voor onbeslist.

Het dan volgende drietal cijfers brengt de tijdens de toetsingsperiode (oorlogsperiode plus vijf onmiddellijk volgende jaren) geregistreerde (netto-) politieke ontwikkeling in kaart. Het eerste cijfer vertelt in hoeverre er sprake was van een (netto-) democratische ontwikkeling (0=democratische ontwikkeling afwezig, 1=een zwakke democratisering, 2=een matige democratisering en 3=sterke democratisering). Het tweede getal kan alleen de waarden 0 en 1 aannemen, zij vertellen of het (netto-) democratisch niveau veranderde (een 0), dan wel onveranderd bleef (een 1). Het derde cijfer duidt aan in hoeverre er een (netto-) ondemocratische ontwikkeling in het spel was (0=geen, 1=een lichte daling van het democratische niveau; 2=een matige daling daarvan; 3=een sterke afname van het democratische gehalte). Let wel dat het om "netto"-ontwikkelingengaat: twee van de drie cijfers zijn dus steeds een nul.

Het laatste drietal cijfers heeft betrekking op ontwikkelingen in vooroorlogse perioden, die even lang zijn als de toetsingsperioden; de betekenis van die cijfers is voor het overige gelijk aan die van het eerste drietal.

Argentinië	1851-52	v	200	001	Denemarken	1611-13	o	010	010
						1643-45	v	200	010
Beieren	1632-48	o	002	001		1801-02	v	010	010
	1741-48	v	100	010		1848-49	v	300	010
	1771-79	o	200	010		1864	v	002	010
	1866	v	010	010					
België	1914	g	300	010	Ecuador	1863	v	002	200
	1940-44	g	200	010	Egypte	1956	v	010	010
						1976	v	010	010
Bolivia	1879-83	v	100	010					
	1932-35	v	001	010	El Salvador	1885	v	010	010
Brazilië	1851-52	g	010	010					
	1944-45	g	300	010	Engeland	1624-30	v	100	010
						1792-97	o	002	100
Bulgarije	1912-18	v	200	010		1853-56	g	010	010
						1914-19	g	100	010
Canada	1940-45	g	100	010		1940-45	g	100	010
Chili	1864-66	g	200	100	Frankrijk	1631-59	g	002	010
						1778-83	g	200	010
China	1884-85	o	010	010		1823	g	010	010
	1929	v	010	010		1849	g	002	200
	1962	o	010	010		1884-85	v	010	100
	1979	g	001	100		1940-45	g	100	010
Columbia	1863-67	g	010	100	Griekland	1897	v	010	010
						1912-13	g	010	002
						1974	v	300	010

Guatemala	1885	v	010	010	Roemenië	1913-19	g	100	010
	1906	g	010	010					
Hongarije	1914-18	v	002	010	Rusland	1613-18	v	010	100
India	1962	v	002	010		1632-34	v	010	010
Iran	1980-	o	010	010		1654-58	v	010	001
Irak	1980-	o	010	010		1695-96	g	010	010
Japan	1894-95	g	010	100		1733-38	g	100	010
	1931-33	g	002	100		1783-84	g	010	010
Mexico	1846-48	v	010	001		1828-29	g	100	010
	1867	g	010	010		1853-56	v	200	010
Nederland	1743-48	v	001	010		1877-78	o	002	010
	1780-83	v	010	010		1900-05	v	200	010
Nicaragua	1885	o	010	010		1929	g	001	010
	1907	g	010	010		1956	g	010	100
Oostenrijk	1625-29	g	010	010		1979-	o	010	010
	1661-64	o	010	010	Sardinië/ Italië	1848-49	v	010	010
	1777-79	g	100	010		1859	g	100	010
	1848-49	g	002	200		1911-19	g	002	010
	1859	v	300	010		1935	o	010	010
	1914-19	v	200	200	Servië	1912-18	g	200	010
Pakistan	1965	g	002	200	Spanje	1615-17	g	010	010
Paraguay	1864-70	v	300	010		1762-63	v	010	010
	1932-35	o	002	010		1779-83	o	010	010
Peru	1862-66	g	001	001		1859-66	v	300	100
Polen	1609-18	v	010	010		1898	v	010	010
	1654-56	v	010	010		1909-10	g	010	010
Portugal	1640-68	g	200	010	Tanzania	1975	g	010	010
	1701-13	g	010	010	Turkije	1618-21	o	010	010
	1762-63	o	010	010		1710-11	g	010	010
	1793-97	v	010	010		1736-39	g	010	010
	1916-18	g	010	010		1768-74	v	010	010
Pruisen/ Duitsland	1626-29	o	010	010		1828-29	v	010	010
	1674-78	v	002	001		1877-78	v	003	300
	1740-48	g	001	010		1897	g	010	010
	1778-79	o	200	010		1911-13	v	003	300
	1792-95	o	001	001		1974	g	002	200
	1806-07	v	200	010	Uruguay	1864-70	g	010	010
	1848-49	o	001	100	Zweden	1604-11	v	100	001
	1864	g	100	010		1654-60	o	100	010
	1900	g	010	010		1675-78	v	003	010
	1914-19	v	300	010		1740-43	v	010	010
						1788-90	o	003	010
						1805-09	v	010	010
					USA	1846-48	g	010	010
						1898	g	010	010
						1917-19	g	010	010
						1941-53	o	100	010

Curriculum vitae

A.Th. Derksen

Geboren in 1946; studeerde sociologie aan de Rijksuniversiteit van Groningen; deed doctoraalexamen in 1970 met als specialisaties sociale filosofie en politieke sociologie. Sinds 1971 wetenschappelijk medewerker/universitair docent aan de RU Utrecht (vakgroep Theoretische Sociologie en Methodenleer). Zijn proefschrift is mede gebaseerd op bijdragen in Sociologische Gids 1981,1983,1986; Mens en Maatschappij 1983,1986 en Sociologisch Jaarboek 1985. Hij publiceerde eerder over "sociologisme als misleidende zegswijze" (Mens en Maatschappij 1976), de ontvangst van Elias' sociologie in Nederland (De Gids 1977), Max Webers empirisch onderzoek (Sociologische Gids 1980) en Durkheims anomische zelfmoordtheorie (Mens en Maatschappij 1980).

Stellingen behorend bij het proefschrift Democratie op het niveau van nationale samenlevingen van A.Th. Derksen

1. Een meting van het democratisch niveau van een samenleving zou idealiter rekening moeten houden met de mate waarin de positie van een zittende regering wordt bedreigd door buiten-gouvernementele oppositie. Ook is het wenselijk acht te slaan op de mate waarin een relatief democratisch stelsel wordt geconfronteerd met tegen haar gerichte (plannen tot) geweldsuitoefening.
2. Bollen valt met reden te verwijten dat hij democratieverklaringen uitsluitend toetst met behulp van zijn cross-sectionele data betreffende de jaren 1960 en 1965.
3. Een staatkundig stelsel waaronder steeds alle samenlevingsleden de mogelijkheid hebben politieke invloed uit te oefenen, is niet realiseerbaar. De zaak van de democratie wordt geschaad wanneer men het tegendeel beweert.
4. Commentaren op verkiezingsuitslagen suggereren vaak dat op een winnende partij uitgebrachte stemmen zwaarder wegen dan stemmen uitgebracht op een partij die heeft verloren.
5. Pogingen om Nederlandse kiezers een grotere invloed te geven op het overheidsbeleid gaan er aan voorbij dat het effect van elke uit te brengen stem verwaarloosbaar klein zal zijn (Tenzij het opkomstpercentage drastisch daalt).
6. Personen die een specifieke verantwoordelijkheid jegens "de samenleving" claimen, zullen op grond daarvan gemakkelijk ondemocratisch gedrag vertonen.
7. Interpretatieve sociologen beklemtonen dat mensen in sterk verschillende "betekeniswerelden" leven, maar gaan opmerkelijk genoeg niet na of hun, altijd in één "betekenistaal" geschreven, publicaties wel correct worden geduid.
8. Binnen de interpretatieve sociologie wordt er terecht op gewezen dat inter-interpretaties en interpretatiegeleid gedrag tot de werkelijkheid behoren. Binnen die orientatie bestaat echter onvoldoende oog voor het feit dat interpretaties vaak uitspraken zijn over "de" werkelijkheid en als zodanig onwaar kunnen zijn.
9. De term "kennissociologie" is misleidend: het waar of onwaar zijn van een uitspraak is niet variabel naar maatschappelijke context (Een uitspraak die in een bepaalde situatie wel en in een andere niet opgaat, is onwaar). Wat wel kan variëren is de mate waarin uitspraken binnen een bepaalde context voor waar worden gehouden. Veel "kennissociologen" gaan er ten onrechte vanuit dat een uitspraak die alleen in een bepaalde situatie voor waar wordt gehouden, onwaar is.
10. Uitspraken die de taaiheid van een verschijnsel toeschrijven aan de aanwezigheid van een eeuwenlange traditie, miskennen het gegeven dat mensen tot nu toe op zijn gunstigst ruim een eeuw leefden.
11. Als de oproep "de verbeelding aan de macht" inderdaad typerend is voor de recente "revolutie van de jaren zestig", is die omwenteling met reden (mede) te beschouwen als een "revolutie tegen de wetenschap". Uit de inhoud van vele papers over communistisch China die in de jaren zestig

en zeventig aan Nederlandse universiteiten werden geschreven en goedgekeurd, blijkt dat de verbeelding daar destijds allerminst machteloos was.

12. Zogenoemde positieve discriminatie impliceert negatieve discriminatie. Positieve discriminatie betekent niet zelden dat iemand wordt beoordeeld op grond van een kenmerk dat een individu zelf niet bezit. Het wordt dan behandeld op basis van een veronderstelde collectieve verantwoordelijkheid.

13. De toekomstige verkeersveiligheid van een land is ermee gediend als jaarlijkse verkeersslachtoffers op één dag vallen.

14. Keynesiaans georiënteerde economen wijzen bij de verklaring van werkloosheid gemakkelijk op onderbesteding en onderbezetting van de nationale productiecapaciteit. Extra bestedingen kunnen echter in sterke mate wegvloeien naar het buitenland en een benutting van ongebruikte productiecapaciteit hoeft niet rendabel te zijn.

15. Personen die krachtig ontkennen dat uitspraken over de werkelijkheid kunnen worden gefundeerd (bijvoorbeeld door hantering van de zintuigen), handelen nogal inconsequent als ze ook opmerken dat mensen leren van hun fouten (Popper), dat er in de laatste eeuwen een enorme wetenschappelijke vooruitgang is opgetreden (Albert 1971: 14), en dat de "Lysenko-affaire" de ontwikkeling van de wetenschap niet ten goede kwam (Feyerabend 1975: 51,216). De ontkenning van een "zekere" grond voor het funderen van empirische uitspraken impliceert de veronderstelling dat "alles mogelijk is". Die assumptie stuurt allerminst het dagelijkse gedrag van mensen; dat gaat er van uit dat er een uitgebreide "rockbottom of knowledge" bestaat. Het succes van het op die "grond" gebaseerde alledaagse handelen geeft aan dat dat relativistische wetenschapstheorieën sterk chargeren.

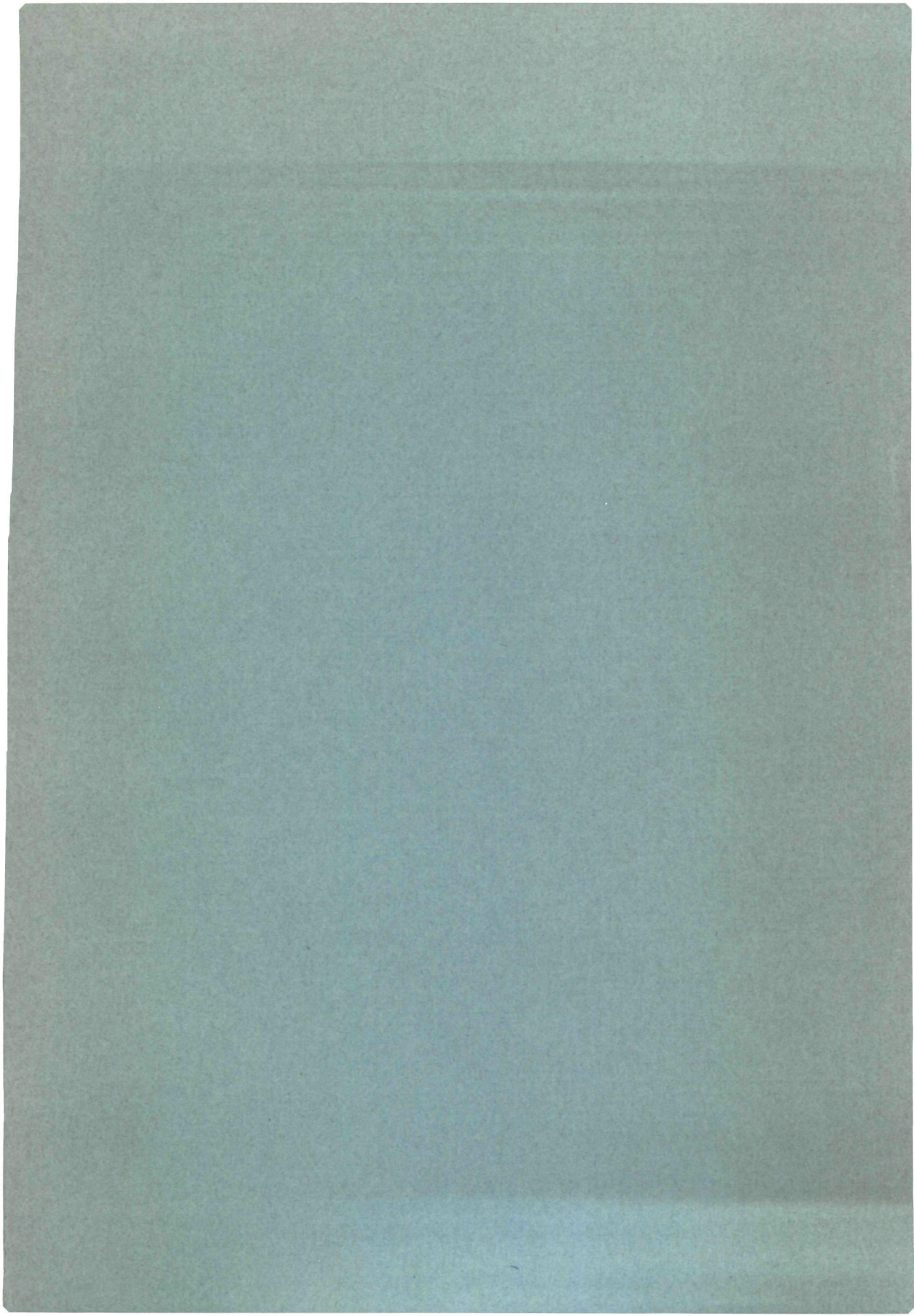
16. Met de uitspraak dat de werkelijkheid vatbaar is voor meer dan één uitleg wordt wel gesuggereerd dat persoonlijke smaak aanspraak kan maken op het laatste woord binnen een wetenschap (Zie bijvoorbeeld Kloos 1984: 70,71). Er wordt dan over het hoofd gezien dat interpretaties vaak op hun empirische houdbaarheid kunnen worden getoetst en dat slechts één (of geen) van de geformuleerde interpretaties houdbaar kan blijken.

17. Illustraties van de feilbaarheid van het menselijk waarnemingsapparaat, laten tegelijkertijd zien dat met behulp van datzelfde apparaat waarnemingsfouten kunnen worden blootgelegd en kunnen worden voorkomen.

18. Mede omdat empirisch onderzoek soms de onhoudbaarheid van zeer gangbare oordelen aantoonde, is het niet terecht om empirische bevestigingen van zulke oordelen laatzinnig af te doen met een "dat-wisten-we-toch-al" -reactie.

19. Iedere weerlegbare theorie van menselijk gedrag is gevoelig voor de kritiek dat ze geen recht doet aan "de vrijheid van de mens". Personen die deze kritiek onderschrijven moeten bij positieve onderzoeksuitkomsten voor zo'n theorie, niet de theorie afwijzen, maar erkennen dat die vrijheid (waarschijnlijk) niet bestaat. Er valt trouwens te beredeneren dat voorspelbaarheid niet onvrijheid betekent.

20. Omdat de laatste stelling van een proefschrift doorgaans als onserieus wordt uitgelegd, moet het mogelijk worden gemaakt om die stelling te laten vervallen.

ISBN 90-9001637-6